

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

**ЧАСОПИС
ІСТОРИКО-ЮРИДИЧНОГО
ФАКУЛЬТЕТУ**

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ВИПУСК 5

Ніжин
2014

УДК 930.2
ББК 63.3я43+67.0я43
Ч-24

Рекомендовано Вченою радою
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
Протокол № 6 від 30.01.2014 р.

Редакційна колегія:

кандидат історичних наук, доцент **Мицик Л. М.**;
кандидат історичних наук, доцент **Страшко Є. М.**;
кандидат історичних наук, доцент **Кривобок О. П.**;
кандидат філософських наук, доцент **Кушерець Т. В.**;
кандидат історичних наук, доцент **Желіба О. В.**

Відповідальний редактор:

кандидат історичних наук, доцент **Кривобок О. П.**

Ч-24 Часопис історико-юридичного факультету: збірник наукових праць. – Вип. 5 / відп. ред. О. П. Кривобок. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2014. – 242 с.

До збірника включено наукові праці викладачів кафедр всесвітньої історії та історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, а також викладачів навчальних закладів, з якими співпрацює університет, з широкого кола питань розвитку історичного процесу від найдавніших часів до сьогодення.

УДК 930.2
ББК 63.3я43+67.0я43

Матеріали надруковані в авторській редакції. За достовірність фактів, цитат, власних імен, посилань на джерела та інших відомостей відповідають автори публікацій.

ЗМІСТ

Баранова Н. М. Гра як вияв естетичних переживань людини в обрядових діях	5
Вахтангішвили Ш. Л. Гендерная проблема в трилогії М. Карагацис "Освоение под Фебом"	12
Грибенко О. М. Джерелознавча база державотворчих процесів у Наддніпрянській Україні за добу Української Центральної Ради	19
Єфремов В. В. Досягнення та прорахунки марксизму – провідної світоглядної концепції кінця ХІХ ст.	25
Желіба О. Використання інформаційних технологій при викладанні історії в мультикультурному контексті: переваги та виклики	68
Іванцова Н. І., Редян І. А. Співпраця вітчизняних і закордонних архіваріусів (архівних установ) у період незалежності України	78
Казаров С. С. Професор древнегрецької словесности А. Ф. Семенов: життя и творчество в Нежине (1910–1913 гг.)	87
Конончук І. М. Політика радянської влади щодо євреїв в Україні 20–30-х рр. ХХ ст.	92
Король В. С. Значення наукової спадщини С. О. Короля в історії розвитку досліджень критичності мислення	101
Кириленко С. О. Дослідження проблеми утворення Давньоруської держави у творчій спадщині В. В. Мавродіна	107
Китесашивили С., Кочлошвили Н. Суцність антифашистської идеології в романе Александра Каландадзе "На земле Пяста"	116
Кривобок О., Лабузько С., Тищенко Т. Знищення церковних дзвонів у Ніжинській окрузі на рубежі 1920–1930-х років	124
Кривобок О. П., Романюк І. В. Процес входження України до Ради Європи	128
Крупенко О. В., Борисюк Я. Особливості народонаселення Чернігівської губернії в пореформені роки	137
Крупенко О. В., Лисенко К. О. Розвиток друкованої вуличної та періодичної реклами в Чернігові наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.	142
Ларченко М. О. Кореляційно-регресійний аналіз в кримінології	148
Лейберов О. О. Становлення радянської влади на Чернігівщині у січні-вересні 1919 році (військовий аспект проблеми)	158
Литовченко В. Міфологічні орієнтири морального ідеалу	167
Литовченко В. Язичництво та християнство: символізм обрядовості	170

Мазурик О. В. Про діяльність добровільного пожежного товариства в Ніжині (1899–1900 рр.)	176
Мицик Л. М. Стратегії забезпечення якості освіти в університетах США	179
Москаленко О. Ю. Закономірності топонімоутворення на Північному Лівобережжі (за матеріалами центральної та південно-західної Чернігівщини)	185
Моцяка П. П. Штрихи до портрета Феодосія Яковича Вороного	189
Сидорович О. С. Роль В. С. Козлова в поширенні кооперативної ідеї в Наддніпрянській Україні	198
Сибашвили Г. Теорія цінності Генріха Риккерта	201
Страшко Є. М. Органи місцевого самоврядування у Ніжині в другій половині ХІХ ст.	209
Тарасенко І. Ю. Ніжинські кореспонденти В. Г. Кравченка (Спаська Є. Ю. та Спаський І. Ю.)	216
Відомості про авторів	241

ГРА ЯК ВИЯВ ЕСТЕТИЧНИХ ПЕРЕЖИВАНЬ ЛЮДИНИ В ОБРЯДОВИХ ДІЙСТВАХ

Баранова Н. М.

На основі положень К. Станіславського можна стверджувати, що всі елементи обряду впливають спільним дружним натиском на учасників, змушуючи битися відразу в унісон тисячі людських сердець. Напружена атмосфера розвиває масову емоцію, яка охоплює своїм стадним почуттям. Учасники взаємно гіпнотизують один одного й тим самим ще сильніше роздмухують силу обрядового дійства [7].

Розгляд емоцій, які пов'язані з обрядом, дає підстави визначити, що єдність обрядових дій і їх сприйняття обумовлені єдиною основою – естетичними переживаннями. Недарма І. Кант звертав увагу на те, що естетичне переживання утворюється в результаті вільної гри духовних сил людини [4, с. 312–320].

Емоційні переживання та думки, викликані в людини значними змінами в її житті, знаходять зовнішнє вираження в діях, які за повнотою та яскравістю вираження емоцій і думок є надзвичайно дуже різноманітними. Це залежить не тільки від того, що люди з різним ступенем глибини усвідомлюють те, що сталося з ними, але також і від складу їх характеру, типу темпераменту. Однак загальною тенденцією зовнішніх дій, які виражають емоції та думки, є їх відповідність останнім, у результаті чого зовнішні дії стають засобами передачі емоцій і думок іншим людям. Ця тенденція зумовлює необхідність дотримання формами вираження емоцій і думок вимоги доступності їх для розуміння іншими людьми. Без цього емоції та думки залишаються нерозділеними, суто суб'єктивними станами людини. Необхідність в обміні почуттями й думками, викликана суспільною природою людини, породжує такі форми їх зовнішнього вираження, які з максимальною глибиною та яскравістю втілюють їх у себе. Ці форми, які актуалізувалися один раз, стійко утверджуються в житті як обрядовий аспект якої-небудь події. Надалі він виконує роль своєрідної формули для зовнішнього вираження викликаних певними подіями переживань і уявлень, позбавляючи людей необхідності кожного разу шукати форми цього вираження.

Обряд покликаний безпосередньо в художніх формах передавати такі душевні й духовні реалії, як почуття самотності, страждання, роздвоєність, біль (поховальні обряди), радість, любов (весільні та родильні обряди). У цьому процесі виявляється намагання художньо освоїти, опредметнити вселюдські ідеї та переживання, матеріалізувати їх.

Найважливішим є те, що жахи втрат, страх, відчай, співчуття, захоплення, святість і т. д. – це реалії свідомості й буття, які не можна побачити очима, це абстрактні поняття та уявлення, але їх зображує обряд, більше того, будучи учасниками обрядових дійств, ми справді відчуваємо, переживаємо щось таке, що важко передати лише словами. Обряд дає можливість нам зрозуміти відчуття та переживання людини, побачити безтілесну природу людської душі з її піднесеними та низькими пристрастями.

І. Суханов стверджує, що в процесі втілення емоцій і думок у зовнішні дії, які утворюють обряд, відбувається узагальнення емоцій і уявлень багатьох людей. "Подібно тому, як під час утворення понять на основі узагальнення конкретних властивостей окремих предметів виникає можливість відриву думки від дійсності, так і при узагальненні емоцій і уявлень окремих людей у спільні для них обрядові форми завжди існує можливість відриву цих форм від справжнього змісту духовного життя індивідів. Причиною цієї можливості є перехід емоцій і особистих уявлень у спільну для багатьох людей форму їх обрядового вираження як зовнішнього втілення суспільної свідомості" [9, с. 216].

У цьому процесі обрядова форма набуває відносної самостійності стосовно емоцій і думок, які нею виражаються. Вона може або поглибити, посилити їх у відповідності з дійсним значенням події для людини, яка їх переживає, або надати їм напрямок, який не відповідає цьому значенню. Набувши статусу загальноприйнятої, обрядова форма підпорядковує переживання та думки молодих поколінь загальному напрямку переживань і уявлень, які властиві духовному життю минулих поколінь, що залишили в спадок молодим уже готові форми вираження емоцій і думок.

Обряди виступають могутнім засобом комплексного виховного впливу на людину; їх ефективність полягає в тому, що вони одночасно діють і на свідомість, і на почуття, задовольняючи духовні потреби людей. Співпереживання, які виникають у процесі обрядів, у свою чергу, посилюють індивідуальні переживання окремих учасників цього дійства й спрямовують їх у загальне русло, породжуючи почуття співучасті.

Максимально актуалізуючи в обрядах свої творчі здібності (жест, міміку, пантоміму, танець, музику, колір і т. п.), працюючи в унісон, людина стає втіленням повноти довершеного прояву універсальних життєвих сил і, очевидно, саме тому здатна, як учасник обряду, переживати цілісність буття.

Обряд виконує функцію відновлення світового порядку. Ритуальне дійство ніби реанімує сили традиції. У ритуальних священнодійствах формуються, закріплюються та передаються з покоління до покоління морально-духовні цінності, які визначають стосунки в людському колективі. Тому порушення норм колективного життя,

освячених досвідом багатьох поколінь і таких, які стали непохитною традицією, розглядається як виклик.

Отже, в обряді відбувається всебічне "тестування" світу, перевірка всіх можливих зв'язків і відносин за допомогою п'яти почуттів. У результаці відбувається оновлення сприйняття світу людиною, закріплення тих змін, на які орієнтований обряд. Один із головних смислів такого проиняття почуттями полягає, очевидно, у переживанні переходу від суто фізіологічного сприйняття до осмислення, а відповідно, від природного існування до культурного, в основі якого лежить здатність до семіотизації, духовного освоєння світу. Не випадково кожен із способів переживання так чи інакше замикається на таких поняттях, як дума, думка, розум [2, с. 212].

Як відомо, обряд належить до числа символічних форм поведінки. Більше того, він – вища форма й найбільш послідовне втілення символічності. Це символіка *per se*, без озирань на матеріальну сторону буття. "Суттєво, що тільки для людини символічні форми поведінки можуть набувати більш високий статус, ніж природні ("натуральні") форми поведінки. Лише на людському рівні знак важливіший і суттєвіший, тобто "реальніший" за той, який він означає" [5, с. 54].

В обряді конструюється своєрідна реальність – естетична. Вона з точки зору архаїчної свідомості не умовна, справжня, єдино істинна реальність, оскільки тільки обряд дає можливість наблизитися та навіть заново пережити ту драму, якою повинна керуватися людина у своєму житті. Обряд виявляє той бік речей, явищ, дій, які в повсякденному житті не помітні, але насправді визначають їх істинну сутність і призначення. "Звідси й двоякість усіх явищ, здатність бути чимось одним у побуті й зовсім іншим у ритуалі, та двоякість, яка забезпечує неймовірне переключення з рівня повсякденного життя, турбот і рутини на рівень актуальних цінностей" [2, с. 17].

І навіть сама людина в обряді не відповідає тому статусу, який вона набуває в повсякденному житті. Якщо в побуті людина стурбована головним чином підтримкою свого біологічного статусу, задоволенням своїх матеріальних потреб, особистих інтересів, то в обряді знаходять свою реалізацію її духовні поривання. Настільки ж принципово відрізняється й характер опанування світом. У буденному житті домінує зовнішня реалізація себе: будинок, знаряддя праці й т.д.; в обряді ж людина реалізує свою внутрішню сутність, свої думки, здатність творити. Не випадково обряд усе частіше розглядається в якості першоджерела майбутніх мистецтв, науки й філософії.

Естетична значущість обрядів обумовлена присутнім у них ігровим фактором. Синкретизм гри, єдність чуттєвих образів, уява, емоції, вольові імпульси, фізичні рухи та звуки, які виражають ігровий стан, мова, яка у великій мірі зобов'язана грі й, у свою чергу, розвиває її, – усе це і є ті підстави, із яких виникає естетичність обрядів.

А. Леонтьев пише, що "гра не є продуктивною діяльністю, її мотив полягає не в результаті, а в змісті самої дії. Тому ігрова дія вільна від того обов'язкового боку її, який визначається реальними умовами даної дії, тобто вільна від обов'язкових способів дії, операцій" [5, с. 475].

Гра, таким чином протиставляється дійсності, реальному життю. Межі гри й реальності, свого "Я" та ігрової ролі, правди й вигадки розмиваються.

Спираючись на дані психології, М. Марков [6], на наш погляд, переконливо довів, що гра за своїми мотивами збігається з естетичною діяльністю. Цей збіг полягає, передусім у тому, що й для гри, і для естетичної діяльності спонукальним мотивом є насолода, тобто людина бере участь у ігрових діях не тому, що їй потрібно, а тому, що їй хочеться це робити. А для утилітарної та пізнавальної діяльності мотив полягає в прагненні досягти певних життєвих результатів.

Для розуміння сутності гри важливо розрізнити її суб'єктивне і об'єктивне значення. Суб'єктивне значення гри визначається її мотивом, безпосереднім спонукуванням до гри, яким є отримання задоволення в самому процесі ігрової діяльності. Якщо судити про природу гри тільки за цим значенням, то легко прийти до висновку, що вона не що інше, як марна розвага.

Крім того, і в грі, і в естетичній діяльності наслідки знаходяться не поза процесом, а в самому процесі, людина отримує насолоду тому, що бавиться, а не тому, що вона, скажімо, буде мати якусь користь від цієї гри. Але об'єктивне значення гри суттєво інше, ніж суб'єктивне. Гра сприяє формуванню фізичних і духовних здібностей людини, його пізнавальної діяльності, уяви, волі, уміння володіти собою. Гра – це школа спілкування.

Ці функціональні значення гри виступають разом, дані в комплексі, пронизуючи один одного й посилюючи одне через інше.

"Отже, гра – невимушена діяльність в уявній ситуації за певними правилами. І якщо суб'єктивна ціль гри, її мотив знаходяться в самому процесі діяльності, який приносить задоволення, то об'єктивне значення ігрової діяльності заключається у формуванні й тренуванні фізичних і духовних здібностей, необхідних для здійснення інших видів діяльності й життя особистості в суспільстві" [8, с. 28].

Існує багато різноманітних концепцій ігрової діяльності. Їх чисельність обумовлена як різницею методологічних позицій, із точки зору яких визначається гра (наприклад, позитивізм чи фрейдизм), так і складністю та багатогранністю самого феномена гри та її функціональних значень.

Гра являє собою естетичне явище, притому естетичне відношення втілюється в грі в незвичайній мірі як об'єктивно, так і суб'єктивно. Естетичний характер гри обумовлений тим, що ігрова

діяльність є діяльністю непримусово-вільною та творчою, яка охоплює всі основні духовні здібності в їх цілісності та єдності – чуттєві сприйняття та образне мислення, емоції та інтелект, волю та уяву. У грі людина духовно стверджує себе у світі, відчуває силу своїх духовних здібностей. Тому гра приносить особливу насолоду вже самим процесом своєї дії. Ця насолода споріднена з естетичним переживанням.

Гра є естетичною для того, хто за нею спостерігає. Естетична привабливість багато в чому обумовлена ігровим началом. Гра може бути прекрасна, красива, у ній є гумор, вона викликає усмішку. Але гра естетична й для тих, хто в ній бере участь. Переживання, які виникають під час гри, не тільки естетичні, але й обов'язково естетичні. Гра формує такі духовні здібності, без яких не існує естетичного світосприйняття, а саме: одухотворення неживого, здатність перевтілення в інше, віра у вигадку, – не втрачаючи при цьому відчуття реальності, бачення в речі багатства її відношень.

Гра як естетичне явище включена в естетичне переживання. "І.Кант не дарма естетичне переживання людини визначав як гру її духовних сил і здібностей" [8, с. 31]. Гра має естетичний характер тому, що естетичне відношення має характер ігровий.

Головним для людини в грі є те, що вона сама діє в цій грі, а не спостерігає її збоку. Незважаючи на умовність ігрового середовища, вона переноситься в ситуацію ігрових обставин, вірить у справжність штучної ситуації, бурхливо реагує на ігрові обставини, переживаючи та радіючи так, ніби то була сама дійсність.

У грі, переживання людини, що виникають під час перенесення, мають інший характер, ніж ті, що відбуваються в процесі реальних людських стосунків. Ці переживання, як показав П. Якобсон, супроводжуються усвідомленням того, що сприймається не саме життя, а його відображення. Тому під час сприйняття та відображення життя до нього не прилучаються утилітарні міркування про користь. Ось чому кожен "має можливість цілком віддатися безкорисливій насолоді..." [11, с. 223].

Ще одним елемент естетичної діяльності є наслідування. Воно взагалі відіграє велику роль у житті людини. Завдяки йому особистість отримує велику кількість знань, необхідних їй для життєвої орієнтації. "Наслідування, – писав Аристотель, – притаманне людям із дитинства, і вони тим відрізняються від інших тварин, що найбільш здатні до наслідування, завдяки якому набувають і перших знань" [1, с. 48]. Завдяки наслідуванню в людини формується уявлення про естетичний ідеал.

Отже, для гри важливий не лише такий психічний механізм, як перенесення, а ще й наслідування. Закріплення цих узагальнених психічних механізмів, що виникають під час гри, дає основу для

формування естетичних здібностей людини. Перенесення для людини означає, що поруч із справжнім світом існує фантастичний світ, який захоплює її тим, що в ньому діяльність людського "я" не обмежена ніякими умовностями й перепонами. Наслідкування, навпаки, пов'язане з пошуками якогось певного реального об'єкта або дії, відтворення яких не вимагає фантазування, але також приносить утіху тим, що пов'язане з реальною дією. Ця втіха – наслідок не лише витрачання енергії, накопиченої в організмі, а й успіху в досягненні результативної дії. Тому така дія не лишається безслідною для свідомості. Наслідки гри, дії цілеспрямовано впливають на емоційну сферу людини, породжують такі позитивні почуття, як оптимізм, веселий настрій, радість і т.п.

Отже, наслідкування та фантазування – це такі процеси психічного життя людини, які є протилежними за своєю спрямованістю. Наслідкування звернене до реального світу людини та приносить їй утіху від доцільного використання духовних і фізичних сил. Фантазування, навпаки, спрямоване у сферу уявлень, переносить у світ нереальний і приносить задоволення від переживання уявних подій і самозаглиблення.

Ігрова поведінка не випадково переплітається з мистецтвом. Вони мають дещо спільне, особливо гра й театральне мистецтво, основним елементом якого є мистецтво актора, що прямо називається грою. Художні образи часто виступають як зразки ігрової поведінки, а ця поведінка споріднена з акторським мистецтвом. Мистецтво в грі посилює її естетичні можливості, й ігрова поведінка створює нову естетичну реальність.

Діалектика взаємодії естетичного аспекту обряду й почуттів, які в ньому виражені, історично вела до удосконалення обох цих моментів обрядовості. "Естетичний бік обряду, поглиблюючи й посилюючи почуття, сам же викликав невідповідність між собою та почуттями, які він розвинув; єдиним шляхом, який би виправив цю невідповідність, було удосконалення естетики обряду" [9, с. 56]. Найважливішою особливістю опредметнення естетичного в обряді було те, що воно завжди знаходилося під контролем суспільного художнього смаку. "Оцінка пісні, яка входить до обряду, мало залежала від того, що комусь ця пісня не подобалася. Колективність переживань, які породжував обряд, завжди викликала засудження з боку тих, хто без достатніх на те причин не поділяв загальних почуттів" [9, с. 57]. Естетика обряду постійно вимагала спільності переживань багатьох людей, висувала цю спільність у ранг загальноприйнятого еталону художнього смаку, відтісняла на задній план суб'єктивність смаків окремих людей.

Перехід обряду в гру, а обрядової поезії – у художньо-загальний процес спостерігається як на окремих творах, так і на цілісних

обрядових комплексах. Складні святкові й сімейні ритуали – обряди новорічні, купальські, весільні та ін. – були своєрідними театральними виставами, які мали певний сценарій і містили в собі велику кількість поетичних творів, що здійснювали не тільки магічну, але й ігрову, розважальну функцію. Із послабленням, а потім і майже повним забуттям магічного смислу обрядів ці елементи виступали на перший план, поповнювалися за рахунок необрядових творів. Домінантною функцією всього дійства ставала естетична, і воно сприймалося вже як розвага, веселе святкове гуляння. Велику художню цінність представляли різні пісні, ігри, гумор, що входили в ці обряди. Багато чого з цього може бути використане під час проведення масових свят і гулянь, і в наш час надає їм різноманітності й особливого колориту.

Обряди завжди виконують одночасно дві ролі. З одного боку, вони є специфічним способом відображення, закріплення та відтворення соціальних і духовних цінностей, світосприйняття; з іншого, – це святковий, надбудований емоційно-естетичний бік самої життєдіяльності певного народу, своєрідна соціально-культурна форма його спілкування. І тим-то обряд і відрізняється від усіх інших форм спілкування, що він найкраще віддзеркалює почуття та емоції людей.

Символічна репрезентація історії, пропонована обрядом, намагається трансформуватися в якесь універсально-космічне дійство. Сама історична подія має постати як утілення космічних сил, що у своїй стихійній несвідомості зумовлюють появу нової космічної субстанції. Ця субстанція має чуттєво-надчуттєвий характер, вона утворюється з мільйонів розрізнених "Я", що зливаються в єдине "Ми". Таке перетворення окремого "Я" в космічне "Ми" викликає ілюзію душевного піднесення, почуття причетності кожного індивіда до космічного витвору.

"Ми" виступає основою кожної символічної репрезентації, причому не як якась проста єдність, а "Ми" організоване, творче, активне [3, с. 153].

Отже, обряд як безпосередній спадкоємець найдавніших форм людської культури доніс до наших днів естетичні уявлення минулих поколінь. Виражаючи рівень свідомості й світовідчуття людей, він зберігає в кожному історичному епоху значення первинної художньої переробки сукупного чуттєво-практичного досвіду та є складним естетичним і соціальним явищем.

Обряд – утілення єдності минулих і теперішніх генерацій. Він дає можливість відчувати час як єдине ціле, побачити переддень історії в його ціннісному вимірі.

Обряд покликаний відтворювати й підсилювати почуття колективної ідентичності, надавати набір значущих символів. Він робить традицію видимою, відчутною, живою, оскільки служить засобом предметнення естетичного, яке формується як аксіологічне відношення, що

виникає з практично-утилітарного, але не зводиться до нього, а становить новий рівень взаємовідношення людини й навколишнього світу.

Література

1. Аристотель. Об искусстве поэзии. – М.: Гослитиздат, 1957. – 183 с.
2. Байбурин А. К. Ритуал в традиционной культуре (структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов). – СПб.: Наука, 1993. – 239 с.
3. Бурлачук В. Традиція, ритуал, свято як система соціального відчуження // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 2. – С. 147–164.
4. Кант И. Сочинения: В 6 т. – М.: Мысль, 1966. – Т. 5. – 564 с.
5. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. – Изд. 3-е. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1972. – 576 с.
6. Марков М. О некоторых закономерностях процессов эстетической деятельности // Вопросы эстетики. Вып. 1. – М.: Искусство, 1958. – С. 9–16.
7. Станиславский К. С. Собрание сочинений: В 8 т. – М.: Искусство, 1958. – Т. 5. – 472 с.
8. Столович Л. Н. Искусство и игра. Сер. "Эстетика". – № 6. – М.: Знание, 1987. – 63 с.
9. Суханов И. В. Обычаи, традиции и преемственность поколений. – М.: Политиздат. 1976. – 216 с.
10. Топоров В. Н. О ритуале. Введение в проблематику // Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках. – М.: Наука, 1988. – С. 8–24.
11. Якобсон П. М. Психология чувств. – 2-е изд. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1958. – 384 с.

ГЕНДЕРНАЯ ПРОБЛЕМА В ТРИЛОГИИ М. КАРАГАЦИС "ОСВОЕНИЕ ПОД ФЕБОМ"

Вахтангишвили Ш. Л.

In trilogy "Getting Used Under the Greek Sun" the Author mainly paid special attention about gender issues, what is still problem of our modern life and is the actual problem. The Author's interest is conditioned women's issue with social aspect mainly in Greek Society, which reveals in almost all sphere of everyday life. Karagatsis is current supporter of the women's recruitment. For him XX century's Greek women must be independent, busy, secured person with her own financial position, who won't be depend on her parents and spouse. Karagatsis in his novels openly disclosed the shortcoming of Greek society what is the women's

no-rights. The Author can't hide his concern due to that, even in Greece of XX century women's rights significantly violated. The main feature that unites Karagatsis's character womenis, their disobedient, implacable and free nature. They try to exemption from the moral restrictions and try for establish themselves as full-fledged members of Greek Society. Emancipated women by means of characters the writer responds, thenimprovedfeminist movementin Greeceand invokes the Greek society to stripped and elimination the tough and obsolete laws.Women's recruitment, no-rights position, education, prostitution, these are the themes, about which Karagatsis speaks enough loudly and in some way responded to Greek Feminist Women's main requirements. The writer as the progressive thinker in Greek Society openly speak about against the gender inequality and with her characters' help he calls upon the society for reduction of this implacable.

М. Карагацис является самым скандальным писателем новой греческой литературы 30-ых годов 20-ого столетия. Он сыграл важную роль в модернизации греческой литературы, проблемы Европы нашли своё отражение в пределах греческой действительности. Автор ознакомился с французским натурализмом и реализмом, физиологическими теориями и материализмом Фрейда, психологическими прототипами Достоевского.

В своей трилогии "Освоение под Фебом", которая объединяет три романа: "Полковник Ляпкин", "Великая Химера" и "Югерман", Карагацис, первый среди греческих писателей 20-ого столетия, пытался показать, какую большую роль играет женщина в обществе, и в какие проблемные обстоятельства ставят её нормы общественной морали. В произведении действие, в основном, развивается в Греции, в греческом обществе первой половины 20-ого века. Автор своим глубоким критическим мышлением сопоставляет традиционные греческие обычаи и нормы морали с современным западным направлением и мышлением.

Первый роман автора "Полковник Ляпкин" вызвал большой интерес в обществе. В этом произведении отражается эротический пафос и элементы натурализма, концепция Фрейда с одной стороны и эротический, романтический характер с другой стороны. Автор старался показать, как привыкает иностранный полковник Ляпкин к греческому обществу, какова его судьба на чужой земле. Карагацис создает интересных женских персонажей. Например: Марию, Катерину и др. В греческой литературе автор представляет собственную концепцию гендерных проблем. Роман содержит интересные материалы о ежедневном быте женщин высших и средних слоёв греческого общества первой половины 20-ого века. Дилемма романа основана на реалистической проблеме, которая вновь представляет

проблематический вопрос современности. В ней чувствуется жестокая критика греческого народа. В романе мифос представляет полковника Ляпкина, как одного из главных героев. Действия развивающиеся вокруг него, подчёркивают проблемы мужского и женского пола на фоне определённого предела. После этого романа Карагацис опубликовал второй роман "Великая Химера", который рассказывает о трагической истории француженки Марины Реизи. Она выходит замуж за греческого капитана Яниса и уезжает вместе с ним в Грецию полная больших надежд. Но для Марины оказалось очень сложным жить на чужой земле, и она покончила самоубийством. В романе автор описывает глубокий психологический характер женщины-героини и подчёркивает гендерную проблематику, которая остаётся нерешённой дилеммой. Образ женщины с её характером и проблемами, нежными чувствами и эмоциями, психологическими и физиологическими потребностями. Трагическую историю Марины Реизи Карагацис занял из текста Roger Verceel, чтобы создать образ более совершенной героини греческой литературы. (2, 32).

Целью автора было представить собственную концепцию статуса женщины, её свободы и собственное отношение к указанной проблеме. Конфликт романа должен рассматриваться в двух планах. Первое, автор показывает иностранку на фоне греческого общества, как она привыкает к греческой действительности. Ему интересно, возможно ли привыкание героини. Автор описывает проблематику так, что данный конфликт углубляется и придаёт трагический характер. Для этого автор использует второй способ, противопоставление двух наций. Марина – француженка, и становится ясной причина её конфликта с греческим обществом, которое придерживается к древним и неколебимым традициям.

В третьем романе "Югерман" автор рассказывает о приключении финского князя Василия Югермана. Югерман с момента приезда в Афины, становится одним из представителей элитарного общества, и вскоре станет владельцем огромного имущества.

Герой, уставший от развратной, неэтичной жизни, находит душевное спокойствие рядом с простой молодой девушкой Вулой. Вула стала для него символом святого, преданности, любви. образу Вулы Карагацис сопоставляет вызывающую, сексуальную и похотливую Дину, которая является представителем элитарного общества. Обе женщины оказались для Югермана роковыми. Тематика секса несёт магистральный характер. Автор интересно передаёт борьбу чувств своего героя, между желанием овладеть Диной и ограниченным положением и правами женщин в греческом обществе. В лице Вулы Карагацис критиковал тяжёлое, подчинённое состояние молодых девушек в греческой семье. Вула, которая до безумия любит

Югермана, по желанию родителей, вынуждена выйти замуж за нежеланного жениха. К сожалению, натиск со стороны семьи впоследствии стал причиной её болезни, а позднее и смерти.

В своем произведении Карагацис представляет гендерную проблему во всём многообразии её проявлений и подчёркивает взаимосвязи между двумя полами. И не смотря на жестокую критику и противоречия, которые вызывают его произведения в обществе, автор без страха продолжает писать в том же духе.

Откровенность, открытость, раздражительность – это эпитеты, которые в отношении Карагациса, как писателя и личности, в разное время высказывали разные исследователи. Привлекательность его произведений состоит в стиле его письма. Его язык, в сравнении с другими современниками, очень простой, и в то же время оригинальный.

Некоторые греческие учёные считают Карагациса европейским писателем. "Он, в основном, европеец, но не перестаёт быть греком" (3, стр. 20).

Историки современной греческой литературы сравнивают Карагациса с такими известными писателями, как Кафка, Достоевский, Бальзак.

Как мы уже отметили, Фрейд оказывал большое влияние на творчество Карагациса. Часто его называли писателем-Фрейдистом. "Центр мира расположен под животом. Эта идея изменила мировоззрение многих писателей военного периода. Жестокий вызов теорий Фрейда, нашёл в Греции своё место у Карагациса". (4, стр. 19).

"У Карагациса не было иллюзий, он хорошо знал, что могли вызвать в консервативной эпохе его романы, которые были полны теориями биологической наследственности и "либидо" Фрейда. Карагацис не смотря большие противоречия и противопоставления, продолжает создавать великолепные письма. (5, стр. 58).

Карагацис ценит в женщине не только внешние качества, но и её духовный мир. Он воспринимает женщин не только, как прекрасный объект, а, исходя и из внутреннего мира женщины, размышляет о разных штрихах и нюансах. Этим он ещё раз подчёркивает, что хорошо знаком с гендерной проблемой, представителями слабого пола, с их характерами, чувствами, мечтами и желаниями.

Женщины Карагациса мятежники, их внутренний мир – мир свободы и независимости. Они не подчиняются устаревшим законам общества и стараются бороться за своё будущее. Они грустные и весёлые, спокойные, уравновешенные, эксцентричные, скромные, и в то же время непристойные. Все эти качества и положительные, и отрицательные, одинаково интересные и важные. Поэтому его произведения богаты многообразными, радикально противопоставимыми

женскими образами, без которых герои мужского пола не представляют свою жизнь.

В греческой буржуазной семье преданность и честность считались главным достоинством женщины. "Общественная деятельность считается неподходящим занятием для женщины. Она экономически зависит от мужа, отца и брата. У неё утрачена индивидуальность, есть всего лишь свой эмоциональный мир. Её рабство становится её достоинством, а привлекательность достоинства – её жертвоприношение. Пенелопе и Навсика! Идеальные женщины патриархального дома" (1, 25).

Надо отметить то обстоятельство, что Карагацис, который громко размышляет о сексуальных желаниях и инстинктах, одновременно ставит вопрос нравственной ответственности женщины в этом же обществе. Порядочность и преданность – это темы, которые писатель часто затрагивает и делится своими субъективными взглядами в отношении указанного вопроса.

В романе "Великая Химера" персонаж Марины Реизи, которая до свадьбы с греческим капитаном Янисом, имела физическую близость со многими мужчинами, после создания семьи, неприемлемым считает измену мужа, что не раз подчёркивает: не смотря на своё радикальное отношение к измене, она с пониманием относится к измене тех моряков, которые годами не видят своих жён, хотя сама отрицает сделать такой шаг.

Персонажи-мужчины Карагациса, с нравственной точки зрения, живут довольно свободной жизнью и часто меняют сексуальных партнёров, и в то же время эти мужчины ищут нежные, чистые и святые чувства. Например, герой Карагациса – Югерман, для которого не существует непостижимой женщины, неожиданно становится рабом молодой девушки Вуллы.

В романе "Великая Химера" представлены три различных между собой образа матери. Мать Марины Реизи, которая в романе появляется благодаря воспоминаниям Марины, француженка по национальности. После смерти мужа, из-за финансового кризиса она становится куртизанкой. Не смотря на то, что со стороны матери она владеет большим состоянием, её овладевает психологическая травма, которую она унаследовала от матери вследствие неправильно выбранного пути в жизни. Не менее интересна в романе роль Марины, как матери, по отношению к своей дочери Ануле. Ей тоже трудно быть примерной матерью. Марина оставляет больного ребёнка в комнате, а сама делит ложе со своим шурином.

Противоположностью ей является свекровь Марины, Анна Реизи – мать моряка, которая всю жизнь горюет о своём сыне, который ходит в море. В лице Анны Реизи писатель показал нам образ типичной провинциальной греческой женщины с консервативными,

устаревшими взглядами. С невесткой-француженкой у неё были неблагоприятные отношения.

Главным героем "Великой Химеры" Марина Реизи – француженка. Своим этническим происхождением она отличается от греческого общества, с которым она постоянно конфликтует. В романе автор не раз отмечает, что герои далеко незнакомы грекам. Здесь автор также подчёркивает гендерные правоограничения. "Невозможно, чтобы две женщины жили под одним кровом, между ними бесконечное пространство разных мировоззрений, стран и народов. Одна – блондинка, дочь храброго воина викингов, ненасытных золотом и блаженством, а вторая датчанка с закрытой душой, у которой в жилах кипит настоящая кровь моряка" (2, стр. 98).

Карагацис, затрагивая социальные вопросы греческого буржуазного общества первой половины 20-ого столетия, также рисует интересные факты о свадебных традициях, о приданном и девственности. Как известно, греческое буржуазное общество, всё более приближается к европейскому. Но несмотря на европеизацию греческого общества, некоторые обычаи продолжают существовать среди греческих буржуазных слоёв. Это снова затрагивает гендерную проблему. Например: традиция выдавать замуж и приданное. Карагацис очень интересно представляет вопрос назначения приданного. В греческой семье девушка без приданного вряд ли выйдет замуж. Благодаря приданному Марины – персонажа "Великой химеры", которое превышало тридцать тысяч лир, её муж стал крупным судовладельцем. Также заслуживают внимания слова одной из героинь "Югермана", которые доказывают, что хорошее приданное могло быть поводом женитьбы без любви. "Я вышла замуж без приданного, по любви". Карагацис в своих романах критикует бесправное положение женщин. Отец для своей дочери искал жениха вопреки её желанию. Героиня романа – Вула, столкнулась со стороны своей семьи с противодействием и агрессией. Отказав своему жениху, вернувшемуся из заграницы, она становится врагом собственной семьи. Вула, представленная в качестве слабой, покорной женщины, меняет своё лицо и предстаёт в качестве сильной и неповиновавшейся женщины, которая до конца борется за своё счастье. Вула противостоит своей семье и собственному брату, который поднимет на неё руку. Она строго обращается к нему: "Если ты думаешь, что сможешь продать мою душу или тело, очень ошибаешься". Это был её шаг к свободе, победа над натиском, говорит сам автор. Женитьбу против воли автор считает тяжёлым преступлением.

Женитьбу бедной женщины Карагацисс считает её финансовым обеспечением. Женатая женщина пользуется в обществе большим уважением, чем женщина одиночка.

Героиня "Полковника Ляпкина" Катерина, которая от полковника незаконно родила четырёх детей, волнуется за судьбу своих детей, которым может быть присвоен статус ублюдков.

Карагацис в своей трилогии касается гендерных проблем и бесправного положения женщин. Интерес писателя к греческому обществу, в основном, обусловлен социальным аспектом женщины, который выявляется почти в каждой сфере ежедневного быта. Карагацис активный сторонник трудоустройства женщин. Он считает, что гречанка XX века должна быть независимая, деловая, обеспеченная собственным финансовым положением, которая не будет зависеть от родителей и мужа. Карагацис подчёркивает недостаток греческого общества – бесправное положение женщин. Карагацис не может скрыть своё негодование о том, что права женщин слишком нарушаются в Греции XX века. Героини "Югермана" вместе с мужчинами ходят в ночные клубы и другие развлекательные места, что приемлемо только для жителей Афин. В других маленьких городах и селениях женщины, а особенно незамужние, не имеют права выходить из дома без разрешения родителей.

Главная черта, которая объединяет героинь Карагациса – это их неповиновый и свободный характер. Они стараются освободиться от нравственных ограничений и стремятся занять место полноценного члена в греческом обществе. С помощью своих героинь писатель выражает сильное феминистическое движение в Греции и призывает греческое общество искоренить жестокие, устаревшие законы. Трудоустройство, бесправное положение, образование, проституция женщин – проблемы, которые писатель подчёркивает и затрагивает, являются главными требованиями женщин феминисток.

Литература

1. Месхи Т. "Греческая девушка" Тб. Мнатоби 1987.
2. Метревели М. Для проблемы характера главного героя романа М. Карагациса "Великая химера", Логоси 2, Тб. 2004.
3. All Wood. G. French feminisms, UCL Press, London. 1998.
4. Artur M., from Medusa to cleopatra: Women in the Ancient World in (edd). P. Bridental and Kootz, Becoming Visible. Boston 1977.
5. Freud. S., An Outline of Psycho-Analysis, London. 1955.

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧА БАЗА ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ ЗА ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Грибенко О. М.

Автор в даній статті дослідив стан джерелознавчої бази державотворчих процесів у Наддніпрянській Україні (березень 1917 – квітень 1918 рр.).

Ключові слова: архівні матеріали, мемуари, щоденники, періодика, документальні джерела, довідники.

Автор в данной статье исследовал состояние источниковедческой базы государственных процессов в Приднепровской Украине (березень 1917 – апрель 1918 гг.).

Ключевые слова: архивные материалы, мемуары, дневники, периодика, документальные источники, справочники.

Із проголошенням незалежності України в 1991 році і особливо після прийняття Конституції України в 1996 р., яка затвердила законодавчо цей процес, розпочався новий етап дослідження історії Української революції. Порівняльний аналіз новітніх публікацій, присвячених подіям доби Української Центральної Ради на теренах України, засвідчує, що в цій галузі знань відбулися значні зрушення, досягнуті певні позитивні результати. Залучення до наукового обігу значної кількості архівних документів, можливість їх об'єктивно аналізувати дозволила зробити важливі висновки. Обґрунтованим є положення, що за своїм характером Українська революція була національно-демократичною, органічно поєднувала завдання національного відродження й державотворення з необхідністю глибоких соціальних змін в інтересах широких мас населення України. Соціальною базою революції були широкі верстви жителів України, насамперед селянство й національна інтелігенція.

Використовуючи новітні класифікаційні схеми джерел у вітчизняній історичній науці, автор класифікував джерельну базу з історії українського державотворення 1917–1918 рр. наступним чином:

- архівні джерела;
- опубліковані документальні джерела (збірники документів і матеріалів, офіційні документи, закони, постанови, інструкції, універсали, декларації, статuti);
- мемуарна література, джерела особового значення (щоденники);
- довідникова література (словники, енциклопедії, довідники, статистичні збірники);
- рецензії, критико-бібліографічні видання;

➤ діаспорські періодичні видання української політичної еміграції (Канада, США, Німеччина).

В основу джерелознавчої оцінки автором покладені архівні матеріали, які складаються: по-перше, з фондів Центрального державного архіву вищих органів управління України [1–9], по-друге, Центрального державного історичного фонду України в м. Києві [10], по-третє, Центрального державного архіву громадських об'єднань [11].

Значну кількість документальних публікацій складає випуск окремих брошур програмних документів політичних партій, партійних та урядових звернень до народу, чергових універсалів, декларацій, прийнятих законів. Почали вони випускатися безпосередньо в роки революції, а саме: "Українська соціал-демократична робітничка партія. IV Конгрес У. С.–Д. Р. П", "Постанови Загально-Української конференції У. П. С.–Р. У Києві (3–6 /М. 1917) та Красвої Лівобережної Конференції У. П. С.–Р в Полтаві (30/М – 2/ VI. 1917) / Матеріали загальної української конференції Української партії соціалістів-революціонерів", "Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні" [12; 13; 14–15].

Згодом почали видаватися тематичні збірники й документи, які були присвячені окремій сфері життєдіяльності українського суспільства (Вісник Генерального Секретаріату Української Народної Республіки; Вісник Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки. – 1918 [16–25].

Задовільною можна вважати практику випуску тематичних збірників документів, які присвячуються історії українських конституційних актів. Ця робота була започаткована істориками з української діаспори й успішно проводиться вітчизняними дослідниками. До цих документів можна віднести: "Конституційні акти України 1917–1920 рр. Невідомі конституції України"; "Конституції і Конституційні акти України: Історія і сучасність"; Костів К. "Конституційні акти відновленої Української держави 1917–1919 років і їхня політично-державна якість"; Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. "Історія Української Конституції"; Яневський Д. "Маловідомі конституційні акти 1917–1920 рр."; Яковлев А. "Основи Конституції УНР". [26–32].

Серед окремих збірників документальних матеріалів є збірники документів, які носять універсальний характер, тому що включають у себе значний перелік джерел і об'єднані не за тематикою, а тільки хронологією їх появи. До цих збірників належать: "Багатопартійна українська держава на початку ХХ століття: Програмні документи перших українських політичних партій"; "Велика українська революція // Матеріали до історії відновлення української державності: Календар історичних подій за лютий 1917–березень 1918 рр."; "Документи трагічної історії України (1917–1927)"; "Золоті роковини: До 50-річчя

великої Української національної революції та відновлення Української державності 1917–1967"; "За державу: В 30-ліття IV Універсалу" [33–37].

Суто документальний характер мають два томи із запланованого багатопланового видання О. Доценка "Літопис української революції. Документи й матеріали до історії української революції" [242].

Значним здобутком української джерелознавчої бази став три томник "Українська суспільно-політична думка в XX столітті: Документи і матеріали", які були розроблені спільними зусиллями істориків з української діаспори та вітчизняними дослідниками та Українська Центральна Рада: Збірник документів матеріалів. У 2-х т. [40–43].

Відрадним стало те, що за останні десять років незалежності України з друку вийшли перші фундаментальні комплексні видання документів, присвячені окремим етапам українського державотворення 1917–1918 рр. До таких праць ми відносимо двотомник "Українська Центральна Рада: Документи і матеріали", "Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року: Документи і матеріали". У них наведено багато документів, стенограм, протоколів, які дають об'єктивну оцінку діяльності українського уряду в період Української Центральної Ради [44–46].

Отже, аналізуючи вище сказане, зробимо висновок, що документальні збірники орієнтують науковців на вивчення тих питань державотворчих процесів 1917–1920 років, які замовчувалися або були сфальсифіковані за добу радянської влади. Але сучасну практику їх публікацій неможливо вважати задовільною, а тому активізація цієї діяльності залишається актуальною.

Особливої уваги заслуговують матеріали приватних щоденників, спогадів, листів державних діячів та науковців, які складають третю групу джерелознавчої бази зазначеного періоду. До цієї групи літератури можна віднести мемуари діячів Української Центральної Ради, а саме: Петрів В. "Спомини з часів української революції (1917–1921)". У 4-х частинах; Винниченко В.В. "Щоденник", Шкільник М. "Україна у боротьбі за державність в 1917–1921 рр. Спомини і роздуми [55; 100–101; 127; 151–154; 191].

Велике значення для вивчення державотворчих процесів у Наддніпрянській Україні на початку XX століття також мають "Спогади" М. Грушевського [440–447].

Отже, з вище сказаного зробимо висновок, що спогади та мемуари є важливим джерелом для вивчення державотворчих процесів у Наддніпрянщині в 1917–1920 роках.

До четвертої групи ми відносимо довідникові джерела, у яких розкрито державотворчий процес 1917–1918 років. У цю групу входять енциклопедії, словники, довідники, хрестоматії, а саме: "Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України Ін-т держави і

права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (від. Ред.)"; "Енциклопедія українознавства. У 10 т. / За ред. В. Кубійовича"; "Українське державотворення: Невитребуваний потенціал: Словник-довідник"; "Уряди України у ХХ столітті: Науково-документальне видання"; "Хрестоматія з історії держави і права. / За рад. А. Чайковського"; "Довідник з історії України" [128; 244; 188; 190; 192; 96].

П'яту групу, як окремий вид історіографічного джерела, складають бібліографічні покажчики, книжкові огляди, рецензії з проблеми українського державотворення 1917–1920 років. Серед бібліографічних видань із проблеми українського державотворення в добу національно-визвольної революції на початку ХХ століття слід відокремити покажчик праць, які були присвячені Українській Центральній Раді ("Українська Центральна Рада: сторінки історії. Бібліографічний покажчик") [184], Вестюк В. Ф., Осташко Т. С. "Діячі української Центральної Ради: Бібліографічний довідник" [54], а також найповніше науково-бібліографічне видання під назвою "Українська революція і державність 1917–1920 рр.", яке було опубліковане в 2001 року [185].

До шостої та сьомої груп джерел автор відносить діаспорські періодичні видання української політичної еміграції (Канада, США, Німеччина) та вітчизняні періодичні видання доби революції 1917–1920 років. Аналіз джерелознавчої оцінки української періодики свідчить, що розгляд державотворчих процесів у період української національно-визвольної революції знайшов відображення в пресі державних установ (вістях, вісниках, а також у громадській пресі) – "Вісник Генерального Секретаріату Української Народної Республіки"; "Вісник Ради Народних Міністрів"; "Вісник Української Народної Республіки"; "Вісті з Української Центральної Ради"; "Вестник Временного Правительства" [18–25].

Таким чином, з вище сказаного зробимо висновок, що джерелознавча база орієнтує науковця на вивчення та аналіз тих питань державотворчих процесів у Наддніпрянській Україні в 1917–1920 роках, які замочувались або були сфальсифіковані за радянських часів.

Посилання

1. II Універсал, прийнятий на V сесії Центральної Ради. Протокол № 1 від 10 червня 1917 року. – ЦДАВОУ, ф. 1115. – Українська Центральна Рада, оп. 1, од. зб. 5, арк. 11.

2. Кількісний склад Малої Ради. – Протокол № 4 від 6 липня 1917 року. – ЦДАВОУ, ф. 1063. – Генеральний Секретаріат Української Народної Республіки, оп. 1, од. зб. 11, арк. 6–7.

3. Закон "Про умови обсадження і порядок обрання суддів Генерального і Апеляційного судів". – ЦДАВОУ, ф. 1115. – Українська Центральна Рада, оп. 1, од. зб. 5, арк. 11.

4. Законопроект "Про скріплення і кодифікацію законів". – ЦДАВОУ, ф. 1115, Українська Центральна Рада, оп. 11, од. зб. 6, арк. 160.

5. Відозва Генерального Секретаріату до громадян, урядових і громадських установ. – ЦДАВОУ, ф. 1063. – Генеральний Секретаріат Української Народної Республіки, оп. 3, од. зб. 1, арк. 63. С. 5–7

6. Законопроект "Про створення Генерального Суду УНР". – ЦДАВОУ. – Ф. 1069. – Українська Мала Рада, оп. 3, од. зб. 1, арк. 98–99.

7. Закон "Про тимчасові розписи видатків на 1918 рік". – ЦДАВОУ, ф. 1115. Українська Центральна Рада, оп. 12, од. зб. 5, арк. 15.

8. "Про розширення компетенції Генерального Секретаріату Земельних Справ, обмеженою інструкцією Тимчасового уряду від 4 серпня". Постанова Малої Ради від 5 жовтня 1917 року. – ЦДАВОУ, ф. 1115. – Українська Центральна Рада, оп. 1, од. зб. 27, арк. 27

9. Детальний план проведення земельної реформи. III сесія Головного Українського Земельного комітету від 17 квітня 1918 року. – ЦДАВОУ, ф. 1060. Міністерство земельних справ Української Народної Республіки, оп. 1, од. зб. 25, арк. 91 – 91зв.

10. Законопроект "Про створення Генерального Суду УНР". Протокол засідання Центральної Ради № 1 від 2 грудня 1918 р. – ЦДІАК, ф. 317. – Прокурор Київської судової палати, оп. 3, од. зб. 1, арк. 98, 99.

11. І універсал Української Центральної Ради. – ЦДАГО, ф. 5. – Комісія з історії громадянської війни при ЦК КП(б)У, оп. 1, од. зб. 8, арк. 3зв.

12. Постанови Загально-Української конференції У. П. С. – Р. У Києві (3–6 VI. 1917) та Краєвої Лівобережної Конференції У. П. С. – Р в Полтаві (30/V – 2/ VI. 1917) / Матеріали загальної української конференції Української партії соціалістів-революціонерів. – К., б. г.. – 14 с.

13. Українська соціал-демократична робітничка партія. IV Конгрес У. С. – Д. Р. П. – Б. м., 1917. – 24 с.

14. Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні // Вісті з Української Центральної Ради. 1917, № 20. С. 8.

15. Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні // Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – № 21. – С. 9–10.

16. Вісті з Української Центральної Ради. К., 1917. – № 9. – Червень. – С. 1–2.

17. Постанови Комісії по реорганізації Комітету Центральної Ради, ухваленими на зборах Центральної Ради 29 червня 1917 р. // Вісті з Української Центральної Ради у Києві. – 1917, вересень. – № 15–16.

18. Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – № 10. – Червень. – С. 3.

19. Вісті з Української Центральної Ради. 1917, № 20.

20. Відозва Генерального Секретаріату до громадян, урядових і громадських установ // Вісник Генерального Секретаріату Української Народної Республіки. – 1917. – 23 листопада.

21. Наказ Українській Центральній Раді, прийнятий на Загальних Зборах 23 квітня 1917 року // Вісті з Української Центральної Ради у Києві. – 1917, травень. – № 5.

22. Перші загальні збори Української Центральної Ради 8 квітня 1917 // Вісті з Української Центральної Ради у Києві. – 1917, квітень. – № 4.
23. Президія Центральної Ради... Ухвала засідання Малої Ради. 4 липня 1917 р. // Вісті з Української Центральної Ради у Києві. – 1917, жовтень. – № 17.
24. Розклад роботи Малої Ради і її Комісій. Ухвала засідання Малої Ради. 1 серпня 1917 р. // Вісті з Української Центральної Ради у Києві. – 1917, листопад. – № 19.
25. Вісник Ради Народних Міністрів. – 1918. – № 17. – 9 квітня. – С. 2–4.
26. Конституційні акти України 1917–1920 рр. Невідомі конституції України. – К.: Філософська і соціологічна думка, 1992. – 272 с.
27. Конституції і Конституційні акти України: Історія і сучасність / Відпов. ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученко. – К., 2001. – 400 с.
28. Костів К. Конституційні акти відновленої Української держави 1917–1919 років і їхня політико-державна якість. – Торонто. Канада. 1964. – 186 с.
29. Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія Української Конституції / А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. – К.: Т-во "Знання" України, 1993. – 192 с.
30. Яковлев А. Основи Конституції УНР /А. Яковлев. – Нью-Йорк: Говерла, 1964. – 63 с.
31. Яневський Д. Маловідомі конституційні акти 1917–1920 рр. // Історичний збірник "Історія, історіографія, джерелознавство (статті, розвідки, замітки)" / Д. Яневський. – К.: Інтел, 1996. – 69 с.
32. Яневський Д. Б. Маловідомі конституційні акти України 1917–1941 рр. / Д. Б. Яневський. – К.: Наукова думка, 1981. – 206 с.
33. Багатопартійна українська держава на початку ХХ століття: Програмні документи перших українських політичних партій / Упор. В.С. Жуковський. – К.: Науково інформаційне підприємство "Полішук", 1992. – 96 с.
34. Велика українська революція // Матеріали до історії відновлення української державності: Календар історичних подій за лютий 1917 – березень 1918 рр. / Упоряд. Я. Зозуля. – Нью-Йорк, Вільна Академія Наук у США, 1967. – 112 с.
35. Документи трагічної історії України (1917–1927) / Ред. – упоряд. П. П. Бачинський. – К., 1999. – 640 с.
36. За державу: В 30-ліття IV Універсалу. – Б. м.: Сурма, 1948. – 32 с
37. Закон про вибори до Установчих Зборів Української Народної Республіки. – К.: Видавництво Головної Комісії по справах виборів до Українських Установчих Зборів, 1917. – 48 с.
38. Україна в ХХ столітті: Збірник документів і матеріалів (1900–1939 рр.) — К., 1997. – 446 с.
39. Доценко О. Літопис української революції. Документи й матеріали до історії української революції / О. Доценко. – Київ – Львів, 1923–1924. Т.1. – 196 с., Т.2. – 250 с.

40. Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті: Документи і матеріали. У 3-х т. – Мюнхен, 1983. – Т. 1. – 190 с.
41. Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті: Документи і матеріали. У 3-х т. – Мюнхен, 1983. – Т. 2. – 280 с.
42. Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті: Документи і матеріали. У 3-х т. – Мюнхен, 1983. – Т. 3. – 200 с.
43. Українська революція. Документи 1917-1921 рр. / Українська вільна академія наук у США; Ред. Т. Гунчак. – Нью-Йорк. 1984. – Т. 2: 1919–1921. – 478 с.
44. Українська Центральна Рада: Збірник документів матеріалів. У 2-х т. // За ред. П. П. Толочко та ін.: НАН України. К.: Наукова думка, 1996 – (Пам'яті історії України. Сер. V. Джерела новітньої історії). – Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. / Упор. В. Ф. Верстюк та ін.; від. Ред. В. А. Смолій, 1996. – 586 с.
45. Українська Центральна Рада: Збірник документів матеріалів. У 2-х т. // За ред. П. П. Толочко та ін.: НАН України. – К.: Наукова думка, 1996 – (Пам'яті історії України. Сер. V. Джерела новітньої історії). – Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. К.: Наукова думка, 1997. – 424с.
46. Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. – К., 1917. – 82 с.

ДОСЯГНЕННЯ ТА ПРОРАХУНКИ МАРКСИЗМУ – ПРОВІДНОЇ СВІТОГЛЯДНОЇ КОНЦЕПЦІЇ КІНЦЯ ХІХ СТ.

Єфремов В. В.

Створення марксистської політичної економії

Першою економічною працею К. Маркса, яка доводила неминучість перемоги комунізму, стає **"Критика політичної економії"** (1857–1858). Рукопис призначався не для друку, а для "з'ясування самому собі". Праця складається зі вступу та основного рукопису. Вступ, незважаючи на свою незавершеність, має самостійне значення. В ньому К. Маркс визначає предмет і метод дослідження економічної теорії, що доводить про завершення формування методологічних основ марксизму.

Будучи послідовним у своїх поглядах, при дотриманні матеріалістичного підходу К. Маркс вважає, що політична економія вивчає виробничі відносини людей у процесі виробництва матеріальних благ, та закони, які керують цим рухом. Вводячи в науковий обіг поняття "виробництво взагалі", К. Маркс намагається показати, що воно базується на єдиних факторах і в той же час має свою специфіку в конкретних історичних умовах. Виробництво складає

вихідний, а споживання кінцевий пункт економічної системи. Причому, на думку К. Маркса, виробництво є визначальною сферою діяльності людини. Безумовно, без виробництва матеріальних благ людина не може обійтися. Але такий підхід не враховує природну сутність людини, яка в першу чергу є споживачем, а вже потім виробником. Наголошуючи на пріоритетному значенні виробництва, К. Маркс вважає, що саме воно визначає структуру споживання. За таких умов не виробництво підпорядковане людині, а людина прикута до виробництва. Визначаючи залежність між основними сферами людської діяльності, К. Маркс випускає з поля зору, що революція нездатна її змінити. Хто б не був власником засобів виробництва, він назавжди залишається прикутим до виробництва. К. Маркс дещо абсолютизує виробництво, заявляючи що "без виробництва не має споживання". Людина як біологічна істота здатна споживати блага, беручи їх у природи і не приймаючи участі в їх створенні. Тобто можлива ситуація, коли існує споживання без виробництва.

Не можна також погодитися із твердженням К. Маркса, який мабуть знаходився під впливом поглядів Ж. Б. Сея заявляв, що "споживання створює потребу". При такому погляді на проблему людина розглядається винятково як біологічна істота, вплив на яку здійснюється через споживання. Дотримання даного підходу передбачає ранжирування громадян по відношенню до споживання. Але потреба здатна існувати незалежно від того чи вона задовольняється чи ні. Не розуміти цього, значить не помічати вплив споживача на виробництво.

Визначивши предмет дослідження економічної науки, К. Маркс береться за розробку метода, пов'язуючи його із застосуванням абстракцій, які розглядаються ним як знаряддя дослідження. За допомогою абстракцій формується наукова система понять. Визначається процес пізнання: *сходження від абстрактного до конкретного* та зворотній шлях. На думку К. Маркса, дослідження категорій буржуазного суспільства дає можливість пізнати виробничі відносини, які існували в минулому. З цим висновком можна погодитися. Але дані категорії не дають підстави пізнати майбутнє, оскільки з'являються нові чинники, які впливають на економічні стосунки.

Потрібно звернути увагу на те, що К. Маркс обґрунтовує застосування логічного методу в економічному дослідженні. На його переконання, він має переваги над історичним методом, бо система понять пов'язується між собою. Між тим логіка мислення не відповідає логіці життя. Це дає підстави стверджувати, що застосування логічного методу при дослідженні економічних форм приводить до відриву теорії від практики.

Рукопис "Критика політичної економії", представляючи перший варіант "Капіталу", складається із двох розділів: **"Розділ про гроші"**

та **"Розділ про капітал"**. У першому розділі, спираючись на теорію вартості, яку К. Маркс починає розглядати як найвище досягнення класичної економічної науки, він розробляє вчення про гроші. К. Маркс змінює свій погляд на гроші, розглядаючи їх вартість як результат витрат виробництва. Правильно встановивши обернену залежність між вартістю товару та вартістю грошей, він вважає, якщо витрати виробництва, пов'язані з добуванням благородних металів, зростають, то при цьому товарні ціни падають. У тому випадку, коли витрати виробництва з добування золота знижуються, то товарні ціни підвищуються. Даний механізм, притаманний ринковим відносинам, діє спонтанно. Але при цьому не враховуються реалії життя та тенденції суспільного розвитку. Якщо йти від практики, то можна встановити, що витрати зі добування золота зростають, оскільки його запаси обмежені. При цьому, відповідно логіці К. Маркса, товарні ціни повинні знижуватись. Однак ціни на блага зростають і цей парадокс він не може пояснити. Більше того, зниження цін відповідає інтересам робітничого класу. За умов, що даний процес відбувається автоматично, відпадає необхідність у здійсненні соціалістичної революції.

К. Маркс намагається довести, що гроші втратять своє значення при комунізмі, в якому буде панувати колективізм як характерна риса нового суспільного устрою. На його переконання, не обмін надає праці кожного характер спільності, а колективне виробництво. Тут праця окремої особи виступає як колективна праця. Роль грошей у старому суспільстві полягала у тому, що вони надавали індивідуальній праці загальний характер у процесі обміну. Тобто обмін визначає, чи суспільство визнає результат праці, чи ні. При новій організації праці вона стає загальною ще до обміну. Обмін стає не обміном мінових вартостей, а обміном діяльностей. За таких умов гроші стають непотрібними.

Колективне виробництво у масштабах країни передбачає існування одного, єдиного підприємства, на якому буде задіяно усе працююче населення з рівними правами та обов'язками. До уваги не беруться ні складність управління таким підприємством як цілісною системою, ні скільки це буде коштувати суспільству. Практика довела утопізм даного положення, що змусило прихильників лівої ідеї вести пошук інших форм колективізму (мова йде про профспілковий рух та кооперацію), на які можна було спиратися при побудові нового суспільства.

Плановий характер виробництва в нових історичних умовах передбачає збереження робочого часу. Від цього залежить розвиток суспільства. *"Всяка економія кінцем кінцем зводиться до економії часу"*. Це найважливіший закон, якій діє у новому суспільстві.

---

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. 46. Ч. 1. С. 107.

Економія робочого часу в свою чергу обумовлює зростання вільного часу, що позитивно впливає на розвиток особистості й забезпечує небувалий підйом продуктивних сил.

На думку К. Маркса, гроші є продукт обміну, а не результат домовленостей між людьми. В основі грошового обміну лежить обмін товарів. Кожен товар має споживну вартість та вартість. Споживна вартість – це природна властивість товару, завдяки чому задовольняються потреби. *"Вартість – це суспільне відношення товарів, їх економічна якість"*². Роздвоєння товару на споживну вартість і на вартість відбувається як до обміну, так і в його процесі. Аналізуючи обмін, К. Маркс вважає, що тут не тільки один товар прирівнюється один до одного, але і до чогось третього. Цим третім є робочий час, який виступає суспільним символом. Найбільша амплітуда роздвоєння з'являється у товару з особливими споживчими вартостями. Вона закріплюється у відповідних формах: натурального продукту та грошей. З цього виходить, що гроші мають винятково товарну природу. Якщо визнати гроші товаром, то це унеможливілює заміну металевих грошей банкнотами, бо при цьому порушується еквівалентність обміну. Представляючи собою втілення суспільного багатства, гроші стають загальним товаром. Чим більше грошей, тим більша їх влада.

Розглядаючи гроші як товар особливого роду, К. Маркс розкриває їх сутність, яка проявляється в їх функціях. Найважливішою функцією грошей є їх міра вартості. Завдяки цій функції, гроші виступають виміром вартості будь якого товару. Це сприяє тому, що кожен товар, незалежно від своєї форми, має свою грошову оцінку. Ціна, як відповідний прояв грошей, представляє собою зовнішні відносини мінючих вартостей. Оскільки гроші є посередником в обміні, то це засвідчує, що вони виконують функцію засобу обігу. К. Маркс вважає, що завдяки цій функції прискорюється рух товарів. Товари реалізуються за гроші після того, як вони попередньо перетворились у гроші ідеально. Формула товарного обороту: Т–Г–Т. Вона розпадається на два взаємопов'язані акти: продаж (Т–Г) і купівлю (Г–Т). Дані акти не співпадають у часі, що обумовлює виникнення економічних криз. Виступаючи еквівалентом суспільного багатства, гроші представляють собою засіб нагромадження. Нагромадженні гроші є не що інше як загальна форма багатства, яка протистоїть дійсному багатству. Гроші – це мета збагачення та його джерело. Багатий той, хто має багато грошей. Крім виконання грошима своїх трьох функцій, вони здатні виконувати функцію засобу платежу та міжнародного платіжного засобу. Але зміст цих функцій грошей розглянутий К. Марксом у даній праці поверхово.

---

² Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. 46. Ч. 1. С. 76.

У главі "Про капітал" К. Маркс викладає теорію додаткової вартості, яка виступає у нього як подальший розвиток теорії вартості. Незважаючи на те, що К. Родбертус першим вводить у науковий оборот термін **"додаткова вартість"**, саме К. Маркс розробляє механізм її утворення. Всі метаморфози, які відбуваються у суспільстві, він пов'язує з вартістю. Вона присутня в усіх економічних формах. Причому кожна економічна форма відрізняється від іншої не тільки на основі кількісних змін, як це уявляли представники класичної економічної науки, але й завдяки утворенню нової якості. Товар відрізняється від грошей, а гроші від капіталу.

Капітал розглядається К. Марксом як панівне відношення буржуазного суспільства. Поняття капіталу – *"є основним поняттям сучасної політичної економії"*³. Саме це сприяло тому, що головну книгу свого життя він називає **"Капітал"**. Важливе місце в його дослідженні займає процес перетворення грошей у капітал. Аналізуючи гроші, К. Маркс вважає, що вони є продуктом суспільних відносин, оскільки "природа не створює грошей". У процесі обміну суб'єкти дотримуються рівності та свободи. Гроші як капітал – це найвища форма грошей. Носієм капіталу є відповідна кількість грошей. Оскільки гроші є втіленням суспільного багатства, то саме вони представляють собою першу форму прояву капіталу. Це означає купівлю не з метою задоволення потреб, а з подальшим продажем (тобто купівля заради продажу).

Визначаючи капітал як відповідне економічне відношення, К. Маркс намагається довести, що капітал категорія історична. Тобто він виникає тільки тоді, коли починає функціонувати ринок найманої праці. Виступаючи умовою будь-якого виробництва, капітал, на думку К. Маркса, перебуває у русі. Він виступає то у формі товару, то у формі грошей. Рух капіталу обумовлює його самозростання. Капітал здатний змінити свого власника, і тоді він приймає форму товару.

Особливу увагу К. Маркс звертає на взаємодію капіталу та праці, які протистоять один одному. Капітал протистоїть праці як мінова вартість, а праця протистоїть капіталу як споживна вартість. Це означає, що капітал намагається використати не взагалі працю, а таку, яка здатна зберегти та примножити його. У свою чергу, робітники прагнуть отримати еквівалент, який сприяє забезпеченню їх існуванню.

Між капіталом та працею відбувається обмін, в основі якого лежить закон вартості. Але даний обмін відрізняється від простого обміну. Капітал *"привласнює собі чужу працю без обміну, без еквіваленту, однак під виглядом обміну"*⁴. Робітник отримує гроші у

---

³ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. 46. Ч. 1. С. 263.

⁴ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. 46. Ч. 2. С. 45.

вигляді заробітної плати в обмін на вироблений їм товар, коли "праця з форми діяльності переходить у форму предмета". Підприємець купує здатність робітника до праці. Має місце ілюзія рівності між підприємцем та робітником. Відношення капіталу до праці розглядається як відношення уречевленої праці до живої праці. Капітал зацікавлений у найкращому використанні праці виробників. Купуючи робочу силу, він привласнює результати її діяльності. Продуктивною вважається та праця, яка забезпечує функціонування капіталу. Оскільки збільшується частка капіталу у структурі суспільного багатства, то і зростає його влада над працею.

Відстоюючи погляд класичної економічної науки. К. Маркс доводив, що в обігу вартість не зростає. Якщо припустити, що хтось із підприємців прагне отримати вигоду й підвищує ціни на свою продукцію на 10 %, то зрозуміло, що протягом короткого періоду він її отримає. Але в тому випадку, коли аналогічні кроки зроблять усі підприємці, то зиск зникне. Отже, в обміні вартість не зростає. Такім чином К. Маркс переходить до дослідження сфери виробництва.

Безперечно, найбільш вагомим досягненням К. Маркса є вчення про додаткову вартість. Щоб розкрити її механізм, він вводить в оборот поняття "робочий день", якій складається з необхідного та додаткового робочого часу. За необхідний робочий час робітник створює вартість, яка відповідає вартості робочої сили. Капіталіст оплачує робітнику першу половину робочого дня, а за другу половину – не платить нічого. Отже, він отримає вартість, за яку не дав еквівалента.

Незважаючи на те, що додаткова вартість створюється виключно у виробництві, капітал не може обійтись без сфери обігу. Справа в тому, що додаткова вартість представлена у товарній формі, обов'язково повинна прийняти грошову форму. Тільки таким чином відбувається зростання вартості капіталу. Це дало підставу К. Марксу розглядати капітал як єдність процесу виробництва та обігу.

Оскільки в основі додаткової вартості лежить праця, то збільшення праці призводить до збільшення додаткової вартості. Зростання праці К. Маркс пов'язує з розвитком її продуктивної сили. Спочатку продуктивна сила праці зростає за рахунок власних зусиль робітника, коли одночасно збільшується тривалість робочого дня. При цьому утворюється абсолютна додаткова вартість. За умов, коли робочий день стає величиною сталою, зростання продуктивної сили праці відбувається за рахунок використання більш досконалих засобів виробництва. При цьому скорочується необхідний робочий час і збільшується додатковий робочий час. Це є ніщо інше, як відносна додаткова вартість. Зростання продуктивності праці, на думку К. Маркса, виражається у тому, що капіталу доводиться купувати менше необхідної праці.

Взявши довільний абстрактний приклад, К. Маркс з'ясовує структуру витрат. Він бере товар, якій оцінює в 100 одиниць. (50 – вартість бавовни + 40 заробітна плата робітника + 10 вартість знарядь праці). Виходячи зі структури витрат, К. Маркс доводить існування як постійного, так і змінного капіталу. Перший представляє собою стару працю, яка тільки переносить свою вартість на продукт, другий є новою працею, створюючи вартість, яка до цього не існувала. Приєднуючись до старої праці, нова праця утворює нову вартість.

Одним із положень, яке відіграє провідну роль, при розробці К. Марксом механізму створення додаткової вартості, є робочий день. Але яким чином можна встановити його межі й обґрунтувати співвідношення між необхідним та додатковим робочим часом? Відповідь на це запитання ми у К.Маркса не знаходимо. Мабуть не випадково П. Прудон доводив, що надмірна праця виснажує людину, підриває її життєві сили. При висвітленні меж робочого дня не беруться до уваги ні об'єктивні критерії, пов'язані з фізіологічними особливостями людини, ні трудове законодавство (хоча потрібно зазначити, що К. Маркс дотримувався поглядів, за якими вартість робочої сили визначається фондом життєвих засобів, необхідних для існування робітників). За таких умов встановити величину необхідного та додаткового робочого часу не представляється можливим. Отже, висновок К. Маркса може розглядатись як надуманий, не маючи нічого спільного з реаліями суспільного життя.

Застосовуючи діалектичний метод, К. Маркс у рукопису "Критика політичної економії" намагається висвітлити процес нагромадження капіталу. Капітал породжує додаткову вартість, яка привласнюється ним і приводить до його зростання. Щоб збільшити додаткову працю, капітал збільшує необхідну працю. Чим вища продуктивна сила необхідної праці, тим менша її частка, яка використовується капіталом. Внаслідок цього виникає надлишкове населення. Отже, надмірна праця на одному полюсі призводить до зростання багатства на іншому полюсі. Звільнитись від експлуатації при існуючих економічних відносинах робітники не здатні, потрібна соціалістична революція.

Закінчивши досліджувати капітал у сфері виробництва, К. Маркс починає розглядати його функціонування у сфері обігу. Особливість даної сфери полягає в тому, що в ній обмінюються еквіваленти. Обіг капіталу включає в себе дві фази. На першій фазі гроші перетворюються у товар, що означає покупку споживних вартостей, які приймають участь у створенні продукту. На другій фазі вироблений продукт обмінюється на гроші. При цьому виникають нові потреби та нове споживання. Капітал долає всі перепони, які гальмують розвиток продуктивних сил. Виробництво нагтовхується на межу, і цією межею стає сам капітал (додаткова вартість повинна вироблятися в такому обсязі, щоб її можна було реалізувати). Капітал намагається

виштовхнути виробництво за межі, які він сам встановив, що породжує періодичні кризи перевиробництва. При цьому відтворюються економічні відносини між капіталом та працею.

Рух капіталу відбувається в просторі та часі, охоплюючи як сферу виробництва, так і сферу обігу. Без обігу неможливе виробництво, як без виробництва неможливий обіг. Капітал одночасно знаходиться у двох сферах, що обумовлює їх єдність і взаємозалежність. Оборот капіталу складається з часу виробництва та з часу обігу. Досліджуючи даний процес, К. Маркс виділяє основний та оборотний капітал. Капітал відтворює сам себе. Причому має місце відтворення як основного, так і оборотного капіталу. В процесі обігу вартість капіталу не зростає. Скорочення витрат виробництва та обігу збільшує прибуток капіталіста. На думку К. Маркса, продуктивною силою суспільства виступає основний капітал, який і стає показником його розвитку.

Критерієм прогресу стає скорочення робочого часу. К. Маркс стверджує: "економія робочого часу рівноцінна збільшенню вільного часу". У майбутньому суспільстві мірою багатства, за його переконанням, стане вільний час, зміст якого не розкривається. Якщо припустити, що вільний час – це час, коли не створюються матеріальні блага, то навряд чи при цьому буде зростати суспільне багатство. Інша справа, коли вільний час пов'язується з навчанням, що дає можливість підвищити якість підготовки робочої сили. Але тоді час, витрачений на навчання, не можна розглядати як вільний час. Можливо, вільний час – це час, який дозволяє людині упорядкувати своє особисте життя. Проте, яким чином особисте життя стає фактором суспільного багатства, невідомо. Не можна виключати і того, що вільний час призначається для розвитку духовної сфери. Однак це підриває методологічні принципи дослідження К. Маркса, за якими матеріальна сфера була й залишається визначальною в житті людини.

В останньому розділі глави "Про капітал" К. Маркс прагне дослідити зовнішні форми економічних відносин. Однією з таких форм є прибуток. Між прибутком і додатковою вартістю існує безпосередній зв'язок. Прибуток, у якому втілена додаткова вартість, завжди буде меншим, ніж створена додаткова вартість. При однаковій додатковій вартості, отриманій на різних підприємствах, прибуток може суттєво відрізнятись. Справа в тому, що величина прибутку залежить від величини капіталу. Прибуток реалізується в ціні, яка покриває витрати підприємця. Підприємець порівнює ціни на реалізовану продукцію з цінами на ресурси. Це дає змогу виробництву бути прибутковим. Норма прибутку виконує регулюючу функцію.

Варіації "*Капіталу*" – головного твору К. Маркса

Після тривалих, напружених і сумлінних занять з опрацювання величезного обсягу політекономічної літератури К. Маркс нарешті наважився на публікацію власних досліджень, намагаючись систематизувати вчення про вартість, оскільки вважає дану категорію фундаментом, на якому тримається вся економічна система буржуазного суспільства. Планувалось випустити шість книжок. Перші дві книжки вийшли у світ під назвою "*До критики політичної економії*" (1857–1858). Випуск інших книжок не відбувся. Дана праця склалася з двох глав: "Товар" і "Гроші чи простий обіг".

При знайомстві з даною працею К. Маркса особливу увагу привертає передмова, де він розкриває основні принципи власного економічного аналізу. Погоджуючись із поглядами класичної економічної науки, К. Маркс вважає, що "*анатомію громадянського суспільства потрібно шукати у політичній економії*"⁵. Виробничі відносини, які функціонують у суспільстві, носять об'єктивний характер. Вони формуються на основі діючих продуктивних сил. Між виробничими відносинами та продуктивними силами існує відповідність, яка здатна порушуватись. Виробничі відносини відмиряють у тому випадку, коли продуктивні сили вичерпали можливості для свого подальшого розвитку. Якщо відмирання затягується, то продуктивні сили вступають у протиріччя з існуючими виробничими відносинами. Наступає ера соціалістичної революції. Заслуговує на визнання положення К. Маркса, яке є визначальним у його економічному вченні. Він вважає, що нові виробничі відносини не з'являться раніше, ніж створяться матеріальні умови для їх існування. Це означає, що при низькому рівні розвитку продуктивних сил ніколи не сформуються нові соціалістичні відносини. Виходить, що соціалізм здатний перемогти лише у провідних країнах світу. Дане положення повністю відповідає висновку, зробленому Ф. Енгельсом у праці "Принципи комунізму", маючи більш логічну аргументацію.

Глава "**Товар**" розпочинається з аналізу товару, який за влучним висловом К. Маркса, представляє собою клітину суспільного багатства. Це наштовхує К. Маркса на думку, що дана категорія повинна стати вихідним пунктом його економічного дослідження. Товарне виробництво та товарний обіг забезпечує функціонування й розвиток суспільства. Вони діють незалежно від людини, створюючи умови для її існування. Людина стає їх заручником, оскільки нічого не здатна змінити.

Досить прискіпливо К. Маркс розглядає товар, який має споживну вартість і мінову вартість. Споживна вартість призначена для

---

⁵ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. 13. С. 6.

задоволення потреб, представляючи собою природну властивість товару. Вона реалізується лише у споживанні. Споживна вартість здатна задовольнити різноманітні потреби, що забезпечує її альтернативне використання. Не виражаючи ніяких виробничих відносин, разом із тим вона складає матеріальне багатство суспільства. Сама собою споживна вартість не є об'єктом дослідження економічної науки.

Мінова вартість, за визначенням К. Маркса, – це кількісне співвідношення, в якому обмінюються споживні вартості. Оскільки на виробництво різних товарів витрачається неоднакова кількість праці, то пропорції обміну мають суттєві відмінності. Незважаючи на те, що споживні вартості товарів відрізняються одна від одної, вони мають щось спільне. Цим спільним стає однорідна, проста праця. Мінова вартість має, в першу чергу, кількісну відмінність. Її вимір відбувається за допомогою робочого часу (природний чинник вимірюється тільки природним чинником). Різна тривалість праці виступає фактором, який позначається на пропорціях обміну. На думку К. Маркса, "усі товари суть лише певні кількості застиглого робочого часу"⁶.

К. Маркс схвально відноситься до поглядів Д. Рикардо, який вважав, що праця по створенню вартості не зовсім однорідна, а представляє собою різні згустки живої праці. За таких умов виникає проблема її виміру. Одиницею виміру стає проста, без'якісна праця. При зведенні праці різної якості до одного знаменника єдиною особливою ознакою між ними стають виключно кількісні відмінності. Це, на думку К. Маркса, відповідає дії закону вартості.

На цей час у К. Маркса ще не було чіткого уявлення про механізм зведення якісної праці до без'якісної. На його погляд, проста праця – це така праця, яку здатна виконати будь-яка людина у суспільстві. Вона носить історичний характер і охоплює переважну більшість трудового населення. Складна праця підноситься над простою працею як праця більш високої питомої ваги. День складної праці дорівнює декільком дням простої праці. За умов існування у суспільстві однорідної праці робочий день окремої людини розглядається як загальний робочий час.

Найбільш вагомим досягненням К. Маркса у праці "До критики політичної економії" є вчення про конкретну та абстрактну працю. Конкретна праця, пов'язана із суспільним поділом праці, поділяється на нескінченні види трудової діяльності, які є складовими сукупної праці. Праця як цілеспрямована трудова діяльність є умовою обміну між людиною та природою. Це дозволяє людині брати все необхідне у природи для свого існування. Результатом конкретної праці є споживна вартість.

---

⁶ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. 13. С. 16.

Якщо, одного боку, праця виражає відносини людини з природою, то з іншого – виробничі відносини, які відображаються у відповідній суспільній формі праці. Дві сторони праці знаходяться між собою у певній відповідності. Величина мінової вартості знаходиться в оберненому відношенні до продуктивної сили праці. Чим вища продуктивність праці, тим менша вартість створених благ. Оскільки розвиток суспільства пов'язується із підвищенням продуктивності праці, то виходячи з положень К. Маркса, вартість благ повинна знижуватись. На жаль, це не відповідає дійсності.

Мінова вартість одного товару проявляється у споживних вартостях інших товарів. І коло цих споживних вартостей нескінченно. У процесі обміну споживні вартості товарів протистоять одна одній. Щоб реалізуватись як споживна вартість, товар спочатку реалізується як вартість. При покупці товару він переходить у власність споживача, який і визначає його подальшу долю.

Один і той же товар здатний виразити свою мінову вартість у споживних вартостях інших товарів. При цьому мають місце кількісні відмінності. В обміні розв'язується протиріччя закладене у товарі.

1 аршин полотна = 2 фунти кофе

1 аршин полотна = 1½ фунти чаю

1 аршин полотна = 8 фунтів хліба

1 аршин полотна = 6 фунтам ситцю. Завдяки своїм властивостям із великої кількості товарів виділяється один, який стає загальним еквівалентом. З цього часу всі товари виражають свою вартість у ньому. Товар-еквівалент володіє загальною споживною вартістю. Це означає, що будь-яка людина, маючи товар-еквівалент, здатна задовольнити свої потреби.

Товаром особливого роду, в якому кристалізується мінова вартість, є гроші. Таке визначення грошей К. Марксом відрізняється від того, яке склалось в економічній літературі на той час, де вони розглядались як умовна річ. К. Маркс підкреслює, що гроші не символ, а мають товарну, тобто матеріальну, природу. На певному етапі розвитку товарного виробництва в силу своїх властивостей грошима стає золото. *"Золото та срібло по природі своїй не гроші, але гроші по своїй природі – золото та срібло."*

Якщо у першій главі К. Маркс обґрунтував виникнення грошей, то у другій главі він розкриває їх сутність, яка виражається у відповідних функціях. Відбиваючи свою вартість в інших товарах, золото стає мірилом вартості. Як міра вартості гроші здійснюють оцінку товарів, які поступають на ринок. Ціна – це перетворена форма мінової вартості. Щоб золото служило мірою вартості, воно само повинно

---

⁷ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. 13. С. 137.

мати вартість. Вартість золота, на думку К. Маркса, безпосередньо впливає на рівень цін. При падінні вартості золота ціни зростають, а при їх підвищенні – знижуються.

Як засіб обігу гроші стають посередником в обміні. Причому, на думку К. Маркса, існує суттєва відмінність у обертанні грошей та обертанні товарів. Якщо товари постійно випадають з обміну, то гроші залишаються у ньому, переходячи від одного суб'єкта господарювання до іншого. Товар і гроші рухаються у протилежних напрямках. Причому рух товарів обумовлений рухом грошей. До найбільш принципових положень К. Маркса відноситься його вчення про грошову масу, яка потрібна для обігу. Він не погоджується з поглядами Д. Юма та Д. Рикардо, розробляючи власну концепцію грошей. Ставши заручником діалектичного методу, К. Маркс вважає, що кількість золота, необхідна для обігу, визначається сумою товарних цін. Виходить, що товари знаходяться у обігу з наперед визначеною ціною. Причому ціна розглядається як відношення виробника до речі, оскільки тільки він має виключне право на її встановлення. Зрозуміло, що за таких умов ціни товарів є первинними по відношенню до грошей. Ціни не тому високі або низькі, що в обігу знаходяться більша або менша кількість грошей, а навпаки, в обігу тому знаходиться більша або менша кількість грошей, що ціни високі або низькі. Ринкові відносини представляють собою рівноправні стосунки. Товар протистоїть грошам як рівний один одному. Тільки таким чином він отримує ціну. Існування ціни без грошей це нонсенс, що не має нічого спільного з реальним життям. Дотримуючись даних поглядів, К. Маркс мимоволі стає прихильником П. Прудона, який уявляє розвиток товарного виробництва без грошей.

Поклавши в основу своєї концепції теорію вартості, К. Маркс доводить, що вартість золота залежить від робочого часу, який пішов на його добування. Вартість золота визначає рівень цін. Золото є абстрактне багатство. Воно здатне задовольнити будь-яку потребу. Мірою товарів і грошей виступає робочий час, який знаходить відображення у відповідних кількісних величинах. Базою виміру служить масштаб цін. Він представляє собою питому вагу металу втіленого у грошовій одиниці та закріплений чинним законодавством. Мабуть не випадково за грошовими одиницями закріпились назви ваги дорогоцінних металів (англійський фунт, французький лівр тощо). Гроші, на думку К. Маркса, стають засобом для розрахунку.

Досить неоднозначним є погляд К. Маркса на використання в обігу паперових грошей. Він змушений погодитись з тим, що паперові гроші, маючи примусовий курс, здатні виконувати функції грошей як знаків вартості. В умовах золотого стандарту зв'язок між паперовими грошима та золотом обов'язковий, оскільки грошова система функціонує виключно на основі саморегулювання. Якщо припустити,

що такий зв'язок відсутній, то вірогідно, що зростання грошової маси може відбутися без будь-якого контролю (Національний банк країни на той час ще не розробив механізм такого регулювання). Це здатне привести до знецінення грошей, що відіб'ється на масштабі цін. Щоб цього не сталося, на думку К. Маркса, паперові гроші обов'язково повинні розмінюватись на золото.

Не менш важливою функцією грошей, як вважає К. Маркс, є функція нагромадження. Завдяки цій функції відбувається зростання багатства як у окремих руках, так і в суспільстві в цілому. Накопичення багатства передбачає перевищення продажу над покупками. Даний процес не має меж і є процесом нескінченним. Скарби виконують роль регулятора грошового обігу в умовах золотого стандарту. При потребі гроші зі скарбів викидаються у обіг, а при їх надлишку переходять у скарби. Фактично К. Маркс підтримав ідею, висунуту Д. Норсом, із саморегулювання грошового обігу в умовах золотого стандарту.

Крім вищезгаданих функцій, гроші як елемент кредитної системи виступають платіжним засобом. Справа в тому, що з розвитком товарних відносин усі форми розрахунків представляють собою грошові платежі. Це не може не вплинути на грошову масу, яка знаходиться в обігу. На думку К. Маркса, грошова маса залежить від рівня товарних цін, від платежів, по яким наступив час сплати, від взаємопогашуючих платежів і від швидкості обертання грошової одиниці.

На світовому ринку золото скидає із себе національний одяг і виступає як міжнародний купівельний та міжнародний платіжний засіб. К. Маркс вважає, що гроші мають однакову вартість в усіх країнах світу. Виходить, вони не повинні переміщатись між країнами, а значить, неможливою є і міжнародна торгівля. Цікавою є ідея застосування банкнот у міжнародних розрахунках. На думку К. Маркса, їх кількість повинна регулюватись імпортом і експортом благородних металів.

Потрібно зазначити, що дана праця К. Маркса "До критики політичної економії" розглядається ним як ще один щабель до вершини економічних знань. Вона не є завершеною як за формою, так і за змістом. У ній мають місце численні повтори, алогізми, порушується послідовність викладання матеріалу. Окремі висновки спіраються на висловлювання маловідомих авторів. Практично не використовується статистична база даних, яка завдяки У. Петті стає об'єктом економічного аналізу. Та й сам економічний аналіз носить абстрактний, а не прикладний характер. К. Маркс починає досить скупо використовувати статистику лише в першому томі "Капіталу" для підкріплення своїх висновків щодо застосування машин, з обмеження меж робочого дня, при висвітленні закону капіталістичного нагромадження.

Світова економічна криза 1857–1858 років дала поштовх новій хвилі революційного піднесення у Європі. Особливу активність проявив робітничий клас Німеччини, Англії, Франції, Італії та інших європейських країн. Пролетарський рух усе більше відокремлювався від буржуазно-демократичного, стаючи на шлях самостійного розвитку. За таких умов К. Маркс та Ф. Енгельс змушені були приділяти даному явищу все більше й більше уваги. Встало питання про створення власного пролетарського органу друку, який би роз'яснював задачі робітничого класу та вів би боротьбу проти дрібно-буржуазної ідеології.

Розуміючи значення робітничої організації, К. Маркс намагається поставити її під свій контроль. З цією метою він прагне налагодити стосунки з Ф. Лассалем, який у цей час розгорнув агітацію за створення політичної робітничої організації в Німеччині. Ф. Лассалю був потрібен К. Маркс, щоб на основі створеної ним економічної теорії стати духовним лідером робітничого класу Німеччини. К. Марксу був потрібен Ф. Лассаль, щоб через нього впливати на робітничий рух, оскільки власні організаторські здібності вважав недостатніми. Амбіції обох політичних діячів привели до того, що співпраці, яка би базувалася на рівності сторін, не вийшло. Теоретик і практик робітничого руху в Німеччині пішли кожен своєю дорогою. У травні 1863 р. був заснований **Загальний німецький робітничий союз** на чолі з Ф. Лассалем, який відкидав боротьбу за покращення економічних умов, пов'язуючи це з дією "залізного закону заробітної плати" (підвищення заробітної плати приводить до підвищення цін). Діяльність партії визначалась виключно Ф. Лассалем, який мав диктаторські повноваження.

Після публікації першого випуску "До критики політичної економії" К. Маркс відразу приступив до підготовки другого випуску. На цей раз його увага зосереджувалась на розділі, яким повинен закінчуватись перший відділ – "Про капітал". Відчуваючи, що деякі питання з даної проблематики залишаються для нього незрозумілими, К. Маркс змушений узятися за опрацювання нових літературних джерел у бібліотеці Британського музею. Даний матеріал дійшов до сучасників як **"Економічний рукопис 1861–1863 рр."**, окремі положення якого знайшли відображення у "Капіталі". Опанування величезного обсягу праць із різних галузей знань підштовхнуло К. Маркса до визначення нової наукової мети, яка полягала у відкритті **закону розвитку буржуазного способу виробництва**.

Рукопис розпочинається з процесу перетворення грошей у капітал. Розглядаючи формулу $G-T-G$, К. Маркс зазначає, що в даній ситуації купівля здійснюється заради продажу. Але за умови, що обмінюються еквіваленти, вартість не зростає. В тому випадку, коли початковий і кінцевий пункт формули залишається незмінним, то це явище не має сенсу. К. Маркс прагне розв'язати дану логічну суперечність.

Розмірковуючи над поставленою проблемою, К. Маркс приходить до висновку, що капітал представляє собою самозростаючу вартість. Вартість не тільки зберігається, але й зростає. Гроші – це вихідний пункт руху капіталу. Але не всякі гроші є капітал. Капіталом стає лише певна сума грошей. Формула має зміст, якщо початковий та кінцевий пункт кількісно відрізняються: $G - T - G$. Капітал зацікавлений у зростанні мінової вартості, яка ототожнюється з реальним багатством.

Зростання капіталу, за переконанням К. Маркса, не може відбуватися у сфері обігу, навіть якщо окремих капіталіст буде продавати свій товар на 10 % дорожче від їх вартості. При обміні нееквівалентів сума мінових вартостей у суспільстві не збільшується. Якщо один капіталіст виграє, то другий програє. Відбувається лише перерозподіл мінових вартостей. К. Маркс розуміє, що клас капіталістів не може збагачуватись за рахунок самого себе. Аргументація К. Маркса начебто переконлива, але він розглядає випадок, який практично не має місця в реальному житті, якщо враховувати дію ринкового механізму, який будь-що прагне до рівноваги. Щоб продати товари дорожче, потрібно змінити форму організації ринку (дані проблеми залишаються поза увагою К. Маркса) або отримати відповідні повноваження від держави.

Прагнучи довести неможливість зростання вартості в процесі обміну, К. Маркс приступає до аналізу торгового капіталу, мета якого полягає у купівлі заради продажу. Вигода, яку отримує торговий капіталіст, виникає завдяки обману. Виходячи з поглядів К. Маркса, абсолютно всі торговці – шахраї, спекулянти та шулери. При обміні еквівалентів торговий прибуток не виникає. Але реалії життя засвідчують, що торгівля споконвіку базувалась на різниці в цінах. Вона здатна розвиватись незалежно від матеріального виробництва і збагачувати як окремих осіб, так і державу.

Особливо прискіплю К. Маркс розглядає минулу та живу працю. Перша діє у просторі, а друга – у часі. Минула праця переносить вартість, а жива – її створює. Купуючи робочу силу, капітал прагне збільшити свою вартість. Щоб робоча сила стала товаром, вона повинна втратити засоби до існування. Споживна вартість робочої сили є сама праця, яка здатна створювати мінову вартість. У тому випадку, коли робоча сила не здатна створювати мінову вартість, вона перестає цікавити капіталіста.

Вартість робочої сили зводиться до вартості життєвих засобів, необхідних для забезпечення життєдіяльності робітника. Саме такого погляду, який знайшов визнання в економічній літературі, дотримується і К. Маркс. Навчання впливає на вартість робочої сили. Вартість робочої сили повинна бути достатньою для забезпечення її відтворення. Якщо це відбувається, то тим самим створюються умови для існування капіталістичних відносин. Їх специфіка полягає у тому,

що робітник отримує оплату не відразу, а після використання його робочої сили. Виходить, що робітник кредитує капіталіста. К. Маркс не аналізує реальний ринок робочої сили, а оперує середніми величинами. Тому робоча сила у нього представляє однорідну масу. Це спрощує економічний аналіз, але при цьому теорія відривається від практики.

Оскільки праця здатна приймати різні форми, то К. Маркс вводить у науковий обіг у "Економічному рукопису 1861–1863 рр." термін "реальна праця", під якою розуміється цілеспрямована діяльність. Але в подальшому від використання цього терміну він відмовляється. У процесі праці робоча сила поєднується із засобами праці. Через засоби праці відбувається вплив людини на природу. Праця належить капіталу і виступає як одна з його форм. Якщо капітал втрачає працю, то він припиняє своє існування.

Досить незвичною є точка зору К. Маркса на відносини між капіталістом та робітником. Він намагається їх обставити таким чином, щоб робітники могли зрозуміти власну велич і нікчемність капіталістів. Надаючи перевагу фізичній праці по відношенню до розумової, що відповідало застосованого К. Марксом матеріалістичного підходу, він намагається довести, що капіталіст не бере ніякої участі у процесі праці, оскільки не докладає фізичних зусиль. Робітник, як трудівник і творець суспільного багатства, протистоїть неробітнику – капіталісту, якій привласнює суспільне багатство та використовує його в задоволенні власних потреб.

Кожен, хто прагне оволодіти економічною концепцією марксизму, повинен звернути увагу на застосування К. Марксом дуалістичного підходу при дослідженні різних сторін суспільного життя. Це кидається в очі при аналізі соціальної структури суспільства, а також при розкритті змісту таких економічних категорій як благо, праця, капітал, виробництво, споживання. Застосування однакових прийомів при дослідженні різних явищ суспільного життя, приводить до того, що методологія дослідження страждає схематизмом, збіднюючи інструментарій економічного аналізу.

Розглядаючи процес виробництва, К. Маркс особливу увагу звертає на значення живої праці, яка приєднує вартість до тієї вартості, яка існувала ще до самого процесу праці. Відбувається примноження вартості, що обумовлюється природним даром праці. Капіталіст, на думку К. Маркса, отримує даром цю властивість робітника і використовує її на свою користь. На наш погляд, застосування капіталістом живої праці робітника розглядається К. Марксом дещо однобічно. Розмаїтість життя обумовлює різні варіації використання живої праці. Вона може зберігати стару вартість, може сприяти її зростанню, а може зменшити ту вартість, яка існувала до цього. Все залежить від того, що собою являє жива праця, яка її продуктивність, інтенсивність та тривалість.

Дотримуючись матеріалістичного підходу, К. Маркс намагається довести, що додаткова вартість в обігу не створюється, а лише реалізується. Без сфери обігу виробництво не може обійтися, але дана сфера, на його думку, відіграє другорядну роль. Таке визначення місця сфери обігу робить її безперспективною й неприбутковою. Але це суперечить ринковим відносинам, які передбачають саме розвиток сфери обігу, оскільки вона здатна примножити суспільне багатство.

К. Маркс вважає, що додаткова вартість створюється в тому випадку, коли капіталіст використовує робочу силу понад необхідний робочий час. Робоча сила – це капітал робітника, який він витрачає протягом свого життя. Капіталіст і робітник займають різне соціальне становище. Один працює під контролем іншого, у них різні цілі. Робітник працює для споживання, а капіталіст – для збагачення. Виходить, що частина суспільства живе не працюючи, за рахунок додаткової вартості. Вона має подвійний вигреш: найбільш сприятливі умови існування та вільний час. Вільний час одних компенсується надмірною працею інших.

Потрібно зазначити, що К. Маркс змушений був відреагувати на теорію послуг, яку висунув Ф. Бастіа, прагнучи обґрунтувати наявність у капіталіста та робітника спільних інтересів. Зауважуючи, що в самому процесі виробництва послуги не надаються, К. Маркс аналізує дане явище лише з боку робітника, який здатний надавати послуги різного роду. Це сприяло виникненню його вчення про продуктивну та непродуктивну працю. Так, якщо робітник надає послуги особливого характеру, задовольняючи особисті бажання та примхи підприємця, то дана праця буде непродуктивною. В тому випадку, коли послуга робітника сприяє примноженню капіталу, то така праця вважається продуктивною.

Якщо з аргументацією К. Маркса про абсолютну додаткову вартість можна погодитись, то його положення про відносну додаткову вартість не вписується в реалії суспільного життя. На його погляд, дана форма додаткової вартості виникає при зростанні продуктивності праці, що робить робочу силу більш дешевою. Але світова практика засвідчує, що вартість робочої сили ніколи не падає, а тільки зростає. Падіння вартості робочої сили можливе в умовах економічної кризи або внаслідок розбалансування грошово-кредитної системи. Проте, це зовсім інші чинники, які не мають нічого спільного з підвищенням продуктивності праці. Таким чином, вчення К. Маркса про відносну додаткову вартість не має переконливої аргументації

У "Економічному рукопису 1861–1863 рр." К. Маркс свідомо чи несвідомо ухилиється від розгляду відносин між капіталом та державою. Це робить його економічне вчення без всякого сумніву упередженим. Насамперед виходить, що клас капіталістів привласнює

всю додаткову вартість, яка створюється у суспільстві. Частина додаткової вартості, призначена для утримання соціальної сфери суспільства, взагалі не розглядається. Недооцінку ролі держави в житті суспільства, яка усувається К. Марксом з економічного аналізу, робить його вчення схожим на фантастику.

До досягнень економічного вчення К. Маркса слід віднести його положення про кооперацію. Вперше в економічній літературі доводиться, що соціальні фактори здатні впливати на результати діяльності і привласнюються у відповідних економічних формах. Так, кооперація, будучи продуктивною силою в умовах буржуазного суспільства, виступає як продуктивна сила капіталу. На основі кооперації, на думку К. Маркса, утворюється суспільний механізм, який лежить в основі функціонування господарської системи.

Не менш значимим є положення К. Маркса про те, що з розвитком машинного виробництва праця найманого робітника стає більш інтенсивною. Він це пояснює наступним чином. З появою у виробництві машин повністю змінюється режим праці. Щоб краще використовувати машини, величина робочого дня в цілому зростає і в той же час скорочується для конкретного робітника таким чином, що в їх обслуговуванні бере участь декілька робітників. При цьому зростає щільність праці, оскільки робочий день і інтенсивність праці не можуть підвищуватись одночасно і в одному напрямку.

Потрібно зазначити, що у середині 50-х років XIX ст. окремі найбільш прогресивні економісти Європи почали використовувати математику в економічних дослідженнях, поклавши початок застосуванню функціонального аналізу. Не залишився осторонь даного підходу і К. Маркс, якій заявив своєму другу Ф. Енгельсу, що заняття з математики дають можливість перепочити від напруженої повсякденної праці. Він навіть зробив спробу використати математичний апарат у власних економічних дослідженнях, про що свідчить **"Економічний рукопис 1861–1863 рр."** (Див.: Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. 47. С. 190, Т.48. С. 541–548). Але усвідомлюючи, що сприйняття робітничим класом викладеного матеріалу, якій базується на високому рівні абстрагування, стає занадто складною справою, К. Маркс відмовляється від задуманого. Крім того, застосування математики у власному дослідженні надавало йому прикладного характеру, що суперечило застосованій методології, яка будувалась на сходженні від абстрактного до конкретного.

Намагаючись обґрунтувати послідовну зміну способів виробництва, К. Маркс доводить перехідний характер капіталізму, якій загине під дією власних протиріч. Так, капітал, використовуючи робочу силу для свого збагачення, потім виштовхує її за межі процесу виробництва, створюючи відносне надлишкове населення. Резервна армія праці необхідна капіталу. Вона забезпечує його існування і в той же час здатна знищити його.

Працюючи над **"Економічним рукописом 1861–1863 рр."**, К. Маркс розглядає проблеми, які потім увійшли до II та III томів "Капіталу". Серед них – теорія відтворення. Використовуючи підхід Ф. Кене, К. Маркс виділяє два підрозділи суспільного виробництва і розглядає обмін між класом, який виробляє життєві засоби, та класом, у власності якого знаходяться засоби виробництва. Але на відміну від Ф. Кене, цифри, які повинні відбивати результати діяльності обох класів, взяті К. Марксом абстрактні.

Вперше у своєму дослідженні К. Маркс розмежує додаткову вартість і прибуток. На його думку, додаткова вартість – це абстрактна величина. Вона лежить в основі прибутку, якій є її перетвореною формою. Величина додаткової вартості завжди буде більшою за величину прибутку, оскільки вона втілена як у готовому продукті, так і в напівфабрикатах, які не призначені для реалізації. Прибуток – це надлишок вартості над витратами виробництва.

К. Маркс торкається ще однієї проблеми, яка є наслідком конкурентної боротьби. Він вважає, що конкурентна боротьба призводить до поляризації суспільства. Перемогу в ній отримає великий капітал, якій витисне дрібний капітал із галузі. Дане явище розглядається як загальна закономірність притаманна всім галузям суспільного виробництва.

У липні-серпні 1863 р. К. Маркс приступає до написання кінцевого варіанта свого твору. Рукопис, над яким робота тривала майже рік, за винятком глави шостої **"Результати безпосереднього процесу виробництва"**, не зберігся. Продовжуючи вдосконалювати структуру та зміст першого тому "Капіталу", К. Маркс більш прискіпливо починає займатися проблемами II та III томів "Капіталу". Даний "Економічний рукопис 1863–1865 рр." є по суті третім варіантом **"Капіталу"**. Він дозволив К. Марксу усвідомити, що його праця складається з трьох книг: **процесу виробництва капіталу, процесу обігу капіталу, капіталістичного виробництва у цілому**.

Напружено працюючи над "Економічним рукописом 1863–1865 рр", К. Маркс досить випадково 28 вересня 1864 р. у Лондоні стає членом **Міжнародного Товариства Робітників – Інтернаціоналу**. Залучаючись до підготовки програмних документів, він входить до керівництва Інтернаціоналу та починає відігравати в ньому провідну роль. Головне завдання міжнародного руху робітників К. Маркс бачить у подоланні капіталізму та у побудові нового економічного суспільства. Оскільки в різних країнах організація робітничого класу та його свідомість знаходилась під впливом різних теорій, то на його думку потрібно розробляти стратегію та тактику пролетарської боротьби. Враховуючи настрої, які мали місце у керівництві Інтернаціоналу, коли його більшість підтримувала страйкову, а не політичну боротьбу робітничого класу, К. Маркс змушений не піднімати питання про власність.

Перший том "*Капіталу*" та його історичне значення

З першого січня 1866 р. К. Маркс, виконуючи пораду Ф. Енгельса, розпочав підготовку до друку першої книги, в якій описувався процес виробництва капіталу. 2 квітня 1867 р. праця була завершена і після коректури *перший том "Капіталу"* 14 вересня 1867 р. вийшов із друку. Це стало знаменною подією в політичному житті Європи. Нарешті робітничий клас отримав економічне вчення, яке повинно корінним чином змінити його становище у суспільстві.

"Капітал" – є ніщо інше як "біблія робітничого класу". Висновки, які в ньому зроблені, стають методологічною основою для керівництва робітничим рухом у Європі й мають величезне значення для пропаганди ідей марксизму у всьому світі. Ставлячи за мету "відкрити економічний закон руху сучасного суспільства"⁸, К. Маркс особливу увагу звертає на пізнання методу дослідження. Причому наголос робиться на тому, що при аналізі економічних форм не можна використовувати методи, якими користуються природничі науки. Їх повинна замінити *сила абстракції*.

Перший том "*Капіталу*" розпочинається з аналізу товару. К. Маркс вносить доповнення в цей аналіз, вважаючи, що річ може мати споживну вартість, не маючи вартості. Тобто людина здатна користуватися речами природи, такими як повітря, земля, луки, ліс і речами, які є результатами її праці. Вірно встановивши дуалізм речей, призначених для споживання, потрібно було: по-перше, визначити два критерії їх виміру, по-друге, виявити те спільне, що об'єднує їх, по-третє, обґрунтувати зведення їх до єдиної основи. Але К. Маркс цього не робить, бо тоді руйнується цілісність його економічної системи, в основу якої покладена теорія вартості.

Товар відрізняється від продукту тим, що передбачає обмін. При цьому обмін повинен бути обов'язково рівноцінним. Тобто матеріальна річ обмінюється на матеріальну річ. К. Маркс не допускає, що обмін може відбутися по-іншому, коли товар обмінюється на послугу чи ідею. Це змушує розглядати обмін як працю, яка відбувається між матеріальними речами.

Спируючись на положення А. Сміта про рівноцінну працю, К. Маркс розробляє таку "модель праці", якій відповідає певна продуктивна сила. Робочий час як критерій виміру праці знаходиться в оберненій залежності від продуктивної сили праці. Чим вища вона, тим менше буде робочий час, якій витрачається на виробництво певних благ. Продуктивна сила праці в конкретних історичних умовах є величина дана.

Продовжуючи досліджувати вартість, К. Маркс зауважує, що вона не є сталою, а змінюється під впливом продуктивної сили праці, але

---

⁸ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. 23. С. 10.

мотиви її зростання не розглядає. Складається враження, що це відбувається без людини, але остання має від цього користь, бо товари стають дешевшими. Висновок, до якого приходять К. Маркс, не має нічого спільного з реальним життям. Справа в тому, що, незважаючи на підвищення продуктивності праці, одночасно зростає і вартість благ. Даний парадокс залишається не розв'язаним.

К. Маркс змушений визнати, що суспільна праця має ієрархічну структуру, діапазон якої складається від простої до складної праці. Складна праця зводиться до простої на основі звичаїв і традицій. Механізм цього зведення не розробляється, що робить економічну концепцію К. Маркса уразливою та незавершеною.

Зовсім новою проблемою, яка висвітлюється К. Марксом у першому томі "Капіталу", стає проблема товарного фетишизму. Відношення людей розглядаються як відношення між речами, що маскує істинність їх стосунків. Містифікація зникає, якщо суспільство переходить до зовсім іншої форми виробництва, тобто коли воно починає носити безпосередньо суспільний характер. У ньому кожна індивідуальна робоча сила функціонує як складова сукупної робочої сили. Суспільні відносини між людьми стають прозоро-чистими як у виробництві, так і у розподілі.

Досить несподіваним є погляд К. Маркса на ціну, яку він розглядає як *"грошову назву уречевленої в товарі праці"*⁹. Дане визначення ціни засвідчує, що оцінки підлягає не річ, а праця, яка пішла на її виробництво. Але як можна оцінити працю, якщо вона виступає в уречевленій формі? Виходить, що оцінці підлягає матеріальна субстанція речі, а праця як процес між людиною та природою не виступає у застиглій формі. Таким чином праця оцінюється не прямо, а опосередковано. У тому випадку, коли дослідники будуть дотримуватись поглядів К. Маркса на ціну, вони обов'язково прийдуть до висновку, що громадяни повинні користуватися продуктами природи безкоштовно, оскільки природні блага не є результатом людської діяльності і не втілюють у собі працю. На жаль, це не відповідає реаліям життя. У світі цінується будь-що, що має користь для людини, як природні блага, так і результати трудової діяльності, й усе має для кожного свою ціну.

Не менш алогічним є погляд К. Маркса на вартість робочої сили, яка нібито має тенденцію до зниження при зростанні продуктивності праці. Дане положення може мати місце за умов, коли об'єм та структура потреб робітника залишатимуться незмінними. Оскільки практичний досвід засвідчує, що при підвищенні продуктивності праці потреби теж зростають, то зниження вартості робочої сили може і не

---

⁹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. 23. С. 111.

відбутися. Усе залежить від співвідношення, в якому зростає продуктивність праці та потреби.

К. Маркс звинувачує капіталіста в тому, що він, не піклуючись за робітника, не прагне до скорочення робочого дня. Це не відповідає дійсності. Капіталіста цікавить обсяг використання найманої праці, який залежить як від величини робочого дня, так і від його інтенсивності. При високій оплаті робочого часу робочий день окремого робітника здатний скоротитись. Це дає можливість спресувати робочий час при використанні в його природних межах (24 години) більшої кількості робочої сили.

У першому томі "Капіталу" К. Маркс повертається до проблеми, яку почав розв'язувати ще у "Економіко-філософському рукописі 1844 р.", значно посиливши аргументацію своїх висновків. Мова йде про справедливість вимог робітничого класу претендувати на капітал, який належить підприємцям. Правильно підмітивши, що відтворення витікає із виробництва, він доводить, що стосунки між капіталістом і найманими робітниками, які склалися у сфері виробництва, теж відтворюються. Вихідним пунктом капіталістичного виробництва є купівля робочої сили, яка оплачується після того, як реалізує у товарах свою вартість і додаткову вартість. К. Маркс прагне логічно довести, що робітник отримує заробітну плату із того фонду благ, який він сам створює, а, значить, має право на привласнення змінного капіталу підприємця. Абстрагуючись від конкретних форм власності, він розглядає вартість створених благ і вартість робочої сили як ідентичні поняття, не усвідомлюючи, що потрапляє у власну пастку (логічне протиріччя). Якщо погодитися з аргументами К. Маркса, то виходить, що капіталісту не обов'язково мати грошовий фонд у вигляді змінного капіталу для оплати праці робочої сили. Змінюється уся концепція експлуатації робітничого класу. В тому випадку якщо ми будемо досліджувати конкретні форми вартості, то вчення про змінний капітал має право на існування. Стає очевидним, що вартість створених благ виступає у натуральній формі, а вартість робочої сили – у грошовій. Щоб створені блага отримали грошову форму, вони повинні пройти процес реалізації, що потребує значних витрат часу. Робітник працюючи на капіталіста повинен мати можливість одночасно здійснювати споживання, яке забезпечує його життєдіяльність. Він не здатний припинити споживання і чекати поки завершиться процес реалізації створених благ. Капіталіст це розуміє і надає йому таку можливість. Виходить, що заробітну плату найманий робітник отримує із зовсім іншого джерела, а значить підстав на привласнення фонду заробітної плати він не має.

Відстоюючи інтереси робітничого класу, К. Маркс намагається довести, що той має право не тільки на змінний, але і на постійний капітал, який належить підприємцю. Розглядаючи економічні стосунки

між капіталістом та найманим робітником у рамках діючого правового поля, він намагається переконати, що постійний капітал змінює свою природу при споживанні капіталістом додаткової вартості. Навіть якщо постійний капітал був зароблений власником особисто з часом усякий капітал перетворюється в "накопичений капітал"¹⁰ у капіталізовану додаткову вартість, яка є результатом неоплаченої праці. Для ілюстрації свого висновку К. Маркс наводить абстрактний приклад. Припустимо, що авансований капітал становить 1000 ф. ст., а додаткова вартість 200 ф. ст., то через 5 років величина додаткової вартості буде дорівнювати величині авансованого капіталу. Незважаючи на кількісну відповідність, природа постійного капіталу не змінюється. Капітал як ресурс, який використовується у подальшому виробництві, має свою цінність. З часом вона може змінюватися, але не замінюватися. Логічні потуги К. Маркса не є переконливими. Право приватної власності святе і не може розв'язуватися при порушенні правових відносин. Приватна власність була і буде залишатися недоторканою. Цивілізоване розв'язання в суспільстві майнових суперечок потребує вдосконалення правових норм, а не пошуку додаткової аргументації на користь однієї зі сторін.

Найманий робітник, не маючи права зазіхати на власність капіталіста, має право, на наше переконання, претендувати, як і капіталіст, який працює поряд з ним, на створений продукт. Розподіл створеного продукту між власниками залежить від продуктивності факторів виробництва, які беруть участь у його створенні.

К. Маркс влучно підмітив, що причиною привласнення чужої праці є приватна власність (правда він розуміє під нею лише її матеріальну субстанцію). Власність на капітал є підставою для отримання прибутку, як власність на землю є підставою для отримання ренти. "Відділення власності від праці стає необхідним наслідком закону, вихідним пунктом якого була, мабуть, їх тотожність".¹¹ Стосунки між капіталістом і найманим робітником він розглядає як відносини між власником і не власником (можна зрозуміти К. Маркса, бо на той час капітал робітника не представляв собою ніякої цінності). Очевидно, такі стосунки ніколи не будуть рівноправними. Зовсім по-іншому буде виглядати ситуація, коли підприємця і найманого робітника ми розглядатимемо як власників відповідних ресурсів. Один володіє матеріальним ресурсом (технологією, засобами виробництва, спорудами, грошима), а інший – інтелектуальним ресурсом (знаннями, кваліфікацією, досвідом).

К. Маркс, переслідуючи політичну мету, встановлює пряму залежність між накопиченням капіталу та зростанням пролетаріату,

---

¹⁰ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. 23. С. 582.

¹¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. 23. С. 597.

не враховуючи, що пролетаріат виконує в суспільстві як економічну, так і соціальну функцію. На думку К. Маркса, при накопиченні капіталу попит на робочу силу відстає від попиту на постійний капітал, що "утворює промислову резервну армію".¹² Бездіяльність однієї частини робітничого класу компенсується надмірною працею іншої частини. Висуваючи положення про зростання чисельності пролетаріату, К. Маркс не враховує того, що нагромадження капіталу здатно змінити соціальний статус робітничого класу. Чисельність пролетаріату на певному історичному етапі може перестати зростати і відбудеться зворотній процес пов'язаний із його скороченням. Цілком імовірно, що з часом робітничий клас перестане бути провідною соціальною силою суспільства, а це не вписується в концепцію марксизму.

На погляд К. Маркса, вигоду від накопичення капіталу мають виключно капіталісти (він розглядає накопичення капіталу як мертвий ресурс, подібно тому як меркантилісти розглядали накопичення грошей). Такий висновок не відповідає реаліям життя. Як свідчить дійсність накопичення капіталу приносить користь не тільки капіталістам, але і найманим робітникам. Впроваджуються нові технології, нові засоби виробництва, нові форми організації праці та управління. Це вимагає від робітника більш високих знань, більш високої кваліфікації, більш високої моралі. Об'єм накопиченого капіталу змінює економічні та соціальні умови праці. В економічному розвитку країни зацікавлене як працююче, так і непрацююче населення, у т. ч. і безробітні. З розвитком капіталістичного суспільства соціальний захист безробітних зростає, бо держава змушена використовувати кошти на соціальний захист, підтримуючи рівновагу між економічною та соціальною сферою. Практичний досвід підкреслює цю закономірність.

Вказуючи на перехідний характер капіталістичного суспільства, К. Маркс прагне також висвітлити ще одну проблему, яка пов'язана з майновим розшаруванням суспільства та давно його непокоїть. На його переконання, при накопиченні капіталу становище робітничого класу погіршується і протиріччя між класом капіталістів і робітничим класом будуть поглиблюватися, що представляє собою об'єктивну тенденцію. Чим більше капітал, тим більшою є кількість працівників, тим більша резервна армія. А чим більша резервна армія, тим значного поширення набуває злиденність. "Це – абсолютний, загальний закон капіталістичного нагромадження".¹³

К. Маркс, захопившись грою свого інтелекту, абсолютизує протиріччя між класом капіталістів та класом найманих робітників. "Відкривши" закон капіталістичного нагромадження він не враховує

---

¹² Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. 23. С. 646.

¹³ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. 23. С. 659.

поведінку капіталіста, яка є суб'єктом виробничих відносин. Саме капіталіст визначає співвідношення між капіталом і працею як факторами виробництва. Капіталіст надає перевагу капіталу у формі засобів виробництва в тому випадку, коли останній буде дешевший за робочу силу. Накопичення постійного капіталу сприяє підвищенню продуктивності праці, що ставить нові вимоги до кваліфікації робочої сили. При зростанні кваліфікації робітника його матеріальне становище поліпшується. Виходить, що у соціальному плані робітник не деградує, а піднімається на більш високий щабель свого розвитку. Враховуючи існування обмежень у задоволенні матеріальних потреб, матеріальне становище класу капіталістів і найманих робітників буде зближуватися. При зближенні матеріального становища капіталістів і найманих робітників прогноз щодо майбутнього капіталізму стає менш песимістичним.

Вихід у світ першого тому "Капіталу" громадськість Німеччини й інших країн Європи зустріла "змовою мовчання". Витримавши паузу, Ф. Енгельс опублікував у різних виданнях декілька рецензій, у яких підкреслював значення наукових здобутків К. Маркса, що відіграло позитивну роль у популяризації його поглядів. На дані рецензії змушені були відреагувати представники буржуазної політичної економії. В одному з німецьких журналів з'явилась рецензія приват-доцента Берлінського університету Е. Дюринга. Зовсім по-іншому зустріли "Капітал" у середовищі робітничого класу, йому надавала свої сторінки робітничі газети. У 1868 р. на Брюссельському конгресі Інтернаціоналу була прийнята резолюція, яка рекомендувала робітникам з усіх країн вивчати "Капітал", який перетворюється у Біблію робітничого класу.

Незважаючи на величезне значення "Капіталу", у К. Маркса та Ф. Енгельса виникла ідея написати працю, направлену проти Е. Дюринга, яка б захищала, розвивала та пропагувала ідеї марксизму. Було поставлено завдання: по-перше, обмежити вплив дрібно-буржуазної ідеології на робітничий рух; по-друге, систематизувати вчення про соціалізм, виділивши в ньому такі структурні компоненти як *філософію*, *політичну економію* та власне *соціалізм*; по-третє, здійснити "очищення соціалізму" від різного роду міфів і догм. Між К. Марксом і Ф. Енгельсом була укладена угода. Перший займається виходом у світ наступних томів "Капіталу", а другий – веде полеміку з опонентами, листується з кореспондентами, спілкується з громадськістю. Закономірно, що писати працю мав Ф. Енгельс, що не відповідало його планам, оскільки з 1873 р. він починає займатись філософськими проблемами природознавства, маючи намір розробити його діалектико-матеріалістичну концепцію.

Розробка Ф. Енгельсом економічної теорії марксизму в "Анти-Дюрингу"

Праця Ф. Енгельса, яка увійшла до історичної скарбниці марксизму, отримала назву **"Анти-Дюринг"** (1876–1878). У роботі над даною працею бере участь і К. Маркс. Він не тільки знайомиться з нею і дає поради Ф. Енгельсу, але і пише один із параграфів "Із критичної історії". У даній праці знаходить відбиття усе світорозуміння Ф. Енгельса та К. Маркса. Вона представляє собою ніщо інше як **енциклопедію марксизму**, перетворивши соціалізм із утопії в науку. Ф. Енгельс стверджував: "Щоб перетворити соціалізм у науку, необхідно було понад усе поставити його на реальний ґрунт"¹⁴.

Оскільки нас цікавить економічна програма марксизму та природа соціалістичного вчення, то саме ці розділи "Анти-Дюринга" потребують ґрунтовного аналізу. Розпочинається другий розділ праці з предмета та методу політичної економії. Але увага Ф. Енгельса прикута, в основному, до предмета економічної науки, бо про метод дослідження він взагалі не згадує. Причина мабуть у тому, що рівень його теоретичної підготовки як економіста поступається К. Марксу, що впадає в очі. Потрібно зауважити, що у даній праці Ф. Енгельс дає визначення предмета економічної науки, яке стає класичним для марксизму. *"Політична економія у самому широкому значенні, є наука про закони, що управляють виробництвом і обміном матеріальних життєвих благ у людському суспільстві"*.¹⁵ Оскільки країни знаходяться на різних рівнях економічного розвитку, то економічна наука, яка відбиває цей розвиток, не може бути однаковою. Заслугує на увагу пропозиція Ф. Енгельса зі створення політичної економії у широкому розумінні, яка б охоплювала різні способи виробництва.

Значне місце другого розділу "Анти-Дюринга" присвячено теорії насилля. Річ у тому, що Е. Дюринг вважав первинність політики по відношенню до економіки. За його переконаннями, всі економічні явища можна пояснити політичними рішеннями, і в першу чергу – насиллям. Ф. Енгельс, спираючись на історичний досвід, доводить перевагу економіки над політикою. Насилля не створює багатства, а лише перерозподіляє його. Тому більш вагоме значення має не військова могутність держави, а її економічна сила. Політика здатна сприяти розвитку економіки, а може й гальмувати його.

Актуальною проблемою, якої торкнувся Е. Дюринг, була проблема моралі і права. Ф. Енгельс вважав, що "апеляція до моралі та права у науковому відношенні не скільки не посуває нас уперед"¹⁶.

¹⁴ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. 20. С. 19.

¹⁵ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. 20. С. 150.

¹⁶ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. 20. С. 153.

Він вважав, що мораль і право, відносячись до надбудови, визначаються способом виробництва. Це означає, що кожний спосіб виробництва має свою мораль і своє право, тобто новий спосіб виробництва будується з "чистого аркушу". При дотриманні такої точки зору можна прийти до висновку, що розвиток суспільства здійснюється не як безперервний процес, а на основі переривчатості (даний погляд вписується у марксистську концепцію). Але практика суспільного життя це спростувала. Виробничі стосунки між людьми мають соціальну та економічну сторони. Спосіб виробництва впливає на економічну сторону, а соціальна сторона залишається незмінною. Це забезпечує єдність безперервності та переривчатості.

Незважаючи на свою теоретичну безпорадність, Е. Дюрингу вдалося вийти на проблему, навколо якої тривалий час розгорнулись численні дискусії. Мова йде про теорію редукації (зведення складної праці до простої). Складна праця – це праця, пов'язана із застосуванням навичок і знань при витратах сил, часу та грошей. У рівні проміжки часу складна праця створює більшу вартість. Ф. Енгельс зазначає, що зведення складної праці до простої можна констатувати, але не пояснити. Він повторює думки, які знайшли відображення у "Капіталі". Спроба просунути у розв'язанні даної проблеми успіху не мала. Щоб якось замаскувати свою невдачу, Ф. Енгельс припускає, що в майбутньому буде усунений поділ праці. При його відсутності всі люди будуть рівними.

Ідея усунення поділу праці, яку висловив Ф. Енгельс у "Анти-Дюрингу", не була випадковою. Вона логічно вписувалась у концепцію марксизму, згідно з якою у майбутньому всі люди стануть рівними. Але дана ідея є утопічною, оскільки розвиток продуктивних сил суспільства безпосередньо залежить від поділу праці (це положення ні К. Маркс ні Ф. Енгельс не заперечували). Якщо люди поперемінно працюють то архітектором то тачечником, це засвідчує про поверхове оволодіння професіями. Таким чином, професіоналізм підміняється дилетанством. Намагання привести у відповідність соціальним стосункам стосунки економічні приречені на невдачу.

У той же час, повертаючись до дня теперішнього, Ф. Енгельс визнає залежність між кваліфікацією робітника та рівнем його заробітної плати. Виходячи з практичної доцільності, він вважає, що витрати, які пішли на отримання професії, повинні себе окупити. Виходячи з цього, заробітна плата кваліфікованого робітника безумовно є вищою за заробітну плату некваліфікованого робітника в умовах ринку. Оскільки в соціалістичному суспільстві витрати по підготовці кваліфікованої робочої сили бере на себе держава, то робітники складної праці, на думку Ф. Енгельса, не повинні претендувати на більш високу заробітну плату. Виникає рівність у доходах, при різній участі у трудовій діяльності. Потрібно зауважити, що

Ф. Енгельс не розглядає ситуацію, коли при однакових витратах із боку держави на освіту, громадяни мають неоднакові знання, а значить і різне опанування професіями.

У наступних параграфах розділу "**Політична економія**" Ф. Енгельс висвітлює погляди К. Маркса на капітал, додаткову вартість і земельну ренту. В теоретичному плані виділяється останній параграф, який пише сам К. Маркс. У ньому без коментарів розкриваються ідеї таких економістів як А. Серра, Т. Мен, П. Бугагільбер, Д. Ло, Дж. Локк, Д. Норс, У. Петті, А. Сміт, Ф. Ліст і Г. Кері. Особливої уваги заслуговує аналіз "економічної таблиці" Ф. Кене, проведений на високому професійному рівні.

Більш змістовним є третій розділ "Анти-Дюрингу" під назвою "**Соціалізм**". У ньому Ф. Енгельс справедливо зауважує, що при становленні капіталістичного способу виробництва "*влада сили замінюється силою грошей*". В умовах перехідного періоду діють недосконалі теорії, які не здатні запропонувати привабливість розвитку капіталістичного суспільства. Виникла потреба "винайти нову більш досконалу систему суспільного устрою", оскільки існуючі соціалістичні системи мали утопічний характер

Позитивно оцінюючи великих соціалістів-утопістів, Ф. Енгельс із захопленням говорить про широту поглядів Сен-Симона, сатиру Ш. Фур'є, реформаторську філантропію Р. Оуена. За його переконаннями, утопісти конструювали нове суспільство з голови, надаючи першочергове значення розуму. Вони не замічали суттєвих змін у способі виробництва, завдяки чому в суспільстві створились умови для соціальних перетворень і не розуміли, хто змусить владу їх здійснити.

На думку Ф. Енгельса, перетворення суспільства потрібно шукати в економіці відповідної історичної епохи. Буржуазний спосіб виробництва базується на свободі, нею скористувались підприємці. Робітники залишились найбільш знедоленим класом, інтереси якого захищають соціалісти. Виробництво стає суспільним, а форма привласнення – приватна. Це внутрішнє протиріччя буржуазного способу виробництва виступає як антагонізм між пролетаріатом і буржуазією.

Крім даного протиріччя, за переконаннями Ф. Енгельса, має місце протиріччя між організацією виробництва на окремому підприємстві та анархією виробництва у суспільстві в цілому. Він вважає, що кожен підприємець працює без будь-яких орієнтирів на свій страх та ризик і це приводить до економічних криз. Такий погляд на економіку не відповідає дійсності. У будь-якій галузі підприємці розробляють власну стратегію. Незважаючи на прагнення до розширення виробництва, існують межі, які підприємець переступити не може, бо зростає собівартість його продукції і вона стає неконкурентноздатною. Для визначення цих меж потрібна відповідна фахова

підготовка. В тому випадку, коли підприємець – власник засобів виробництва не здатний її отримати, це призводить до того, що він стає неспроможним керувати підприємством і попадає у розряд "зайвого населення".

Якщо причини протиріч між організацією виробництва на окремому підприємстві та анархією виробництва в суспільстві до кінця не з'ясовані, що є недоліком праці, то до позитивів можна віднести відкриття Ф. Енгельсом тенденції, пов'язаної з усупільненням засобів виробництва, що є передумовою для формування державного сектора економіки. Це стосується в першу чергу пошти, телеграфу, залізниць. Одержавлення економіки не змінює характер суспільного устрою. Сучасна держава – це сукупний капіталіст. Державна власність не розв'язує конфлікту, але вона, на погляд Ф. Енгельса, має всі можливості його подолати.

Нерівність, яка лежить в основі буржуазного суспільства, Ф. Енгельс пов'язує із загальновідомою вартістю товарів. Кожен товар представляє собою приватну працю. У двох однакових приватних товарах може втілюватись неоднакова кількість приватної праці, але завжди однакова кількість загальнолюдської праці. Таким чином, існує суспільний еталон, на який рівняються всі виробники даного блага. Вимір вартості відбувається не прямо, а в процесі обміну. Для цього використовують "царствений товар" – гроші.

Заслуговує на увагу застосування Ф. Енгельсом терміну *"політична економія товарного виробництва"*. Він розуміє, що товарне виробництво не є єдиною формою суспільного виробництва. Коли засоби виробництва належать суспільству, то праця кожної окремої особи стає з самого початку безпосередньо суспільною працею. Досвід свідчить, яку кількість праці необхідно у середньому для виробництва тих чи інших благ. Вимір вартості відбувається абсолютною мірою, якою є час. План розвитку суспільства передбачає співставлення корисних ефектів, необхідних для виробництва благ. Люди повинні все зробити для того, щоб не користуватися послугами уславленої вартості.

Ф. Енгельс, підтримуючи К. Маркса, виступає проти того, щоб у майбутньому суспільстві робітник отримував "повний трудовий дохід". За таких умов важлива функція суспільства – нагромадження – передається у приватні руки. Цього допустити не можна, бо держава втрачає контроль над створенням робочих місць, що здатне привести до безробіття.

Ф. Енгельс доводить, що за умов, коли засоби виробництва перейдуть у державну власність, то їх суспільний характер здатний використовуватись свідомо, перетворюючись у вагомий важіль самого виробництва. Відбудеться пряме суспільне та індивідуальне привласнення благ. Пролетаріат, беручи державну владу, знищує

класові відмінності, оскільки вони суперечать справедливості та рівності. Держава, представляючи все суспільство, відмирає. На місце управління особами стає управління речами. Суспільство позбавляється марнотратства та товарного виробництва. Потрібно зауважити, що на думку К. Маркса та Ф. Енгельса, товарні стосунки виникають при спілкуванні господарських суб'єктів, завдяки зовнішнім відносинам. Відмирання товарного виробництва можливо, коли зовнішні стосунки переходять у внутрішні і виникає суперімперія. Анархія замінюється планомірною організацією. На думку Ф. Енгельса, планомірний характер соціалістичної економіки має місце тоді, коли розподіл "буде регулюватися інтересами виробника". Це означає, що потреби виробника є пріоритетними від потреб людей. За таких умов, людина перетворюється не у мету, а у засіб, не вона використовує засоби виробництва, а вони її. Тобто виробництво здійснюється заради виробництва. Людина вперше в історії стає володарем природи. Відбувається стрибок із "царства необхідності у царство свободи". Здійснити цей подвиг повинен пролетаріат. Проголошені гасла лише маскують справжні наміри автора.

У параграфі "**Виробництво**" Ф. Енгельс висвітлює проблему організації праці в майбутньому суспільстві. У ньому ніхто не перекладає на інших свою частку участі в продуктивній праці. Сама праця стає засобом звільнення і дає можливість кожному проявити свої здібності. При існуванні загальності праці робочий час кожного буде набагато меншим, ніж у сучасних умовах.

Акцентуючи увагу на тому, що він не займається конструюванням майбутнього, Ф. Енгельс у параграфі "**Розподіл**" піддає критиці Е. Дюринга, який вважає, що золото як гроші залишиться й у новому суспільстві. Справа в тому, що гроші будуть використовуватись при оплаті доходів. Навіть якщо припустити, що доходи будуть однаковими, нерівність все рівно збережеться (холоста людина живе краще за сімейну, у якої декілька неповнолітніх дітей). Більше того, існування грошей відновлює нерівноправність економічних стосунків, які мали місце в минулому.

В останньому параграфі праці Ф. Енгельс піддає критиці погляди Е. Дюринга на державу сім'ю та виховання. У новому суспільстві, незважаючи на "суверенітет індивіда", особистість підпорядковується державному примусові. Виступаючи за заборону релігії, Е. Дюринг не розуміє, що передумови її існування не подолані. Лише тоді, коли суспільство візьме у володіння всю сукупність засобів виробництва і планомірно управлятиме ними, тільки тоді воно звільнить себе і своїх членів від рабства, в якому утримується. Майбутнє суспільство закладе нову економічну основу для більш високої форми сім'ї, в якій значна увага буде приділяється вихованню. Причому воно обов'язково буде поєднуватись з працею, що закладає підвалини для різнобічної технічної освіти.

Другий та третій том "Капіталу"

Незважаючи на те, що "Анти-Дюринг" займає чільне місце в літературній спадщині К. Маркса та Ф. Енгельса, провідним твором марксизму був і залишається "**Капітал**". До роботи над II та III томами "Капіталу" К. Маркс приступив відразу після виходу з друку I тому ще в 1867 р. Але робота затягувалась, оскільки все більше часу та сил приходилось витратити на діяльність у Генеральній Раді I Інтернаціоналу. Суттєвою перепоною в роботі над основною книгою свого життя стає хвороба К. Маркса, яка триває з 1870 по 1877 роки. Крім того, К. Маркс навмисно стримував підготовку кінцевого варіанта тексту, розраховуючи дочекатись, коли економічна криза в Англії досягне найвищої точки, щоб зробити найбільш радикальні висновки. Незадовго до своєї смерті він передає рукопис "Капіталу" Ф. Енгельсові, який стає редактором останніх томів. Таким чином, "Капітал" представляє собою спільну працю як К. Маркса, так і Ф. Енгельса.

У передмові до II тому "Капіталу", який виходить із друку у 1885 р., Ф. Енгельс відмічає самокритичність К. Маркса, який намагається зробити свої здобутки вагомими і лише потім публікувати. Особливу увагу Ф. Енгельс зосереджує на захисті відкритої К. Марксом додаткової вартості, якого звинувачували опоненти в тому, що він здійснив нібито плагіат у К. Родбертуса (підстави для цього були, оскільки К. Родбертус першим почав використовувати поняття "додаткова вартість"). Як би там не було, потрібно відзначити, що механізм утворення додаткової вартості відкрив саме К. Маркс. На думку Ф. Енгельса, на рівних із прихильниками К. Родбертуса можна розмовляти лише тоді, коли вони доведуть утворення середньої норми прибутку без порушення закону вартості.

Перший відділ II тому "Капіталу" під назвою "**Процес обігу капіталу**" розпочинається з обґрунтування капіталістичного товарного виробництва, яке відкриває нову епоху в розвитку продуктивних сил, здійснюючі кардинальні зміни в усій економічній структурі суспільства. Процес виробництва й процес обміну пов'язані між собою. На ринках ресурсів відбувається реалізація вартості, а на ринку товарів – реалізація додаткової вартості. К. Маркс мабуть не здогадується, що дані ринки пов'язані між собою і це породжує нові проблеми у його економічній концепції (трохи згодом Л. Вальрас розробить модель загальної рівноваги, де обґрунтує дану взаємозалежність). Якщо погодитись з поглядами К. Маркса, то у суспільстві, по-перше, повинна постійно порушуватись рівновага між ринком ресурсів і ринком готової продукції, бо їм притаманні різні величини сукупної вартості, по-друге, оскільки покупка та реалізація товарів неможливі без грошей, то, очевидно, що грошова маса має тенденцію до зростання. Але в умовах дії золотого стандарту на даний феномен ніхто з економістів не звернув уваги.

Аналізуючи кругообіг грошового, промислового та товарного капіталу, К. Маркс прагне встановити характерні особливості капіталістичної системи господарювання. Він доводить, що добування грошей є спонукальним мотивом капіталістичного виробництва. Розглядаючи просте та розширене відтворення, К. Маркс вважає, що останнє має місце в тому випадку, коли відбувається зростання продуктивного споживання, що у свою чергу сприяє росту індивідуального споживання. Між виробництвом і реалізацією існує протиріччя, яке призводить до виникнення криз перевиробництва. Справа в тому, що гроші й товари мають відносну незалежність. У випадку, коли гроші приймають форму скарбів, вони не здатні забезпечити процес відтворення.

Розглядаючи економічні стосунки між підприємцями та найманими робітниками, К. Маркс, як і в I томі "Капіталу" використовує термін "*робоча сила*", який нібито має конкретну форму існування у вигляді робітників. Застосування даного терміну є однією з небагатьох творчих невдач К. Маркса. Не випадково він так і не прижився в економічній науці, канувши у вічність. Річ у тому, що за своїм змістом термін "*робоча сила*" досить близький до терміна "*робоча худоба*". Даний термін теж використовується К. Марксом при порівнянні споживання робітників і робочої худоби, які отримують від цього задоволення. У терміні "*робоча сила*" акцентується увага на "*силі*", тобто на фізичних даних людини, а не на її розумі та інтелектові. Ставлячи в один ряд дані терміни, дослідники починають розглядати людину тільки як носія фізичної сили. Оскільки до уваги беруться лише фізичні дані робітника, то його призначення полягає у виконанні не праці, а відповідної роботи (це суперечить поглядам К. Маркса, який розглядав людину здатною до свідомої цілеспрямованої діяльності). Не вдаючись до з'ясування відмінностей між працею та роботою, зауважимо, що перша виконується самостійно, а друга – під наглядом господарського суб'єкта. Таким чином, якщо робітник здійснює роботу, то їм потрібно керувати.

На наш погляд, між формою та змістом поняття робоча сила існують розбіжності. Розкриваючи зміст робочої сили, К. Маркс пише: "Під робочою силою, або здатністю до праці, ми розуміємо сукупність фізичних і духовних здібностей, які має організм, жива особистість людини, і які пускає вона в хід кожного разу, коли виробляє якінебудь споживні вартості". Він визнає поєднання у праці матеріального та духовного елемента. В залежності від структури витрат розрізняється фізична та розумова діяльність. Першою займаються робітники, а другою – підприємці. Оскільки К. Маркс проголошує себе матеріалістом, то його не цікавить духовний бік праці. На його переконання, всі, хто займається розумовою діяльністю, не працюють (це стосується, у першу чергу, підприємців).

Звідси упереджене ставлення до підприємців як класу, який виконав свою історичну місію і тепер лише паразитує, не приносячи ніякої користі суспільству.

Важко зрозуміти, чим керувався К. Маркс, вводячи у науковий обіг термін "робоча сила". Можливо, в конкретних історичних умовах дійсно підприємець цінував у найманого робітника лише його фізичні властивості. Але з розвитком продуктивних сил суспільства відбувається трансформація працівника. Поступово підприємець починає надавати перевагу не стільки силі, скільки знанням, здібностям, навичкам, досвіду, кваліфікації та інтелекту. Відбувається демократизація виробництва, і сам робітник починає нести персональну відповідальність перед суспільством за результати власної праці.

Не до кінця зрозумілими залишаються ринкові відносини між підприємцями та найманими робітниками в економічній концепції марксизму. Якщо погодитись з поглядами К. Маркса, що підприємець купує робочу силу, то вона, очевидно, повинна залишитись у нього. Натомість найманий робітник отримує від підприємця заробітну плату. Принцип: "я тобі силу, ти мені заробітну плату" відповідає дії закону вартості. Виходить, що найманий робітник покидає процес виробництва без сили, яку йому потрібно відновити. Застосований К. Марксом фізіологічний підхід є неприйнятним. Річ у тім, що сила не може існувати окремо від її носія. Отже, найманий робітник продає не працю, не робочу силу, а послуги праці. Саме цю ідею у свій час висунув Ф. Бастіа і вона є правильною.

Замислюючись над виникненням економічних криз у процесі руху суспільного капіталу, К. Маркс намагається теоретично їх обґрунтувати. Він встановлює лише причини економічної кризи, але не намагається їх розв'язати. Одна з них пов'язана з перевищенням пропозиції над попитом. На відміну від інших економістів, К. Маркс доводить, що економічна криза виникає під впливом створення додаткової вартості. Вартість факторів виробництва нижча за вартість результатів виробництва. Попит складає $(C + V)$, а пропозиція $(C + V + M)$. Виходячи з міркувань К. Маркса, економічні кризи стають постійним явищем капіталістичного суспільства.

Досліджуючи час обігу капіталу, К. Маркс приходять до висновку, що він складається з часу виробництва й часу обороту. Заслуга К. Маркса полягає в тому, що він встановив залежність між часом обігу та величиною авансованого капіталу. Чим повільніше обертається капітал, тим більшим повинен бути авансований капітал. Стає зрозумілим, якщо суспільство розвивається природним чином, то чому капітал у першу чергу оволодіває харчовою та легкою промисловістю, а вже потім забезпечує розвиток важкої промисловості. Незважаючи на непродуктивний характер торгівлі, вона, на думку К. Маркса, має важливе значення, бо саме тут відбувається

перетворення товарної форми вартості у грошову. А без цього неможливе подальше капіталістичне виробництво.

Однією з найбільш складних задач, яка повстала перед К. Марксом при написанні II тому "Капіталу", була проблема чіткого розмежування між поділом капіталу на постійний і змінний та його поділом на основний та оборотний. Якщо в першому випадку визначалось джерело зростання вартості, то у другому – особливість руху його окремих частин. Проводячи межу між двома різними поділами капіталу, К. Маркс виступив проти їх ототожнення, оскільки це не дозволяло зрозуміти капіталістичну експлуатацію.

Потрібно мати на увазі, що в економічному вченні марксизму окремі проблеми тільки означені, але не розкриті. Серед них чільне місце займають юридичні аспекти взаємовідносин між класами. К. Маркс визнавав, що між підприємцем і найманими робітниками укладається угода. Але йому як юристу не приходило у голову, що правові відносини здатні відігравати більш вагомую роль, ніж економічні стосунки. Положення сторін у суспільстві визначає саме угода як правовий акт, від якої залежить матеріальне становище найманого робітника. Справа в тому, що заробітна плата робітника обумовлюється укладеною угодою і не залежить від його трудових зусиль. Згодом Р. Коммонс як представник інституціоналізму довів, що правові стосунки сприяють розв'язанню будь-яких конфліктів, які здатні виникнути у виробничій діяльності.

Продовжуючи розглядати функціонування грошового ринку, К. Маркс прагне показати, яким чином на ньому відбувається реалізація сукупної додаткової вартості, яка була створена у суспільстві. По-перше, К. Маркс доводив, що грошовий ринок забезпечує розвиток товарного виробництва. Він є тією межею, яку товарне виробництво не може подолати. Якщо ж це відбувається, то виникає криза перевиробництва. По-друге, додаткова вартість, створена у матеріальному виробництві, повинна відповідати додатковій вартості, створеній у золотодобувній промисловості. Одна частина капіталістів кидає у обіг товарну вартість, збільшену на величину додаткової вартості, а друга частина капіталістів кидає в обіг зростаючу грошову вартість. Капіталісти, які виробляють товари, вилучають з обігу більше грошей, а капіталісти, які добувають золото, вилучають з обігу менше грошей.

Потрібно відзначити ще одне досягнення К. Маркса, яке стосується відтворення суспільного капіталу. Підтримуючи погляди А. Сміта про необхідність розширеного відтворення, яке забезпечує розвиток суспільства, К. Маркс не тільки приділяє йому особливу увагу в II томі "Капіталу", але й виводить його з простого відтворення. Він виділяє у суспільному продукті два великих підрозділи: виробництво засобів виробництва та виробництво предметів споживання.

На жаль, схеми як простого, так і розширеного відтворення не підкріплені статистичними даними, тому носять штучний характер, що знижує їх наукову цінність.

Дотримуючись метода дослідження від абстрактного до конкретного, К. Маркс відповідно до нього у III томі "Капіталу" переходить до аналізу конкретних форм функціонування капіталу. На основі теорії вартості К. Маркс доводить, що дійсна вартість товару і те, що він коштує підприємцю, – це різні речі. Для підприємця вартість товару пов'язується з його витратами, які пішли на придбання постійного та змінного капіталу ($C + V$). Причому в категорії витрат виробництва зникають усякі відмінності між двома частинами капіталу і сам він виступає як творець створеного продукту. Додаткова вартість, розглядаючись як приріст до всього капіталу, є перетвореною формою прибутку. Оскільки джерелом прибутку є додаткова вартість, то об'єм прибутку, за переконанням К. Маркса, не може бути більшим за об'єм додаткової вартості. Якщо підприємець продає товар нижче вартості, то він все одно отримає прибуток. Заслугує на увагу ідея К. Маркса визначити ціновий коридор для виробника (встановлення мінімальної та максимальної ціни).

Доводячи, що ціна відхиляється від вартості, К. Маркс вважає, що це відхилення відбувається лише вниз до витрат виробництва. Мотиви цього явища можуть бути різними. Витрати виробництва – це внутрішня вартість товару на відміну від ціни, яка розглядається як зовнішня форма вартості. Завдяки внутрішній вартості роль виробника у формуванні ціни є визначальною. Прибуток підприємець отримує від того, що продає те, за що він не платив.

Незважаючи на те, що предметом дослідження К. Маркса стають економічні стосунки між підприємцями та найманими робітниками, він час від часу акцентує увагу і на соціальних стосунках, які виникають між ними. На його думку, підприємці не піклуються про найманих робітників, умови праці яких не поліпшуються. Даний висновок не відповідає дійсності. Поведінка підприємця будується на власному егоїстичному інтересі. Його мета – отримання прибутку. Покращання умов праці призводить до додаткових витрат капіталу, а значить - і до зменшення прибутку. Виходить, що К. Маркс правий? Ні в якому разі. Дана ситуація може мати місце при відсутності конкуренції. Якщо конкуренція існує, то вона змушує підприємця поліпшувати умови праці, бо від цього безпосередньо залежать результати виробництва. Доки існує конкуренція, доти відбувається соціалізація економічних відносин. Інша справа виникає тоді, коли держава впроваджує єдині соціальні стандарти праці. Щоб вони дотримувались, суспільство повинно контролювати приватне виробництво.

Не менш одіозним є погляд К. Маркса на використання підприємцем факторів виробництва в процесі виробничої діяльності.

Визначаючи, що концентрація капіталу в окремих руках сприяє економному використанню ресурсів, він цю економію зводить винятково до уречевленої праці. Стосовно живої праці, то тут, на його думку, має місце марнотратство. Складається враження, що підприємець лише купує засоби виробництва, а робоча сила дістається йому безкоштовно. Але протягом усього свого дослідження К. Маркс неодноразово підкреслював придбання робочої сили, як і засобів виробництва, за вартістю. Оскільки засоби виробництва та робочу силу підприємець купує за вартістю, то і відношення до них повинно бути відповідним.

Рівновеликі капітали, маючи однакові витрати, але різну органічну будову, приносять неоднакові прибутки. Дана ситуація не може задовольнити тих підприємців, яким доводиться нести втрати. Вони починають змінювати профіль своєї діяльності, переміщуючи капітал у ті галузі, де більш високі прибутки. Завдяки руху капіталу, якій здійснюється на основі конкуренції, встановлюється середній прибуток. Витрати виробництва плюс середній прибуток утворюють ціну виробництва, за якою відбувається реалізація товарів. При цьому в одних галузях товари продаються вище вартості, а у інших – нижче вартості. Але закон вартості не порушується, оскільки сума цін виробництва дорівнює сумі їх вартостей.

Прагнучи пізнати інтереси класу капіталістів, К. Маркс починає аналізувати *сукупний капітал*, подібно тому, як у I томі "Капіталу" він аналізував *сукупного робітника*. На його думку, кожен індивідуальний капітал як частина сукупного капіталу приймає участь у створенні сукупного прибутку. Досить вдало К. Маркс порівнює сукупний капітал з акціонерним товариством, в якому розподіл прибутків відбувається в залежності від частки індивідуального капіталу, якою володіє той чи інший підприємець. Незважаючи на важливість розподілу, внаслідок якого утворюється середній прибуток, К.Маркс вважає, що більш важливе значення має процес його створення, який залежить від функціонування економічної системи. Весь клас підприємців зацікавлений у тому, щоб вона працювала ефективно. Спільні дії підприємців цікавлять кожного до тих пір, поки він завдяки їм виграє більше, ніж без них.

Заслуговує на увагу вчення К. Маркса про ціноутворення, яке він розробляє, відстоюючи інтереси виробника. Він доводить вплив пропозиції на ринкову ціну. На його думку, суб'єкти економічної діяльності знаходяться в нерівних умовах (одні в кращих, а інші – в гірших). В залежності від попиту ті з них, які виробляють основну частку продукції, і формують ринкову ціну. Тобто це можуть бути виробники, які знаходяться в кращих, у середніх або в гірших умовах.

Незважаючи на те, що К. Маркс своє економічне вчення намагається будувати на основі теорії вартості, він не завжди

послідовний у своїх поглядах, допускає стилістичні огріхи. Вартість – це категорія виробництва, оскільки вона пов'язується з витратами праці. Виходячи з цього, неможливо зрозуміти, для чого К. Маркс вводить у науковий обіг поняття "ринкова вартість", яка має, на його думку, вирішальне значення при формуванні ціни. Виходить, що ринкова вартість має пріоритет над вартістю. Але це суперечить його методології, оскільки ринок загальноприйнято відносити до сфери обігу. Виходить, що ринкова вартість – це поняття сфери обігу, а обіг відіграє завжди другорядну роль по відношенню до виробництва в економічній концепції марксизму.

Застосовуючи термін "ринкова вартість" як тотожне поняття "вартості" і не розкриваючи його зміст, К. Маркс вносить плутанину у свою теоретичну конструкцію. Якщо це зовнішня форма вартості, то виходить, що ринкові відносини – це відносини між виробниками та споживачами стосовно витрат праці, які не є рівноправними, бо виробник диктує умови споживачу. Але реальне життя доводить, що ринкові відносини є рівноправними і стосуються цінностей, які формують з допомогою виробника споживач, і які носять об'єктивний характер у вигляді цін. Якщо К. Маркс розглядає "ринкову вартість" як подальше зростання витрат праці, які охоплюють сферу виробництва і обігу, то дане поняття є більш широким, ніж поняття "вартості". На наш погляд, "ринкова вартість" поєднує у собі несумісні поняття "вартість" та "ринок" і не несе в собі ніякого змістовного навантаження. У тому випадку, коли ми розглядаємо вартість, то це не стосується ринку, а коли ми розглядаємо ринок, то там не може створюватися вартість.

Розкриваючи механізм функціонування капіталістичного виробництва, К. Маркс прагне визначити його межу. Цією межею стає сам капітал, мета якого – отримання прибутку. Безмежний розвиток суспільних продуктивних сил вступає у постійний конфлікт із збільшенням вартості існуючого капіталу. Надвиробництво капіталу супроводжується відносним перенаселенням, що загострює протиріччя між суспільними продуктивними силами і приватною формою власності.

У III томі "Капіталу" К. Маркс досліджує виникнення торгового прибутку, який розглядається як надбавка до ціни. Він намагається довести, що у торговому прибутку заключена частка додаткової вартості. Справа в тому, що промисловий капіталіст продає торговому капіталісту товари за цінами нижче цін виробництва, а останній продає їх за цінами виробництва. Поділ капіталу на промисловий і торговий передбачає більш ефективне його використання. Якщо раніше торговий капітал відіграв провідну роль по відношенню до промислового капіталу, то в нових історичних умовах він йому підпорядковується та його обслуговує.

Не залишається поза увагою К. Маркса отримання підприємцями такого виду доходу, як процент. Дана форма доходу має місце тоді, коли капітал у вигляді грошей виступає як товар. Беручи у позику капітал, підприємець прагне отримати прибуток, із якого і сплачує процент. Природною межею процентної ставки виступає сам прибуток, величина якого коливається в залежності від фази економічного циклу. Процент – це ірраціональна форма ціни. Отримання підприємцем прибутку при використанні як свого, так і запозиченого капіталу наштовхнуло К. Маркса на думку виділити дві форми його життєдіяльності: капітал як власність і капітал як функція.

Деяко незвичними виглядають у III томі "Капіталу" погляди К. Маркса на діяльність підприємців. Якщо в I томі "Капіталу" він доводив, що підприємці практично не беруть участі у виробництві благ, а тільки здійснюють управління та нагляд за працею робітника, то у III томі "Капіталу" це визнання значно посилюється. Даний вид кваліфікованої праці виникає всюди, де процес виробництва має форму суспільно комбінованого процесу, що обумовлено технологією виробництва. Ця здатність до управлінської праці, на думку К. Маркса, не закріплюється за власником, а у більшості випадків виступає як праця по найму. Займаючи різне положення в процесі виробництва, між керівником підприємства та робітником не може бути рівності, бо "в саме виробниче відношення входить відношення панування та підкорення". Визнання цього факту порушує монолітність марксистської теорії.

Найбільшим своїм досягненням у III томі "Капіталу" К. Маркс вважає вчення про земельну ренту. Земельну ренту він розглядає як дохід на власність. У залежності від того, яка родючість земельної ділянки і в якому стані вона знаходиться, визначається розмір доходу, який представляє собою економічну форму реалізації земельної власності. Земля постійно приносить власнику дохід, оскільки без неї громадяни не можуть обійтися. Це означає, що земельний власник живе за рахунок суспільства.

К. Маркс намагається довести, що між доходом сільськогосподарського виробника й доходом земельного власника існує пряма залежність. Низька заробітна плата найманого робітника, на його думку, обумовлена високою земельною рентою. Залежність між доходом земельного власника і найманого виробника є скоріше випадок у житті суспільства, ніж закономірність. Щоб така залежність мала місце ціни на продукцію сільського господарства слід залишити незмінними, а земельний власник у односторонньому порядку повинен підвищити розмір земельної ренти. На наш погляд, при існуванні вільної конкуренції і діючих правових нормах виконати ці умови неможливо, тобто дане положення не відповідає дійсності. Підприємець орендує земельну ділянку тоді, коли він здатний

покрити витрати, які пішли на придбання засобів виробництва та на оплату праці, й отримати середній прибуток. Цьому сприяють ціни на сільськогосподарську продукцію. Низьку заробітну плату сільськогосподарських робітників слід пов'язувати з низькими цінами на продукцію сільського господарства. У свою чергу, низькі ціни на продукцію сільського господарства роблять непривабливою оренду землі, тому величина земельної ренти знижується, а не зростає.

Не менш значимою проблемою для К. Маркса, ніж взаємозв'язок доходів у сільському господарстві, є механізм утворення земельної ренти. Цьому сприяє природний фактор виробництва – земля. Але сама по собі земля не створює додаткового продукту. На земельних ділянках із різною родючістю утворюється різна кількість продукції, яка має неоднакову собівартість. Земельна рента виникає як різниця між загальною й індивідуальною ціною виробництва. Рента – це данина, яку платить суспільство великим землевласникам.

К. Маркс вірно підмітив, що причиною диференційної ренти є як різниця у родючості ґрунту, так і відмінності в розташуванні земельних ділянок до ринку збуту. Він вважав, що дані фактори одного порядку, хоч у реальному житті це далеко не так. Природна родючість – це родючість землі, яка здатна задовольнити певну потребу. Розташування земельних ділянок впливає не на продуктивність землі як фактора виробництва, а лише на витрати виробництва, тобто визначається ціна, яку оплачує споживач. К. Маркс визнає, що з розвитком засобів переміщення відмінності у розташуванні земельних ділянок будуть нівелюватися.

На відміну від Д. Рикардо, К. Маркс допускає, що "перехід може відбуватися як від більш родючих земель до менш родючих, так і навпаки". Виникає цілком слушне запитання, як так може статися, що суспільство спочатку використовує гірші за родючістю землі, а потім переходить до користування кращих земель? Якщо перехід від кращих до гірших земель очікувальний, то зворотня поведінка суспільства нелогічна. Алогічну поведінку суспільства К. Маркс пояснює дією низки чинників: переходом до новітніх технологій та існуванням необроблювальних земель. На наш погляд, вони певною мірою надумані. Погоджуючись з можливістю такої поведінки суспільства, слід зазначити, що вона відбувається у силу об'єктивних обставин пов'язаних з природними або соціальними катаклізмами (повеннями, засухою, війнами тощо).

К. Маркс розмежовує диференційну ренту I та диференційну ренту II. Відмінність між ними пов'язується з використанням додаткового капіталу. Земля дає ренту не тому, що в неї вкладений капітал, а тому що затрата капіталу перетворила землю у більш привабливу сферу для інвестицій. Диференційна рента сплачується із середніх та кращих земельних ділянок.

Гірші земельні ділянки, на думку К. Маркса, теж здатні приносити ренту при збільшенні цін на хліб. Причому ринкова ціна повинна бути вищою за ціну виробництва, яка формується на гірших земельних ділянках. Механізм утворення абсолютної ренти К. Маркс намагається пояснити різницею у органічній будові капіталу між сільським господарством і промисловістю, внаслідок чого продукція сільського господарства продається не по цінам виробництва, а за вартістю. Це відбувається тому, що приватна власність на землю гальмує перелив капіталу в сільське господарство. Виходить, що капітал для переміщення між різними галузями промисловості не має перепон, а переливається у сільське господарство нездатний. Така ситуація можлива у тому випадку, коли земля як фактор виробництва не виступає як об'єкт ринкових відносин, але сам К. Маркс доводить протилежне.

Земля стає об'єктом економічних відносин, коли вона приносить ренту. Формується ринок землі, на якому кожна земельна ділянка отримує свою оцінку. Ціна землі – це капіталізована рента. З розвитком суспільства вона має тенденцію до зростання. При цьому зростає і величина земельної ренти, яку привласнює земельний власник. Оскільки земельний власник отримує нетрудовий доход, то К. Маркс виступає проти приватної власності на землю.

Поразка Паризької Комуні та переслідування комунарів у європейських країнах означає лише одне: мішенню для атак світової реакції стає Інтернаціонал. Репресії, які розгорнулися проти його прихильників у Франції, були підтримані урядами Німеччини, Австро-Угорщини, Іспанії, Італії, Бельгії, Данії та Росії. В цих умовах обмежуються можливості щодо пропаганди ідей марксизму в європейських країнах. Не найкращі часи переживає й Інтернаціонал.

Знаходячись під тиском буржуазної пропаганди, Інтернаціонал прагнув підтримувати єдність своїх рядів. На жаль, цього досягти не вдалося. Головним суперником наукового соціалізму в Інтернаціоналі стає спочатку тред-юніонізм, який орієнтується на реформаторські ідеї, а потім – бакунізм із його анархічною платформою та сектантською діяльністю. Вони намагалися ізолювати прихильників марксизму від європейського робітничого руху. За таких умов розкол в Інтернаціоналі стає неминучим. Виходячи з нової історичної ситуації, К. Маркс і Ф. Енгельс змушені були визнати про необхідність змінити форми робітничого руху, оскільки Інтернаціонал виконав свою історичну місію. Наприкінці 1873 р. Інтернаціонал практично припинив своє існування, хоч рішення про його розпуск було прийнято у Філадельфії 15 липня 1876 р.

Комуністичні погляди К. Маркса в праці "Критика Готської програми"

Незважаючи на те, що К. Маркс досліджує механізм функціонування капіталістичного способу виробництва, він не перестає мріяти про комунізм, окремі замальовки якого зустрічаються у "Капіталі". Однак вони не представляють собою цілісної економічної концепції. Єдиною його працею, присвяченою новому суспільству залишається **"Критика Готської програми"**.

Підставою для написання даної праці послужили події, які мали місце у Німеччині наприкінці ХІХ ст., де в той час існували дві політичні організації, які відстоювали інтереси робітничого класу й одночасно були суперниками між собою: соціал-демократична робітничая партія та загальний германський робітничий союз. 7 березня 1875 року був опублікований проект об'єднавчої програми, а 22–27 травня 1875 року відбувся з'їзд у Готі, завдяки якому утворилася єдина соціалістична робітничая партія Німеччини. Ознайомившись із принципами об'єднання К. Маркс вважав, що ейзенахці занадто поступилися лассальянцям і намагався змінити ситуацію на їх користь.

У даній праці К. Маркс висуває ряд ідей наукового комунізму, які вважались фундаментальними положеннями марксизму: про соціалістичну революцію, про диктатуру пролетаріату, про перехід від капіталізму до комунізму, про дві фази комуністичного суспільства, про основні риси повного комунізму тощо.

К. Маркс рішуче виступає проти уявлень, які набули поширення серед робітників, що в комуністичному суспільстві кожен працюючий стане отримувати "неурізаний дохід" (даний термін використав Ф. Лассаль). На його погляд, трудовий дохід потрібно урізати. Із суспільного сукупного продукту слід вирахувати те, що потрібно для споживання, для розвитку виробництва, утворення резервного та страхового фонду. Надалі потрібно відрахувати витрати на управління, для сумісного задоволення потреб і фонди для непрацевдатних.

К. Маркс, дотримуючись поглядів, які склались серед представників соціалістичної ідеї, вважав, що при комунізмі товарно-грошові відносини відіміруть. Однак, на його думку, вони безумовно будуть мати місце при соціалізмі, оскільки у даному способі виробництва діють перехідні економічні форми, які несуть у собі пережиток капіталізму.

Заслуговує на увагу розгляд К. Марксом правових стосунків у вигляді *рівного права* по відношенню до трудової діяльності. За переконаннями К. Маркса, рівне право є правом буржуазним. Справа в тому, що вимір трудової діяльності відбувається за допомогою однакового критерію – праці. Виходить, що рівне право насправді є нерівне право для нерівної праці. Тільки таким чином можна здійснити ранжування праці та, відповідно, найманих робітників.

Рівне право, яке діє в суспільстві, означає трансформацію суспільних відносин і формування громадянського суспільства. Те,

що кожен суб'єкт господарської діяльності має різні можливості та різний соціальний статус – це природно. Рівне право утверджується в суспільстві не при соціалізмі, як це прагне довести К. Маркс, а з розвитком ринкових відносин. Інша річ, що ці стосунки починають поширюватися на соціальну сферу, і рівне право має зовсім інший зміст. При впровадженні нерівного права, яке стоїть на захисті слабких і знедолених, суспільство втрачає рушійні сили свого розвитку, що неминуче приведе до його загибелі.

До теоретичних здобутків К. Маркса слід віднести виділення у новому суспільстві двох фаз: **соціалізму** та **комунізму**. Відмінності між ними пов'язуються з формами власності, усупільненням виробництва, використанням товарно-грошових стосунків і відносинами розподілу. У суспільстві основаному на началах колективізму, кожна праця із самого початку виступає як складова частина сукупної праці. Це таке комуністичне суспільство, яке виходить із надр капіталізму. Тут панує принцип, який регулює обмін товарів. Робітник на основі квитанції отримує від суспільства рівно стільки, скільки сам дає йому. За умов, коли засоби виробництва належать народу, ніхто не може дати нічого, крім своєї праці. У майбутнього суспільства зникає протиріччя між розумовою та фізичною працею, і праця перетворюється в потребу. Буде діяти принцип: *"Кожний – за здібностями, кожному – за потребами"*.

К. Маркс рішуче виступає проти "залізного закону заробітної плати". Спираючись на цей закон, економісти доводили, що соціалізм не може усунути злиднів, а лише здатний рівномірно їх розподілити по всій поверхні суспільства. Наголошуючи на тому, що заробітна плата – це ціна робочої сили, К. Маркс доводить, що вона буде пристойною при соціалізмі.

Важливе значення має вчення К. Маркса про роль держави в нових історичних умовах. Вільна держава – це орган, який підпорядкований суспільству. Сучасна держава – є держава капіталістична. Кожній історичній епосі повинна відповідати своя форма держави. Державою перехідного періоду від капіталізму до соціалізму є революційна диктатура пролетаріату. У майбутньому комуністичному суспільстві, на думку К. Маркса, відбудеться перехід до нових форм суспільного управління, які відповідатимуть новим соціальним умовам і потребам суспільства, а держава як основний інститут політичної системи – відіме.

Марксизм як явище світової суспільної думки виникає наприкінці XIX ст. у Західній Європі й по праву займає чільне місце серед інших напрямків економічної науки. Уперше була розроблена економічна концепція, яка вступала у протиріччя із християнським вченням, що привело до розколу громадянського суспільства європейських країн на атеїстів і віруючих. У той час як класична економічна наука

втрачала свій авторитет, оскільки в економічній сфері виникли кризи перевиробництва, які становились перманентними, авторитет соціалізму завдяки марксизму невпинно зростав.

К. Маркс і Ф. Енгельс протягом всієї своєї діяльності намагалися довести робітничому класу всіх країн, що їх вчення серед багатьох інших є найвищим ступенем розвитку теорії соціалізму, підкреслюючи його науковий характер. Але ця "науковість" сумнівного походження. Спочатку у "Маніфесті комуністичної партії" проголошується мета, яка полягає у побудові комуністичного суспільства, а потім у "Капіталі" розкривається механізм як її можна досягти. Тобто намір видається за результат, якого вони так і не отримали. Теорія марксизму – це гіпотеза, яка повинна пройти перевірку на практиці, щоб підтвердити свою істинність. Розвиток людської цивілізації засвідчує, що до сьогодення побудувати нове суспільство у світі за "рецептами марксизму" не вдалося. Те, що будувалося у Росії, а також у ряді інших країн, по-перше, не відповідало поглядам марксизму і, по-друге, залишилося спотвореною та незавершеною конструкцією (ніхто ніколи не проголошував про побудову комунізму). Виходить, що теорія марксизму, як і багато інших соціалістичних теорій, залишається ілюзією, фантомом, до якого суспільство повинно прагнути, але так ніколи і не наблизиться.

Незважаючи на визнання марксизму як вчення, здатного корінним чином змінити світ, воно виникає із запізненням і не сполучається з робітничим рухом. Річ у тому що наприкінці XIX ст. робітничий рух у європейських країнах вже не прагне до повалення влади і його вже не цікавить механізм з її захопленням. Очікування нової хвилі революційних потрясінь у Європі виявились безпідставними. Виняток становила лише Паризька Комуна, яку більше пов'язували з минулим, ніж із майбутнім. Керівництво робітничих партій європейських країн у нових історичних умовах стало схилитись до думки, що поліпшити умови життя робітників набагато простіше, якщо змінити існуючі закони, ніж здійснити світову революцію, яка асоціювалась у робітників із хаосом, анархією, безладдям і кровопролиттям. Їх приваблювали зовсім інші цінності: порядок у суспільстві, стабільність економічної ситуації, гарантована робота та пристойна заробітна плата.

Якщо у розвинутих країнах Західної Європи марксизм зустрів прохолодний прийом і з цим ніяк не могли змиритись його духовні вожді, то у Центральній та Східній Європі у нього виявилось багато прихильників. Це пояснюється тим, що саме в цей час у даному регіоні Європи відбувалось становлення капіталістичного способу виробництва. Пролетаріату, що зароджувався, конче потрібна була теорія, яка дозволяла змінити його становище у суспільстві. І він, отримуючи марксизм як засіб революційних перетворень, намага-

ється застосувати його на практиці. Найбільші успіхи у революційній боротьбі мав російський пролетаріат, що засвідчувало про переміщення Центру міжнародного робітничого руху із Західної Європи до Росії, яка розглядалась як форпост світової революції.

Література

1. Маркс К. Критика политической экономии // Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 46, ч. I, с. 107.
2. Там само, с. 76.
3. Там само, с. 263.
4. Маркс К. Критика политической экономии // Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 46, ч. II, с. 45.
5. Маркс К. К критике политической экономии // Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 13, с. 6.
6. Там само, с. 16.
7. Там само, с. 137.
8. Маркс К. Капитал т. I // Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 23, с. 10.
9. Там само, с. 111.
10. Там само, с. 582.
11. Там само, с. 597.
12. Там само, с. 646.
13. Там само, с. 659.
14. Энгельс Ф. Анти-Дюринг // Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 20, с. 19.
15. Там само, с. 150.
16. Там само, с. 153.
17. Там само, с. 206.
18. Маркс К. Капитал т. I // Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 23, с. 585.
19. Маркс К. Экономическая рукопис 1861-1863 годов // Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 48, с. 13.
20. Маркс К. Капитал т. III // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. т. 25, ч. II, с. 186.

ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ПРИ ВИКЛАДАННІ ІСТОРІЇ В МУЛЬТИКУЛЬТУРНОМУ КОНТЕКСТІ: ПЕРЕВАГИ ТА ВИКЛИКИ

Желіба О.

Стаття висвітлює виховні можливості (мультикультурний вимір) кожного етапу роботи з історичною інформацією на базі інформаційних технологій. Автор вказує на виклики та переваги різних видів опрацювання історичного матеріалу, робить пропозиції щодо напрямків реалізації гуманістичних принципів навчання.

У суспільстві існують побоювання щодо можливих шкідливих наслідків використання інформаційних технологій у школі. Чи втраять діти людську і культурну самість? Чи стануть вони залежними від технологій? Чи знайдуть вони невідповідні матеріали? Схожі побоювання виникали і з винаходом друку, радіо, телебачення. Винаходи можуть бути використані неналежним чином, але всі вони дали людству широкий доступ до інформації.

Навчання історії ґрунтується на опрацюванні різноманітної кількості джерел, на основі чого вибудовується уявлення суспільства про себе в минулому, сучасному і майбутньому. Через свою сталість та обмеженість підручники не можуть широко розкрити унікальність культур України, Європи, світу. Інформаційні технології розширюють можливості роботи учнів на всіх етапах проведення історичного пошуку.

Проте, глобальна природа нових інформаційних та комунікаційних технологій не тільки сприяє поширенню знань, а й збільшує небезпеку конфлікту цінностей і норм, властивих різним культурам.

Зважаючи на актуальність проблеми використання інформаційних технологій при викладанні історії в мультикультурному контексті визначимо **мету дослідження**: знайти переваги і виклики використання інформаційних технологій з метою опрацювання інформації при вивченні історії у мультикультурному контексті. Задля реалізації даної мети нам необхідно чітко визначити основні дефініції нашого дослідження – це інформаційні технології, інформація, історія, мультикультурність.

Інформаційні технології, ІТ, інформаційно-комунікаційні технології (Information and Communication Technologies, ICT) – сукупність методів, виробничих процесів і програмно-технічних засобів, інтегрованих з метою пошуку, збору, обробки, зберігання, розповсюдження, відображення і використання інформації в інтересах її користувачів [9].

Відповідно до визначення, прийнятого ЮНЕСКО, **інформаційна технологія** – це комплекс взаємозалежних, наукових, технологічних, інженерних дисциплін, що вивчають методи ефективної організації праці людей, зайнятих опрацюванням і збереженням інформації; обчислювальну техніку і методи організації і взаємодії з людьми і виробничим устаткуванням, практичні додатки, а також пов'язані з усім цим соціальні, економічні і культурні проблеми [13].

Інформація – 1. відомості про суб'єкти, об'єкти, явища та процеси [5; 3], 2. знання, що розглядаються в аспекті комунікації [4].

Історія – наука, яка займається вивченням минулого людства, покладаючись при цьому на письмові та матеріальні свідчення минулих подій.

Мультикультурність (від англ. *multi* – багато) – співіснування в єдиному просторі різноманітних культурних утворень, що спостерігається на фоні процесів протистояння, комунікації та взаємо обміну [10].

Існує два погляди на трактування феномену мультикультурності. Утвердження мультикультурності як взаємопоглинання культур може розцінюватись як спроба заперечити величезне надбання людського культурогенезу, яким є культурна різноманітність світу. Подібно до того, як кожна людина є важливою і цікавою цьому світу в силу власної неповторності (адже вона – цілий Всесвіт), кожне культурне утворення виступає важливим внеском у людську скарбницю осягнення і знаходження себе самих у бутті. Викреслити, знищити певний культурний феномен, значить зробити крок назад у загальнолюдському поступі.

Погляд на мультикультурність як діалог культур, на нашу думку, є більш коректним. Під діалогом розуміють таку комунікаційну взаємодію, яка веде до вирішення існуючих спільних проблем на основі принципів толерантності та необхідності збереження існуючого культурного різноманіття світу. Такий діалог є тривалим і складним процесом вироблення адекватних моделей побудови нової соціокультурної конструкції, що відповідала б викликам часу, однак саме він може закласти основи майбутньої системи людських відносин в межах полікультурного світу [10].

Які критерії варто поставити в основу виділення **етапів дослідження**? Для реалізації мети дослідження необхідно з'ясувати переваги та виклики інформаційних технологій як в контексті кожного інформаційного процесу, який здійснюється за допомогою інформаційних технологій, так і в процесі навчання в цілому.

На разі, виділимо такі інформаційні процеси: пошук, збір, обробка, зберігання, розповсюдження, відображення і використання.

Стадія пошуку в навчальній діяльності учителів/вчительок та учнів/учениць відбувається, як правило, за допомогою пошукових систем. Пошукова система – онлайн-служба, що надає можливість пошуку інформації в Інтернеті. У просторіччі під пошуковою системою розуміють певний тип веб-сайту, на котрому розміщено інтерфейс системи. Індексція в пошукових системах сайтів здійснюється пошуковим роботом

http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D1%88%D1%83%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D1%81%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%B0 - cite note-0

Переваги інформаційних технологій на даній стадії навчання:

- можливість швидко знайти необхідну інформацію за ключовим словом чи словосполученням, що дозволяє зекономлений час надати вивченню полікультурному виміру проблеми;
- надання максимально різноманітного переліку джерел, що дозволяє бачити історичний факт, подію, явище у інтерпретації кількох культур;

- можливість знаходження інформації тими мовами, якими користувач не володіє (сучасні пошукові системи пропонують автоматичний комп'ютерний переклад ключових слів чи словосполучень), що дозволяє використати іншопольтуриний досвід вивчення певного історичного факту, події, явища.

Виклики, які можуть спричинити інформаційні технології на даній стадії навчання:

- можливість отримання ненаукових джерел, що може привести дослідника до викривлених результатів;
- можливість отримання ксенофобських джерел, що можуть стати перешкодою до мультикультурного діалогу;
- некоректний переклад комп'ютерного перекладача може спричинити глухий кут у пошуку джерел незнайомими мовами.

Забезпечити онлайн-безпеку своїх дітей від найрізноманітніших загроз, які підстерігають дитину в мережі (а це є вкрай важливим чинником в справі виховання), можуть лише володіючі знаннями про Інтернет та добре обізнані в ньому учителі/вчительки та батьки/матері. Задля цього їм варто ознайомитися зі спеціальними ресурсами з даної проблеми, зокрема посібником "Діти в Інтернеті: як навчити безпеці у віртуальному світі" [6].

Ризики використання Інтернету можна поділити на групи, пов'язані з життям та здоров'ям учнів: фізичне та психологічне здоров'я, небезпечна інформація про родину та її матеріальне становище тощо. Слід обговорити шляхи їх попередження, вони можуть бути такими:

- інформування учнів, батьків, вчителів школи про можливі ризики, що можуть виникати при роботі в Інтернеті;
- контроль за роботою учнів в Інтернеті;
- складення графіків роботи учнів вдома та у школі;
- організація бесід учнів з психологами та фахівцями;
- встановлення спеціальних програм-фільтрів для обмеження доступу учнів до небезпечної та небажаної інформації;
- підготовка учнями спеціальних проектів та повідомлень про можливі ризики при роботі в Інтернеті;
- заборона на публікування в Інтернеті та на відправлення власних електронних адрес учнів, вказування на шкільних сайтах тільки електронної адреси школи;
- спонукання учнів не давати власної електронної адреси, не повідомляти своїх даних ні в Інтернеті, ні при роботі на форумах і чатах [16, 88].

Крім систем пошуку, на етапі пошуку, ми можемо задіяти технології текстового, звукового чи, навіть, візуального спілкування з представниками різноманітних культур. Очевидно, що пряме спілкування

допоможе уникнути стадії вивчення ксенофобських джерел та швидко з'ясувати некоректності у перекладі.

Стадія збору в навчальній діяльності учителів/вчительок та учнів/учениць означає накопичення інформації з метою забезпечення достатньої повноти для прийняття рішення і відбувається в кілька етапів:

- вивчення джерела, яке запропонувала система пошуку, з метою визначення його цінності для навчання;
- за необхідності копіювання джерела до персональної бібліотеки або створення закладок у браузері.

Переваги інформаційних технологій на даній стадії навчання:

- можливість порівняно швидко накопичити необхідну інформацію, що дозволяє економити час;
- можливість проводити відбір джерел, на основі критерію мультикультурності;
- можливість відібрати джерела свого рівня складності.

Виклики, які можуть спричинити інформаційні технології на даній стадії навчання:

- можливість порушення авторського права, що має різне тлумачення в законодавстві різних країн;
- наявність платних джерел, що робить процес накопичення витратним і нерівнодоступним для представників різних соціальних груп і культур.

З метою запобігання порушення авторських прав при зборі інформації, варто ознайомити учнів із етикетом використання інформації та способами написання листа з проханням про дозвіл на використання цифрових ресурсів.

Стадія обробки в навчальній діяльності учителів/вчительок та учнів/учениць означає систематичну цілеспрямовану послідовність дій над даними, що включає:

- формалізацію - приведення даних, що надходять із різних джерел до однакової форми;
- фільтрацію – відбір даних, які потрібні для прийняття рішень;
- сортування – впорядкування даних за заданою ознакою з метою зручності використання;
- перетворення – трансформування даних з однієї форми в іншу, або з однієї структури в іншу, або зміна типу носія;
- інтерпретацію – тлумачення даних шляхом проведення операцій аналізу, синтезу і оцінки.

Переваги інформаційних технологій на даній стадії навчання:

- багатоваріантність способів обробки даних за допомогою значної кількості програм, що дозволяють якісно і швидко опрацювати матеріал;

- можливість врахування культурних особливостей користувача під час обробки даних, що створює йому комфортні умови для роботи.

Виклики, які можуть спричинити інформаційні технології на даній стадії навчання:

- світоглядні ускладнення, що породжені програмами, адже не всі інформаційні технології адекватні світоглядним побудовам як окремої людини, так і окремих людських спільнот;

- ціннісні ускладнення, що породжені змістом інформації, адже не вся інформаційні адекватна цінностям як окремої людини, так і окремих людських спільнот;

- ймовірність опрацювання інформації через призму культурних забобонів та стереотипів.

Першорядне завдання учителів/вчительок на даній стадії дослідження полягає підкресленні наявності конфлікту, дати пояснення щодо способів подолання вже існуючих конфліктів та превентивного запобігання їх виникненню. Уміння бачити культурні забобони і стереотипи як в наявних даних, так і в опрацьованому матеріалі – необхідна передумова співжиття в мультикультурному середовищі. Необхідно донести дітям ідею, що будь-яке історичне першоджерело, будь-яке історичне дослідження, незважаючи на можливість у них стереотипів і забобонів, повинне стати передумовою діалогу культур.

Для збільшення об'єктивності дослідження варто перенести акценти з формули "наші-чужі" на "наші-інакші". Варто визнати постійне існування різноманітних конфліктів, що породжені об'єктивною інакшістю культур. Історик може пояснити причини конфліктів, визначивши інакшість, він може показати до чого приводять наслідки конфліктів, проте, він не може вносити надмірну емоційність в процес дослідження. Так, скажімо, представник культури-загарбника не повинен намагатися виправдати процес поглинання культури-жертви, а представник культури-жертви у будь-яких проявах контактів із культурою-агресором не повинен бачити лише негативні риси.

Стадія зберігання в навчальній діяльності учителів/вчительок та учнів/учениць означає фіксацію даних у зручній та доступній формі.

Перевагою інформаційних технологій на даній стадії навчання є багатоваріантність способів зберігання. Це дозволяє врахування культурні особливості користувача, що створює йому умови для комфортної роботи. Викликів, які можуть спричинити інформаційні технології на даній стадії навчання ми наразі не бачимо.

Стадія розповсюдження в навчальній діяльності учителів/вчительок та учнів/учениць означає прийом та передача даних між віддаленими користувачами інформаційного процесу.

Переваги інформаційних технологій на даній стадії навчання:

- багатоваріантність способів передачі даних за допомогою значної кількості програм (наприклад, роботи у режимі відеокон-

ференції, що сприяє створенню "ефекту присутності" в процесі між-культурного діалогу);

- можливість врахування культурних особливостей користувача під час передачі даних, що створює йому умови для комфортної роботи;
- можливість зберегти свою культурну самість у фізичному інокультурному середовищі за допомогою віртуального спілкування з представниками власної культури.

Дійсно, якщо колись міграція спричиняла мовно-культурну асиміляцію, передусім через мовно-інформаційну відірваність від рідного середовища, то нині людина, незалежно від того, в якому місці планети вона перебуває, може бодай на короткий час зануритись у рідну культурну стихію в паралельному віртуальному світі [11]. Заклик до створення такої організованої етнокультурної спільноти робить український діаспорянин із США Микола Пономаренко [12].

Виклики, які можуть спричинити інформаційні технології на даній стадії навчання подібні до стадії опрацювання. Проте, на відміну від неї, упереджену і стереотипізовану інформацію, за умови наявності такої у дослідженні, стає ширше коло людей – отримувачі.

Крім того, на стадії розповсюдження, існують загрози рівня спілкування. Незважаючи на загальні норми мережевого етикету, межі вседозволеності в інтернет-просторі ще достатньо широкі. Обмеження стосуються, перш за все, поведінки на форумах і в чатах (заборона використання ненормативного лексику в ніках (іменах), заборона на пряму образу співрозмовника) і правил обміну інформацією (e-mail-етикет: обмеження обсягу надісланих файлів і т. ін.) [6, 12]. На порядок рідше існує заборона на образу за релігійною, етнічною, мовною чи іншою ознакою культурної інакшості.

Стадія відображення і використання в навчальній діяльності учителів/вчительок та учнів/учениць означає презентації результатів дослідження для широкої аудиторії. На разі, найбільш поширеними способами висвітлення результатів дослідження вважаємо створення учнівської презентації, публікації, веб-сайту, відеофільму.

Переваги інформаційних технологій на даній стадії навчання:

- багатоваріантність способів відображення даних за допомогою значної кількості програм, що дозволяє презентувати матеріал найбільш прийнятним для дослідника та аудиторії методом;
- можливість презентувати роботу у мультикультурному вимірі (наприклад, у кількох форматах), що створить умови для комфортного доступу великої маси представників різних культур до створеної інформації.

Виклики, які можуть спричинити інформаційні технології на даній стадії навчання:

- наявність тез, зображень, звукових ефектів, поєднання кольорів, розташування складових елементів дослідження, що можуть бути образливим для представників певної культури;

- відсутність достатніх знань про культуру, щодо якої проводилося дослідження;

- відсутність достатніх знань про мультикультурні особливості аудиторії, для якої готується презентація матеріалів.

Усунення згаданих викликів можливе лише шляхом ретельної підготовки презентації.

Дещо окремо від вищезгаданих методів презентації стоїть історичне моделювання, яке здійснюється за допомогою ігрових програм. До них належать історичні стратегії чи рольові ігри.

Стратегічна гра – популярний жанр комп'ютерних ігор, в якому залогом досягнення перемоги є планування і стратегічне мислення. В іграх цього жанру акцент може бути зроблено на військовій складовій (Total War), на економічному розвитку (Caesar, SimCity), на дослідженнях і прогресі технологій (Civilization). Можливий варіант глобальної стратегії, який вимагає здійснювати управління всіма галузями життєдіяльності держави. Розрізняють покрокові стратегічні ігри, де гравці по черзі роблять ходи (беруть свій початок від настільних ігор, де гравці по черзі кидають кості), і стратегічні ігри в реальному часі, в яких всі гравці виконують свої дії одночасно.

Комп'ютерна рольова гра – жанр комп'ютерних ігор, де основна частина часу гри полягає у виконанні різноманітних завдань та розвитку ігрового персонажа чи групи.

Переваги ігрових технологій у навчанні:

- різноманітне спілкування;
- наявність нової інформації;
- пошук нових форм самовираження;
- анонімність і віртуальна свобода (моделювання множинності "я");
- відчуття спільності та приналежності до групи [6, 6].

Виклики, які можуть спричинити комп'ютерні ігри:

- спотворення історичної інформації заради яскравого образу, що призводить до спотворення уявлень про ту чи іншу культуру;

- закріплення стереотипів та упереджень щодо представників інших культур (скажімо, негативними персонажами багатьох рольових ігор є терористи-мусульмани);

- спонукання до засвоєння конфліктних способів вирішення проблем міжкультурного спілкування (поширення історичних комп'ютерних ігор, де панує насилля);

- порушення соціальної адаптації, що викликає порушення балансу в сприйнятті дитини, і кіберпростір стає для неї важливішим за реальне життя.

Крім специфічних переваг та викликів на окремих стадіях навчання історії в контексті мультикультурності за допомогою інформаційних технологій можна виділити спільні переваги та виклики.

Переваги на всіх стадіях навчання за допомогою інформаційних технологій:

- можливість зберегти культурну та індивідуальну самість;
- мобільність навчання;
- мультикультурність спілкування;
- багатогранність форм самовираження;
- можливість заховатися від помилки під личиною анонімності;
- відчуття спільності та приналежності до групи під час колективних проєктів;
- можливість здійснити історичне моделювання різноманітної кількості культур.

Виклики на всіх стадіях навчання за допомогою інформаційних технологій:

- загроза набуття перекрученої інформації, в результаті чого формуються індивідуальні культурні забобони і стереотипи;
- загроза набуття рис негативної ксенофобської поведінки;
- тривале перебування за комп'ютером у статичному положенні викликає порушення кровообігу і провокує застійні явища в організмі дитини, що, в свою чергу, сприяє виникненню або загостренню захворювань опорно-рухового апарату, шлунково-кишкового тракту, судинним порушенням. Концентрація погляду на екран монітора і неправильне освітлення негативно впливають на зір [6, 13].

З метою подолання вищезгаданих викликів пропонується:

- враховувати соціально-економічний і культурний розвиток країни, регіону, місцевості [8, 6];
- створення ефективних механізмів обміну інформацією, що перешкоджають размиванню національної та культурної самобутності [8, 8];
- створення ресурсів історичних досліджень учителів/вчительок та учнів/учениць;
- використання учнями інформаційних технологій повинне мати різноманітний характер, але відповідати змісту предмету історія [1];
- контроль над роботою учнів;
- формування інформаційної культури учнів;
- підвищення рівня координації, ефективності та керованості, забезпечення екстериторіальності та інтернаціоналізації наукових досліджень;
- створення нових і додаткових умов міжкультурного діалогу під час історичних досліджень (розробка навчальних проєктів, які вимагають міжкультурного діалогу, наприклад, редагування сторінок Вікіпедії з позицій мультикультурності);

- формування у дітей і молоді цілісної наукової картини світу, потреби і умінь самостійного наукового пізнання, самонавчання і самореалізації у відповідності з їх індивідуальними можливостями [6, 6];
- створення спеціальних засобів виявлення та діагностики особливостей ціннісних орієнтацій учнів, корекційної та реабілітаційної допомоги;
- забезпечення контролю за динамікою стану здоров'я (психічного і фізичного) дітей;
- знайти альтернативу антисоціальним онлайн-інтересам дитини і переключити її увагу на досягнення успіхів у реальному житті;
- розвивати мережеві освітні співтовариства.

Отже, сучасні інформаційні технології допомагають прискорити й оптимізувати процес навчання, підвищують якість навчання завдяки максимальній структурованості та цікавій формі викладення навчального матеріалу. Діти засвоюють нові технології та вчаться вільно орієнтуватися в інформаційному просторі. Виклики, які існують у процесі використання інформаційних технологій при викладанні історії в мультикультурному контексті є багатоманітними, проте подоланими.

Література

1. Гриценчук О.О. ІКТ у предметах суспільствознавчого циклу в школі США: аспект стандартизації // Інформаційні технології і засоби навчання. - 2009. - №6 (14) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/ITZN/em13/emg.html>
2. Гриценчук О.О. Стратегія впровадження ІКТ в цикл суспільствознавчих дисциплін в школі Великої Британії // Інформаційні технології і засоби навчання. – 2009. – № 6 (14) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/ITZN/em14/emg.html>
3. ДСТУ 2226-93. Автоматизовані системи. Терміни та визначення.
4. ДСТУ 2392-94. Базові поняття. Терміни та визначення.
5. ДСТУ 3396.2-97. Технічний захист інформації. Терміни та визначення.
6. Діти в Інтернеті: як навчити безпеці у віртуальному світі. Посібник для батьків. – К.: Видавництво: ТОВ "Видавничий Будинок "Аванпост-Прим", 2010. – 48 с. <http://ru.iite.unesco.org/publications/3214650/>
7. Информационные и коммуникационные технологии для среднего образования. Специализированный учебный курс. / П. Коммерс, М. Симмерлинг. – М.: Изд. дом "Обучение-Сервис", 2005. Ил. 5. Табл. 10. С. 128.
8. Использование информационных и коммуникационных технологий в среднем образовании. Информационный меморандум. М.: – Институт ЮНЕСКО по информационным технологиям в образовании (ИИТО), 2005. – 24 с.

9. Інформаційні технології. Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D0%BD%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD%D1%96_%D1%82%D0%B5%D1%85%D0%BD%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%97

10. Мартянов М. П. Мультикультурність сучасного світу: проблема діалогу [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://www.rusnauka.com/2_KAND_2009/Philosophia/39588.doc.htm

11. Потятиник Б. Можливості глобальної інформаційної мережі у підтримці екстериторіальних етнокультур // Вісник Львівського університету. Серія: філософські науки. – Львів: 2002. Вип. 4. - 352 с.

12. "Українці з усього світу створять нову глобальну державу!" — переконаний філософ із діаспори Микола Пономаренко [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://sd.org.ua/news.php?id=18079>

13. UNESCO Institute for Information Technologies in Education [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://iite.unesco.org/about/strategy/>

14. Using web-based resources in primary history [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://foi.becta.org.uk/download.cfm?resID=35841&download_url=http://foi.becta.org.uk/content_files/corporate/resources/foi/archived_publications/wbr_primary_history.pdf

15. Using web-based resources in secondary history [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.mmiweb.org.uk/publications/websecondary/history.pdf>

16. Intel© "Навчання для майбутнього". Методичні рекомендації для тренерів-методистів. – К., 2005. – 123 с.

СПІВПРАЦЯ ВІТЧИЗНЯНИХ І ЗАКОРДОННИХ АРХІВАРІУСІВ (АРХІВНИХ УСТАНОВ) У ПЕРІОД НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Іванцова Н. І., Редян І. А.

У статті проаналізовано особливості, завдання та шляхи реалізації міжнародної співпраці вітчизняних і закордонних архівних установ у період незалежності України. Визначено особливості українських архівів на міжнародній арені. Охарактеризовано процес інтеграції України у міжнародну архівну систему.

Ключові слова: архів, архівна установа, архівісти, МРА (Міжнародна рада архівів), архівна інформація, архівні документи.

Проблема становлення й розвитку взаємовідносин України із закордонними архівними установами є надзвичайно актуальною. Адже для архівістів України багато цікавого і повчального мають організація управління архівною справою в зарубіжних країнах, особливості експертизи цінності документів, специфіка зберігання документів та використання документної інформації, методи впровадження в архівну справу новітніх технологій, напрями та зміст підготовки кадрів архівістів, організація приватних архівів та міжнародного обміну архівною інформацією. Із здобуттям незалежності в Україні починається формування і встановлення міжнародної співпраці архівних установ. В Україні активну міжнародну діяльність проводить Укрдержархів.

Основними завданнями міжнародного співробітництва Державної архівної служби є:

- виконання у межах компетенції зобов'язань за міжнародними договорами України у галузі культури, науки та архівної справи;
- розвиток співробітництва з архівними установами світу на основі принципів рівноправності та взаємної вигоди, із дотриманням відповідного національного законодавства України та інших держав, загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права;
- посилення євроінтеграційних процесів у гуманітарній сфері в Україні, зокрема, досягнення гармонізації підходів та методологічних засад з архівними службами іноземних держав у галузі взаємної реституції культурних цінностей, незаконно переміщених свого часу на територію іншої держави; реалізація галузевої програми "Зарубіжна архівна Україніка";
- налагодження та подальший розвиток взаємовигідного співробітництва з архівними службами іноземних держав, міжнародними організаціями архівістів та іншими зацікавленими у співпраці установами та організаціями;
- забезпечення вільного доступу архівних співробітників і дослідників інших держав до відкритих архівних документів, а також до всіх довідкових матеріалів архівних фондів, як опублікованих, так і неопублікованих, що стосуються тем їхніх досліджень.

Відновлення державної незалежності України докорінно змінило міжнародний статус її архівних установ. Насамперед це стосувалося участі в роботі Міжнародної ради архівів – неурядового міжнародного об'єднання державних архівів та спілок архівістів усього світу. Гостро постала потреба вибудувати власну стратегію й тактику міжнародного спілкування у всесвітньому архівному середовищі. Актуальності набули проблеми двостороннього рівноправного і взаємовигідного співробітництва архівної служби України з національними архівами та архівними інституціями інших держав світу.

Не менш важливими були питання розподілу архівної спадщини Союзу РСР і виокремлення з неї національних архівних фондів колишніх союзних республік, встановлення відносин нового типу з російськими, білоруськими, литовськими, молдавськими колегами – архівістами країн, що оточують Україну і де зберігається значна частина історико-культурної спадщини українського народу. Найгострішою проблемою виявилася остання, пов'язана з виходом української архівної системи із загальносоюзної.

Протягом 1991 р. відбулися обміни делегаціями і підписання угод про співробітництво з державними архівними службами Російської Федерації та Литовської Республіки – найперші з міжнародних угод в архівній галузі доби незалежності. Наступного року до їх числа приєдналася угода з керівним органом архівної справи Білорусії, яка на міжнародно-правовому рівні регулювала двосторонні стосунки архівних служб.

Процес формування "спільного архівного простору СНД", попри його певну закономірність, відбувався дуже складно переважно через намагання російських архівістів забезпечити за собою провідне місце серед архівістів колишнього СРСР. З 1995 р. від участі у цих саммітах відійшли архівісти Латвії, Литви, Естонії. У 1996–1998 рр. намітилася справжня криза: не відбулися чергові зустрічі у Кишиневі, Мінську, Тбілісі. Позиція України в цьому питанні була зваженою – не заперечуючи доцільності багатосторонніх контактів, основну увагу приділяти прямим двостороннім взаєминам, надаючи першочергового значення розвиткові стосунків з тими країнами, у державних архівах яких відкриті документи української історико-культурної спадщини. У рамках цієї політики 1994–2001 рр. були укладені угоди про співробітництво з державними архівними службами Латвії, Естонії, Казахстану, Молдови, Вірменії, Грузії, поновлено відповідну угоду з Росархівом. Не приєдналася архівна служба України до деяких міждержавних актів з архівної тематики, підготовлених росіянами, зокрема до Угоди про принципи і форми взаємодії держав-учасниць СНД у галузі використання архівної інформації, вважаючи її невідповідною національним інтересам Української держави [12, С. 589].

Від другої половини 1990-х рр. проходив якісно новий етап співробітництва державної архівної служби України з МРА та світовим архівним співтовариством. Визначальну роль відіграв XIII Міжнародний конгрес архівів у Пекіні, на якому вперше представник України (заступник начальника Головархіву В. Лозицький) був обраний до складу Виконкому МРА як заступник представника країн Європи і Північної Америки, та до складу Європейського бюро МРА – комісії з європейських програм розвитку. Це наочно засвідчило авторитет України в міжнародному архівному русі. Зміцненню інтеграційних процесів у європейському архівному середовищі сприяли такі

заходи, як проведення щорічних Європейських саммітів архівів – нової форми спілкування керівників архівних установ всієї Європи, що почалися з 1990 р. Участь України у більшості з них наочно демонструвала її входження до європейських структур МРА.

Основою зовнішньої політики України була її різновекторність, налаштованість на співробітництво з усіма найближчими сусідами, регіональними об'єднаннями і угрупованнями, якщо це не суперечить національним інтересам Української держави. Незаангажованість зовнішніх контактів значно допомагала їй виступати впливовим чинником багатьох міжнародних організацій.

В кінці ХХ ст. у міжнародному архівному русі розпочалися відчутні зміни. Зокрема Генеральний секретар МРА Ян ван Альбада, виступив 1999 р. з проектом докорінної реформи цієї всесвітньої організації. Вона полягала в офіційному визнанні МРА неурядовою організацією, зумовленому зростаючими вимогами з боку ЮНЕСКО та необхідністю надання допомоги колегам з країн, що розвиваються, у встановленні і розвитку архівів як демократичних і культурних інструментів, нарешті – у розвитку професіоналізму. Відтак актуалізувалася потреба вирішення специфічних архівних проблем на міжнародному рівні, створення міждержавних професійних видань, поширення знань про архіви. Це, у свою чергу, привело до погляду з боку багатьох професійних архівістів на МРА як на організатора інформації, контактів, публікацій, як на структуру, що створює міжнародний рівень архівного розвитку та організаційної дальності.

21–26 вересня 2000 р. у іспанському місті Севілья відбувся XIV Міжнародний конгрес архівів. На ньому зібралися представники з усього світу – майже 3 тис. учасників, у тому числі з України: Голова Держкомархіву Р. Пиріг, начальник відділу інформації, використання НАФ та зовнішніх зв'язків Держкомархіву Г. Папакін, директори центральних державних історичних архівів у м. Києві і Львові О. Музичук, Д. Пельц, директор Державного архіву Сумської області Л. Заїка. Головна тема, винесена на порядок денний конгресу – "Архіви нового тисячоліття та інформаційне суспільство", викликала жваве обговорення.

Особливо актуальними були доповіді пов'язані з управлінням електронними документами, їх використанням у контексті глобалізації інформаційних процесів. На пленарних засіданнях розглядалися питання щодо завдань, можливостей, функцій і повноважень архівів та архівістів при інтенсивному створенні і користуванні електронними документами. Одночасно з роботою Міжнародного конгресу архівів у Севільї проходили засідання Генеральної асамблеї МРА, на яких розглядалися найважливіші проблеми функціонування міжнародного архівного співробітництва. Генеральна асамблея затвердила новий статут МРА, а також прийняла рішення про створення поряд з Європейським і Азійським (Сарбіка і Сварбіка) регіональними відділе-

нями, ще й Євразійського, членом якого стала Україна. Президентом Євразійського регіонального відділення обрано керівника Федеральної архівної служби Росії В. Козлова. XIV Міжнародний конгрес архівів надав професіоналам-архівістам ідеальну можливість на міжнародному рівні підбити підсумки і кинути погляд на майбутнє в новому тисячолітті [13, С. 102].

Українські архівісти залучалися також до участі у розробленні і впровадженні архівних програм Ради Європи (Відновлення Пам'яті Польщі, Спільна архівна спадщина тощо), роботи регіональних архівно-бібліотечних структур (Європейська комісія із збереженості та доступу). Регулярною стала участь українських архівістів у міжнародних науково-практичних конференціях, присвячених актуальним питанням архівної справи та стану джерельної бази історичних досліджень, реституції архівних фондів. Декілька з них проходили в Україні: Міжнародний симпозиум з правових питань реституції (1995), конференція з проблем збереження архівних та бібліотечних фондів (1999).

Проте найважливішим напрямом зовнішньополітичної активності державної архівної служби України залишалося налагодження і розвиток двостороннього взаємовигідного співробітництва з більшістю країн світу. Так, у квітні 1992 р. було підписано угоду з Національним архівом Швеції, яка передбачала взаємний обмін досвідом, виданнями, спеціалістами, копіями документів, сприяння роботі дослідників у державних архівах України та Швеції. Згодом аналогічні угоди були укладені з архівними службами та національними архівами Австрії, Болгарії, Польщі, Румунії, Туреччини, Угорщини.

Загалом підписано 15 угод про співробітництво в архівній галузі з представниками архівних служб близького та далекого зарубіжжя. З трьома державами взаємини України в архівній галузі базуються на міждержавних угодах, до яких внесено окремий параграф щодо розвитку архівних зв'язків. Це надзвичайно важливий процес за умов інтеграції України у світовий архівний простір, необхідності вивчення й адаптації досвіду організації та управління архівною справою в зарубіжних країнах, впровадження новітніх технологій, підготовки архівних кадрів, міжнародного обміну архівною інформацією тощо.

Отже, об'єктивна реальність існування незалежної України вимагала вироблення нової стратегії і тактики щодо двостороннього та багатостороннього міжнародного архівного співробітництва. Його спектр визначається не тільки наявністю міжвідомчих договорів про співпрацю, підписаних Головархівом України. Відповідні питання окремим блоком входили і до міждержавних угод, укладених Кабінетом Міністрів України з урядами Ізраїлю, Канади, Мальти тощо. В рамках цих угод тісні стосунки встановилися з Національним архівом Канади, внаслідок чого стало можливим надходження з Оттави значної кількості архівних документів українського походження (в оригіналах

та копіях). Аналогічні архівні документи були передані в Україну також Федеральним архівом Швейцарії (Архів дипломатичної місії УНР у Берні). Не всі проблеми повернення на батьківщину документів українського походження вирішувалися позитивно. Складними виявилися переговори з представниками Української греко-католицької церкви про передачу Архіву президента ЗУНР Є. Петрушевича, що зберігається у Ватикані.

Зовсім не просувалося питання реституції великої кількості архівних фондів українського походження в архівах Російській Федерації. Щодо Німеччини ці питання набували одностороннього характеру – адже взамін Архіву Берлінської академії співу, повернутого на батьківщину, Україна не отримала жодного архівного документа. Переборюючи об'єктивні і суб'єктивні труднощі, українські архівісти зайняли гідне місце у світовому архівному середовищі. Позицію України в міжнародному архівному співробітництві визначали національні інтереси в архівній справі, розвиток повноправного і взаємовигідного співробітництва з усіма національними архівами, інтеграція в міжнародне архівне середовище, адаптація загальнодемократичних і професійних здобутків інших країн, поширення власного досвіду вирішення проблем комплектування, зберігання та використання архівних фондів і документів.

25 серпня 1956 р., напередодні відкриття III Міжнародного конгресу архівів, на засіданні Генеральної асамблеї відбулося офіційне прийняття Архівного управління України до МРА. Так фактично розпочалася активна робота українських архівістів у цій міжнародній організації. Другого дня роботи III Міжнародного конгресу архівів голова української делегації С. Пількевич виступив із доповіддю "Про відбір архівних документальних матеріалів для постійного зберігання", в якій висвітлив систему проведення експертизи наукової і практичної цінності документів українськими архівістами. Відтоді жоден конгрес не проходив без участі делегації нашої країни. Хоча формально вважалося, що наші представники входять до складу загальносоюзної делегації, але їхні голоси, наскільки це було можливо в ті часи, не розчинялися у хорі репрезентантів СРСР. С. Пількевич, а згодом О. Мітюков завжди виступали на міжнародних архівних форумах, висвітлюючи досвід роботи саме українських архівістів, їхні проблеми та плани [2, С. 58].

Проте загальносоюзний контекст наших міжнародних архівних зв'язків часом негативно відбивався на них. Україна не завжди могла брати участь у тих щорічних Міжнародних конференціях Круглого столу архівів, які становили для неї найбільший інтерес. Керівництву Архівного управління іноді доводилося буквально виборювати своє право на участь у роботі міжнародних архівних форумів. Характерним прикладом цього була історія поїздки С. Пількевича на V Міжнародний

конгрес архівів у Брюсселі 1964 р. Головархів СРСР, який ухвалив рішення щодо формування делегацій, повідомив його про неможливість участі у конгресі. Лише виділення валюти з республіканського бюджету керівнику Архівного управління України уможливило його виступ на конгресі з доповіддю про досвід наших архівістів з описування і зберігання печаток. Вона викликала велике зацікавлення представників інших країн.

Діяльність українських архівістів у МРА була доволі активною, вони залучалися до обговорення багатьох актуальних питань міжнародного співробітництва в галузі архівної справи, вносили цікаві й корисні пропозиції з проблем архівознавства, археографії, сфрагістики тощо, базуючись на досвіді, накопиченому архівними установами нашої держави. Така позиція України, налаштована на серйозну співпрацю з колегами з інших країн, заслужено здобула їй велику прихильність і авторитет світової архівної спільноти. Цими причинами пояснюється рішення керівництва МРА провести XVI Міжнародну конференцію Круглого столу архівів у Києві (вересень 1975 р.).

За кількістю країн-учасниць на той час це була найбільш представницька архівна міжнародна конференція. В її роботі взяли участь представники національних архівних служб 35 країн світу, 7 міжнародних організацій. Як спостерігачі до участі в конференції були запрошені керівники архівних управлінь усіх республік Союзу РСР. Загальна кількість учасників і гостей конференції становила 120 чол. Головними темами обговорення були "Підготовка, перепідготовка та просування по службі в архівах" і "Архіви літератури і мистецтва". Перша тема висвітлювала досвід України у підготовці кваліфікованих кадрів архівістів на базі Київського державного університету ім. Т. Шевченка. З доповіддю на цю тему виступив член колегії Головархіву України, завідувач кафедри архівознавства професор В. Стрельський. Учасники дискусії погодилися, що програма підготовки архівістів повинна враховувати вплив науково-технічної революції на розвиток архівної справи, мати диференційований характер щодо різних категорій працівників, бути уніфікованою в масштабах усієї країни.

Конференція високо оцінила досвід українських архівістів в організації централізованого зберігання і використання документів з історії літератури і мистецтва, визнала їх важливе значення для розвитку національних культур і прогресу людства, відмітила розширення міжнародних зв'язків по лінії архівів літератури і мистецтва, підвищення загального інтересу до їх діяльності. Створення в Україні Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва, досвід роботи склав предмет дискусій, викликав зацікавлення учасників конференції. Наголошувалося, що створення спеціалізованої установи, котра поєднувала функції архіву і музею, зокрема

організація в ньому меморіальних кабінетів видатних діячів української культури, є унікальним явищем не тільки в СРСР, але й у всьому світі.

У рекомендаціях конференції з цього питання вказувалося на необхідність створення при МРА спеціалізованого комітету з архівів літератури й мистецтва, а також містилася пропозиція винести на розгляд XIX сесії ЮНЕСКО питання про посилення координації діяльності архівів, бібліотек і музеїв з проблем збирання, зберігання та використання документів з історії літератури і мистецтва. Розглядалися також питання проекту єдиної архівної статистики, інформація про діяльність МРА, звіт секретаря конференції та ін. Учасники та гості конференції ознайомилися з роботою Головархіву, центральних державних архівів [12, С. 532]. Учасники і гості конференції мали можливість ознайомитися з діяльністю Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР, Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР, Центрального державного історичного архіву УРСР, Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва УРСР, зокрема з умовами зберігання в них архівних документів і роботи дослідників у читальних залах, виставками документальних видань і науково-довідкової літератури та унікальних архівних документів XIII–XVIII століть.

За відгуками іноземних учасників, це було одним із найкращих як за змістом, так і за рівнем організації засідання Міжнародної конференції Круглого столу архівів. Заходи архівістів України, спрямовані на забезпечення зберігання документів та розширення їх використання, були позитивно оцінені учасниками конференції. Схвальну оцінку дістав номер журналу "Архіви України", присвячений міжнародній конференції. У ньому містилися статті про тодішній стан архівної справи в Україні, науково-довідковий апарат до архівних фондів, міжнародні зв'язки архівних установ, діяльність МРА та Круглого столу архівів, про склад і зміст архівних фондів центральних державних архівів України. Заключне засідання конференції присвячувалося підбиттю підсумків її роботи. Загальну характеристику заходів, здійснених у процесі підготовки й проведення конференції, дав представник французької делегації Б. Майє, відзначивши: "Ми щиро вдячні українським архівістам, які організували й провели одну з найкращих і найсолідніших конференцій "Круглого столу архівів" із тих, що до цього проводилися".

Позитивно оцінив роботу конференції представник генерального директора ЮНЕСКО М. Єрвінен (Фінляндія). Начальник Головархіву СРСР П. Долгих звернув увагу на головні риси конференції – високий рівень її організації та науковий характер. Від усіх присутніх він подякував Уряду Української РСР за допомогу в проведенні зібрання.

Президент Міжнародної конференції "Круглого столу архівів" Ф. Білян (СФРЮ) висловив сердечну вдячність Раді Міністрів, Головархіву УРСР та всім українським архівістам за теплу зустріч і гостинність, створення відповідних умов для роботи конференції. Загалом XVI Міжнародна конференція "Круглого столу архівів" пройшла в атмосфері ділового співробітництва, взаєморозуміння і доброзичливості. Вона переконливо засвідчила зростання міжнародного авторитету архівних установ України й стала виявом широкої зацікавленості архівістів різних країн у вивченні досвіду архівного будівництва. Конференція дозволила українським архівістам ознайомитись із зарубіжним досвідом архівної роботи, з поглядами провідних спеціалістів архівної галузі на перспективи її дальшого розвитку.

Водночас існували й складнощі в розвитку міжнародного архівного співробітництва. Так, жоден із представників нашої країни не входив протягом майже сорока років її членства до складу керівних органів МРА – Виконкому, Європейського бюро тощо. Дуже обмеженою була безпосередня участь українських архівістів у роботі комісій і комітетів МРА, хоча два з них були створені завдяки українським архівістам; при розробленні основоположних документів цієї світової організації – рекомендацій, стандартів – практично не враховувався досвід України. Обмеженими були можливості українських архівістів і в прийомі делегацій закордонних колег, оскільки всі питання їх роботи та ознайомлення з українськими архівами вирішувалися виключно в Москві. Кардинальні зміни, що відбулися на зламі 1990-х рр., суттєво вплинули на визначення місця України в новій геополітичній структурі світу. Статус самостійної держави не міг не позначитися на характері наших стосунків з архівними службами і товариствами, відповідними міжнародними організаціями.

Література

1. Закон України "Про Національний архівний фонд та архівні установи" від 13 грудня 2001 р. [зі змінами] // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 11. – Ст. 81.
2. Архівістика: Термінологічний словник / Авт.-упоряд. К. Є. Новохатський, К. Т. Селіверстова, Н. І. Гончарова та ін. – К., 1998. – 106 с.
3. Архівні установи України: Довідник / Держкомархів України. – К., 2000. – 260 с.
4. Архівознавство: Підручник / Я. С. Калакура, К. І. Матяш. – К.: Видавничий дім "КМ Академія", 2002. – 356 с.
5. Боряк Г. В. Національна архівна спадщина України та Державний реєстр "Археографічна україніка": Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи / Г. В. Боряк. – К., 1995. – 348 с.
6. Дубровіна Л. А. Основні положення концепції комп'ютеризації архівної справи в Україні // Студії з архівної справи та документознавства. – 1998. – Т. 3. – С. 6–17.

7. Захарченко Т. М. Застосування ЕОМ у роботі державних архівів України // Архівознавство України. – 1996. – № 4–6. – С. 37–47.

8. Кисельова А. Веб-сайт Державного комітету архівів України: загальний огляд структури і змісту: наукові праці / НБУ ім. В. І. Вернадського. – К., 2004. – Вип. 13. – С. 485–491.

9. Ляхоцький В. Основні тенденції та перспективи розвитку архівної справи в Україні на початку XXI ст. // Київська старовина. – 2004. – № 3. – С. 3–8.

10. Матяш І. Б. Сучасна українська архівістика: організація, проблеми, завдання // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2004. – № 1. – С. 45–50.

11. Мітюков О. Г. Радянське архівне будівництво на Україні. – К., 1976. – 226 с.

12. Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І. Б. Матяш, К. І. Климової. – К.: Видавничий дім "КМ Академія", 2002. – 612 с.

13. Трач Ю. В. Архівознавство: Підручник / Ю.В. Трач. – К.: Університет "Україна", 2005. – 362 с.

14. Хрестоматія з архівознавства: Навчальний посібник / Упоряд. Г. В. Боряк та ін. – К.: Видавничий дім "КМ Академія", 2003. – 408 с.

УДК 94(470+571) "19"

**ПРОФЕССОР ДРЕВНЕГРЕЧЕСКОЙ СЛОВЕСНОСТИ
А. Ф. СЕМЁНОВ: ЖИЗНЬ И ТВОРЧЕСТВО
В НЕЖИНЕ (1910–1913 гг)*.**

Казаров С. С.

В статье рассматривается научная и педагогическая деятельность профессора греческой словесности А. Ф. Семёнова во время пребывания его в Нежине с 1910 по 1913 годы.

Ключевые слова: греческая словесность, древнегреческий язык, научная деятельность, гимназия, классическая филология.

Профессор греческой словесности Варшавского университета Анатолий Фёдорович Семёнов прежде чем обосноваться в г. Ростове-на-Дону, отработал в ряде средних и высших учебных заведений Российской империи. Родившись в Германии в г. Мюнхене в 1863 г., где постоянно проживали его родители, он экстренно сдал экзамены в гимназии г. Фрейзинга, после чего окончил филологическое отделение философского факультета Мюнхенского университета и получил в 1888 г. право преподавания классических языков в Баварских гимназиях. Однако он отказался от преподавательской карьеры в Германии и переехал в Россию, где успешно сдал экзамен

на право преподавания в России, а затем в 1895 г. успешно защитил магистерскую диссертацию на тему "Antiquitates uiris publici Cretorum"¹⁷.

После преподавания в ряде гимназий Киева, а затем Санкт-Петербурга, где он вёл древнегреческий, латинский, а также немецкий и французский языки, в 1910 г. он был избран конференцией Нежинского Историко-филологического Института на кафедру греческой словесности на должность экстраординарного профессора, что без сомнения, явилось признанием научных и педагогических заслуг учёного. Кстати, опытом преподавательской работы в Высшем учебном заведении А.Ф.Семёнов к этому времени уже обладал: с 1896 по 1906 гг., работая преподавателем в киевской гимназии, он одновременно в должности приват-доцента вел занятия в Киевском университете св. Владимира¹⁸

В течение трех лет – с 1910 по 1913 гг. – А. Ф. Семёнов проработал в г. Нежине. Эти три года оказались для него весьма плодотворными как в научном, так и в педагогическом отношении, ибо в этот период им были написаны ряд интересных работ как по древнегреческой истории и литературе, так и по педагогике.

В 1910 г. в Нежине А. Ф. Семёнов издает небольшую работу, посвящённую прошедшему в Афинах процессу над известной гетерой Фриной, которую защищал известный афинский оратор Гиперид. Объектом его анализа явился известный пассаж из произведения Афиняя, автора II н.э. Личность гетеры Фрины была настолько популярной, что ей впоследствии посветили свои произведения такие известные живописцы XIX в., как польский художник Г. Семирадский, французский – Ж.-Л. Жером, итальянский скульптор ФБарцаги и многие другие.

Осветив фактическую сторону дела, А. Ф. Семёнов ставит две основные проблемы, которые он пытается решить: 1) как случилось, что простая куртизанка Фрина могла навлечь на себя обвинении в нечестии со стороны государства; 2) как случилось, что известный оратор и государственный деятель взялся защищать пользующуюся дурной славой женщину?¹⁹ Своё исследование автор начинает с определения того понятия, которое обычно вкладывали древние греки в понятие "нечестие". Выясняя этимологию понятия *асебия* и демонстрируя при этом превосходное знание греческого языка (что

---

*Работа выполнена при поддержке гранта РФНФ № 13-41-93015

¹⁷ Государственный архив Ростовской области (ГАРО), ф. 2605, оп. 1, д. 115. Л. 189

¹⁸ Историко-филологический Институт Князя Безбородко в Нежине. 1901–1912 Преподаватели и воспитанники. Нежин, 1913. С. 55.

¹⁹ Семёнов А. Ф. Гиперид и Фрина. Нежин, 1911. С. 6

вообще характерно для его работ), По его мнению, обвинение в *асебии* (нечестии) в этом случае подразумевало введение и распространение в Афинах культа чужого божества. Идя дальше в своих рассуждениях, Анатолий Фёдорович сопоставляет эпизод с разведением на процессе Фрины Гиперодом с известным эпизодом, когда Писистрат выдал за богиню Афину простую женщину по имени Фия: по его мнению, если в том случае афиняне поверили, что это была действительно Афина, то во втором, поражённые красотой обнажённой Фрины, они были убеждены, что перед ними сама Афродита²⁰. Предположение довольно смелое и остроумное, но, тем не менее, остающееся всего лишь предположением. Хотя А. Ф. Семёнов прямо и не говорит об особенностях греческого миропонимания, греческого менталитета, понятно, что речь идет именно об этом.

Здесь же в Нежине А. Ф. Семёнов доработал и основательно переработал свою монографию о Симониде Кеосском, которую он начал ещё в Киеве²¹. В предисловии к новому изданию автор отмечает, что он устранил некоторые недостатки и пересмотрел свои некоторые выводы, особенно касающиеся последней главы, где шла речь о принадлежности некоторых эпиграмм Симониду Кеосскому. К тому же удачные конъектуры в текстах древних авторов помогли восстановить подлинные слова поэта, что придало правильное понимание его текстам. Биография Симонида даётся на широком историческом фоне, ибо, по словам автора, "знакомство с внешними обстоятельствами жизни писателя значительно облегчает изучение его произведений"²². Несмотря на то, что полной биографии автора не сохранилось, А. Ф. Семёнов на основе самых разнообразных отрывочных данных буквально по крупицам пытается её воссоздать. Кроме того, А. Ф. Семёнов указывает на тех зарубежных авторов, труды которых он использовал для составления биографии поэта (работы Гиралдуса, Фосса, Фабрициуса, Бэйле, Бернхарди, Берга, Ситтля, Криста и т.д.). Причём работа первого автора на эту тему была написана ещё в 1525 году! Не забывает А.Ф.Семёнов и первую биографию Симонида на русском языке – это труд Стемпковского изданный в Варшаве в 1879 г. Примечательно, что основные вехи биографии поэта А. Ф. Семёнов пытается восстановить не только по кратким упоминаниям различных авторов (Свиды, Плутарха, Цицерона и т. д.), но на основании сведений из эпиграмм самого поэта. В приложении автор даёт переведённую им лично подборку

---

²⁰ Семёнов А. Ф. Гиперид и Фрина... С. 13–14.

²¹ См.: Семёнов А. Ф. Симонид Кеосский. Его жизнь и поэзия. Киев, 1903.

²² Семёнов А. Ф. Греческий лирик Симонид Кеосский и сохранившиеся отрывки его поэзии. Нежин, 1912. С.

наименее известных эпиграммы поэта. Со времени издания этой работы прошёл почти целый век, но до сих пор в отечественном антиковедении работа А. Ф. Семёнова о Симониде остаётся по сути единственной.

Во время своего пребывания в г. Нежине А. Ф. Семёнов начинает публиковаться и в зарубежных научных периодических изданиях. Так, в 1911 г. в немецком журнале "Philologus" вышла его статья о дорийской любви к мальчикам, теме, широко обсуждавшейся в зарубежной антиковедческой литературе XIX – начала XX вв. В этой статье А. Ф. Семёнов вступает в полемику с известным немецким учёным Э. Бете по поводу характера взаимоотношений мальчиков и мужчин у греков в целом и у дорийцев – в частности. Соглашаясь с тем, что этот обычай в Греции получил распространение только с переселением дорийцев, он предлагает разделить вопрос на две части: 1) с одной стороны, учитывать роль государства и его поддержку данного обычая; 2) ни в коем случае не возводить отдельные случаи проявления этого уродливого явления в ранг поддерживаемой государством системы²³. Государство видело повсюду в Греции, где оно допускало любовь к мальчикам, в Спарте ли, на Крите или в Фивах, чисто идеальное отношение, большую педагогическую ценность, особенно, что касалось военного обучения. От этой любви к мальчикам, по мнению автора, нужно строго отличать безобразные, мерзкие пороки, которые широко распространились в Греции под влиянием богатых и зажиточных стран Ближнего Востока. "Действительно, как же это было возможно, что простой, пусть необразованный но такой честный и естественный народ, каким были дорийцы, уже в очень древние времена были вовлечены в искажение обычая с извращённостью, делая протекцию единственному пороку?"²⁴ – удивляется автор. Очевидно, противоречие ясно. Гораздо естественнее это было бы ожидать от ионийцев, ставшим известными. Но не в этом случае. Короче говоря, существует огромное различие между гомосексуализмом в полном смысле этого слова и дорийской любовью к мальчикам. Необходимо признать, что эта любовь в более поздние времена, к сожалению, перешла в первую. Это, по мнению автора, ничего не меняет в утверждении, что в самом начале это одно понятие, которое надо отделять от другого.

Ко времени прибытия в г. Нежин А. Ф. Семёнов накопил значительный опыт педагогической работы, который он решил обобщить. К тому же свои наблюдения он мог сравнивать с аналогичным

---

²³ Semenov. A. F. Zur dorische Knabenliebe // Filologus, 1911. S. 147

²⁴ Semenov A. F. Zur dorische Knabenliebe...S. 150

опытом Германии, который ему был хорошо известен. В 1912 г. он издает работу, в которой на основе собственных наблюдений, проанализировал причины малоуспешности учащихся средних учебных заведений в России и наметил рекомендации по их устранению. При этом он также исходил и из своего германского опыта.

Одной из главных задач учителя является определение уровня знаний ученика (следуя терминологии А. Ф. Семёнова – "успешности") и поэтому перед ним неизбежно встаёт проблема эффективности оценки знаний учащихся²⁵. По мнению автора, существующая в российских гимназиях система оценки, заключающаяся в выставлении текущих оценок в классный журнал, страдает серьёзным недостатком: даже самый нерадивый ученик способен два-три раза в четверть выучить урок и получит за него хорошую оценку, на основе которой затем будет складываться четвертная и затем годовая оценки. Подобная система оценивания, по словам автора, не учитывает текущую каждодневную работу учащегося. Для этой цели А. Ф. Семёнов рекомендует ввести т.н. месячные классные журналы, в которые каждый учитель обязательно бы вносил свою оценку учащегося, причём выставленную не за отдельно подготовленные уроки, а на основе постоянных наблюдений за работой учащихся и таким образом устоявшегося у учителя убеждения в успешности или малоуспешности того или иного учащегося.²⁶ Что касается выставления четвертных и годовых оценок, то первые автор предлагает вообще устранить, а вторые выводить непосредственно из месячных, выставляя их на основе среднемесячного балла. Соответственно этому, А. Ф. Семёнов предлагает вообще ликвидировать годовые журналы, предлагая ученикам записывать домашние задания в тетради, а фамилии отсутствующих записывать в имеющуюся у каждого учителя записную книжку. Такая система даст один важный плюс: слабоуспевающий ученик, не зная полученных им баллов и не будучи уверен в общей положительной оценке, вынужден будет стараться своим "вниманием и прилежанием заслужит расположение учителя".²⁷

Вместе с тем в своей работе А. Ф. Семёнов отстаивает идею "элитарности" образования: далеко не всякий, по его мнению, способен усваивать научные знания, поэтому двери в гимназии должны быть открыты не для всех.

Здесь же в Нежине А. Ф. Семёнов стал членом Философского общества при Институте князя Безбородко.

---

²⁵ Семёнов А. Ф. Оценка успешности учеников в русских среднеучебных заведениях. Нежин, 1912. С. 4.

²⁶ Семёнов А. Ф. Оценка успешности учащихся... С. 9.

²⁷ Семёнов А. Ф. Оценка успешности учащихся... С. 11

Постоянные занятия научной работой, выразившиеся в регулярных публикациях по классической филологии и истории, позволили А. Ф. Семёнову завоевать заслуженный авторитет в научном мире. Результатом этого стало в 1913 г. избрание его на Совете факультете и Совете Университета экстраординарным профессором Варшавского университета, вследствие чего он покинул Нежин и переехал в Варшаву²⁸. Здесь, в Варшаве он проработал до 1915 г, когда Университет был переведён в г. Ростов-на-Дону.

ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО ЄВРЕЇВ В УКРАЇНІ 20–30-Х РР. ХХ СТ.

Конончук І. М.

У статті досліджено деякі аспекти життя національних меншин в Україні 20-х років ХХ століття.

Ключові слова: культура, відродження, нації, національні меншини.

В статье исследованы некоторые аспекты жизни национальных меньшинств в Украине 20-х годов ХХ века.

Ключевые слова: культура, возрождение, нации, национальные меньшинства.

In the article some aspects of the ethnic minorities' life in Ukraine in 1920s are explored.

Keywords: culture, revival, nations, ethnic minorities.

Історичний досвід України та інших країн світу доводить, що національна проблема є однією з найбільш важливих у суспільстві. Демократична національна політика, толерантне ставлення влади до різних національностей, що проживають на території держави, складає основу сильної держави як у внутрішньому житті, так і в міжнародній політиці. Це актуально і для України, яка є багатонаціональною державою. У зв'язку з цим головним завданням нашої держави є формування та реалізація такої національної політики, яка б забезпечила не тільки рівноправний демократичний розвиток всіх народів, що проживають в Україні, але й сприяла б розвитку їх національних культур, гарантувала б правову основу рівноправної міжнаціональної взаємодії всіх спільнот.

Дуже важливим, у зв'язку з цим, є звернення до історичного досвіду України – політики коренізації 1920-х – 30-х рр. ХХ ст., яку

---

²⁸ ГАРО, ф. 2605, оп.1., д.115. Л. 191.

більшість дослідників та сучасників називали "українізація". В цей період проходив активний розвиток не тільки української культури, але й інших національних культур народів України. Відродження більшості національних культур проходило у взаємодії етносів, допомоги одне одному, толерантності і демократичності. Протягом останніх десятиріч історія національних меншин України розглядалась побічно, а частіше – просто схематично, хоча вона є досить важливою і актуальною проблемою.

Ситуація в Україні ще раз переконливо доводить необхідність формування гармонійної державної політики щодо національних меншин, об'єднання української нації, відмову від політичних спекуляцій на мовному та національному ґрунті. Виховання толерантного ставлення держави та суспільства до різних етносів вимагає враховувати помилки та історичний досвід національної політики і взаємовідносин влади та національних меншин 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст.

Суперечливий період своєї історії у 20-х рр. ХХ ст. переживали євреї. На початку 20-х рр. в Україні виникла так звана єврейська "містечкова проблема". Суть її полягала в тому, що основна маса євреїв, які ще в недалекому минулому займалися ремеслом і торгівлею, були позбавлені цього права, внаслідок чого значна частина єврейського населення, зосередженого переважно в містечках, залишилася без засобів до існування [18, с. 54].

Вирішення єврейської "містечкової проблеми" партійно-радянське керівництво вбачало в залученні євреїв до землеробської праці шляхом переселення їх на земельні колонізаційні фонди України та Криму. Аграризація єврейського населення була висунута урядом СРСР як економічна проблема, вирішення якої ускладнювалося тим, що на місцях не було господарської бази та необхідних коштів, вкрай низький життєвий рівень так званого єврейського декласованого населення, відсутність у нього навичок землеробської праці тощо [1].

Відповідно до постанови ЦВК СРСР від 28 серпня 1924 р. та з метою привернення євреїв до землеробської праці була заснована Комісія по земельному влаштуванню трудящих євреїв при ЦВК СРСР (Комзет) [17, с. 13]. У 1926 р. таку комісію було організовано при ВУЦВК (Укркомзет) [19, с. 14]. Крім єврейського населення, плановому переселенню на земельні колонізаційні фонди підлягав надлишок сільського населення інших національних меншин, зокрема німців, поляків, молдаван та ін. З цією метою всі округи України і АМСРР були поділені за надлишком сільського населення на чотири переселенські райони: до 1-го району входили округи прикордонної смуги. Згідно з постановою ЦВК СРСР і ВУЦВК, з цього району передбачалося переселити 50 % усього надлишкового сільського населення, що становило 119 тис. дворів з населенням 618,8 тис. осіб; з

2-го району, що об'єднував Вінницьку, Бердичівську і Черкаську округи, планувалося переселити 40 % надлишкового населення, у місцях помешкання якого знаходилося 111 тис. дворів і проживало 577,2 тис. осіб; з 3-го району передбачалося переселити 46 % надлишкового сільського населення або 145 тис. дворів з населенням 598 тис. осіб. Переселення запланованого контингенту передбачалося здійснити упродовж 5-ти років; 4-й район охоплював округи, передбачені для поселенців. Основний контингент переселенців становили представники міського і містечкового єврейського населення [11, арк. 111–112].

Уряд планував переселити 375 тис. дворів з населенням 1794 тис. осіб [13, арк. 23–24]. Виникало питання: яким чином протягом 5-ти років держава намагалася землевлаштувати близько 2 млн. осіб на необжитих місцях поселень за браком коштів? За таких умов здійснити переселення було авантюрою, а тому радянський уряд погоджувався на фінансову й матеріальну допомогу зарубіжних організацій. З метою реалізації переселенської політики радянський уряд надавав переселенцям безкоштовно землю і певні пільги при сплаті податків та перевезенні залізницею майна, худоби, будівельних матеріалів [21, с. 26], виділивши всього 21 % коштів від загальної суми, необхідної для землевлаштування переселенців. Решту коштів – 22,7 % становили власні заощадження переселенців, 10,2 % – Товариства по земельному влаштуванню євреїв (ОЗЕТ) і 46,1 % – допомога іноземних організацій [10].

Суттєву допомогу переселенцям надавала єврейська Центрально-розподільча організація, яка була створена в Америці під назвою "Джойнт Дистрибушен Коміте", скорочено "Джойнт". Ця організація збирала гроші від різних земляцтв, окремих осіб і розподіляла серед єврейського населення в Україні через місцеві єврейські общини і організації. Досить вагому допомогу надав "Джойнт" євреям СРСР в роки погромів і голоду 1921–22 рр. Після заборони діяльності цієї організації в СРСР, утворилася нова – "Агро-Джойнт", яка ставила за мету сприяти землевлаштуванню євреїв у Росії, Польщі, Литві, у тому числі і в Україні [9, арк. 8–9]. У 1925 р. ця організація уклала з Комісією по землевлаштуванню трудящих євреїв (КОМЗЕТ) договір на проведення відповідної роботи по землевлаштуванню євреїв в Україні і в Криму. Вона зобов'язувалася витратити на цю справу 800 тис. крб., а насправді витратила 1500 тис. крб. У 1926 р. цей договір був продовжений на суму 2300 тис. крб. [10, арк. 14–15]. З Комзетом також уклало договір Єврейське колонізаційне товариство (ЄКТ), створене у Франції, за яким зобов'язалося надавати грошову допомогу єврейським переселенцям у розмірі 200 тис. крб. Не байдужим до єврейського землевлаштування виявилася Берлінське товариство ремісничої і землеробської праці серед євреїв (ТЗП), яке у 1926 р. для аграризації єврейського населення виділило 150 тис. крб. [21, с. 28]

Фінансову і матеріальну допомогу єврейським переселенцям надавали також "ІКОР" (США), котра у 1926 р. направила в Україну 20 тракторів та 60 тис. крб. грошової допомоги, Аргентинське єврейське товариство "ПРОКОР" надіслало 4 тис.крб. [21, с. 29], Палестинське товариство "Агро". Усього від усіх закордонних організацій надійшло у 1925 р. – 1500 тис. крб., а в 1926 р. – 2714 тис. крб. Усі ці організації обслуговували переселенців на підставі складених між ними і Комзетом угод, що їх затверджувала РНК УСРР [10, арк. 18–19]. Радянське керівництво змушене було погодитися на допомогу іноземних організацій у справі єврейського землевлаштування, попри небажані ідеологічні впливи на населення, бо вже сам факт іноземної допомоги засвідчував неспроможність радянської влади створити належні умови життя євреям, а відтак вона намагалася обмежити вплив закордонних організацій на єврейське населення. З цієї причини представникам іноземних організацій заборонялося брати участь у вирішенні будь-яких питань без відома органів радянської влади. В угодах між іноземними організаціями і Комзетом чітко визначалися права і обов'язки цих організацій. До їх функцій входила лише організація матеріальної допомоги, видача кредитів грішми і натурою в межах затверджених Комзетом кошторисів [19, с. 23].

Крім іноземних організацій, які фінансували єврейське населення, в Україні існувало товариство по землевлаштуванню трудящих євреїв (ОЗЕТ). Його місцеві відділення проводили роботу по наданню матеріальної допомоги євреям-колоністам. Так, наприклад, Київське відділення збило гроші на купівлю тракторів, Катеринославське – відкрило медпункт у Криворізькій окрузі, Херсонське відділення спорудило "Будинок переселенця" в Херсоні, Харківське відділення такий же будинок у Кривому Розі [9, арк. 11]. Протягом 1925–26 рр. у справу колонізації ОЗЕТ вніс 150 тис. крб. [21, с. 29].

Поповнення переселенського бюджету відбувалося і коштом самих переселенців. Згідно з планом, кожна родина, що переселялася, повинна була мати 300 крб., частина цієї суми виділялася на харчування переселенця до збору урожаю, а частина вкладалася в господарство. Однак насправді, висунута вимога до переселенців виявилася нереальною, і ця сума була знижена до 150 крб. Втім, навіть таку суму могли внести на землевлаштування своєї родини лише 30 % переселенців, 25% переселенців могли внести по 300 крб., 10% по 500 крб., і 35% – лише 10 крб. на родину [14, арк. 82]. Отже, землевлаштуватися могли 65 % переселенців, не вдаючись до сторонньої допомоги [20, с. 97].

Для потреб єврейського переселення виділялися землі, насамперед, у районах старих єврейських колоній Херсонської і Катеринославської губерній та на Півночі Криму. Зокрема, в УСРР було виділено: – 108,9 тис. десятин землі, у Криму – 58,4 тис.

десятин. Згідно з постановою ВУЦВК від 29 липня 1925 р. "Про залучення єврейського населення до землеробської праці" Наркомземом України планувалося виділити 300 тис. десятин землі в Криворізькій і Херсонській округах [21, с. 30].

Реєстрація переселенців в Україні розпочалася на початку листопада 1924 р. На місцях були створені губкомісії із трьох осіб по реєстрації переселенців: представника євсекції, губземуправління і губбюро національних меншин. Протягом листопада були розіслані по округах плани роботи і циркуляри про створення окружних і районних комісій по реєстрації і про порядок проведення переселенської кампанії. Проводилися також районні конференції в містечках з метою інформації єврейського населення [2, арк. 23]. Чимало єврейських родин погодилося на переселення. Так, на початку 1925 р. у Волинській окрузі зареєструвалося 3722 єврейські родини (8708 осіб), що становило 11% всього єврейського населення губернії [5, арк. 13]. За соціальним станом переважну більшість переселенців становили кустарі і дрібні торговці (від 56 до 74%), решта – селяни, службовці, робітники. На квітень 1925 р. з Волині було переселено 488 родин, зокрема, з Житомирської округи – 279 родин, Коростенської – 205, Шепетівської – 4 [5, арк. 57]. З Подільської губернії переселено – 900 родин, Київської – 900, Чернігівської – 350, Полтавської – 350 родин. Всього було переселено 2988 родин, з них оселилося на земельних колонізаційних фондах – 2241 родина або 75% переселенців [19. с. 26].

На нових місцях єврейських переселенців почали залучати до артілей. Радянське керівництво сподівалося, що в такий спосіб можна буде відразу поставити нове єврейське селянство на рейки соціалістичного будівництва. Проте цього не сталося. Зовсім далека від сільського господарства, вихована в дусі індивідуального дрібного крамарства й кустарництва єврейська національна група не приймала колективізації, а тому колективи розпадалися. Після такої невдачі замість самоліквідованих колективів єврейських переселенців було повернуто до організації первинних колективних об'єднань, машинних товариств і товариств для спільного обробітку землі.

У січні-лютому 1925 р. була проведена реєстрація населення, яке виявило бажання перейти до землеробської праці. Ця реєстрація була проведена поспішно без відповідного висвітлення в офіційній пресі, а отримані дані були опрацьовані недостатньо повно, однак вони свідчили про те, що у 8-ми губерніях України зареєструвалося 14998 родин, до складу яких входило 73 тис. осіб [21, с. 23]. У перспективі переселенський контингент планувалося значно збільшити. Відповідно до 7-річного плану переселення євреїв на Південь України передбачалося переселити 44800 родин (або 224 тис. осіб), у тому числі з Волинського Полісся – 9700 родин,

Чернігівського Полісся – 2300, Правобережного Лісостепу – 3000, Полтавщини – 2400 родин [7].

У першій половині 1926 р. проведена чергова реєстрація єврейського населення, яке бажало перейти до землеробства. Ця реєстрація охопила 300 населених пунктів (переважно містечок), під час якої виявили намір переселитися понад 20 тис. родин, що склалися з 80 тис. осіб [4, арк. 9].

Для загального керівництва переселенням в Україні, а також для регулювання усіх питань, що виникали у зв'язку з переселенням, ВУЦВК і РНК УСРР 8 червня 1926 р. затвердили "Положення про Всеукраїнський переселенський комітет при ВУЦВК". На місцях питаннями переселення займалися земвідділи й комісії нацменшин при окрвиконкомах [6, арк. 83–84]. Останні не завжди розуміли особливості переселенської справи, зокрема, вимоги та порядок переселення, а тому досить часто їх порушували. Земельні відділи в більшості випадків обмежувалися лише оформленням документів і допускали також цілу низку негативних явищ, які гальмували переселенську справу. Зокрема, це так звані "збірні сім'ї", до складу яких входили зовсім сторонні особи, які на місцях поселення розпадалися, й виникали лише непорозуміння. Найбільш негативним явищем, що гальмувало переселення у 1926 р., було нове положення про комплектування переселенських родин (5 їдців при 3-х працездатних), яких виявилось дуже мало, внаслідок чого сталося значне невиконання нарядів на переселення [12, арк. 14].

Серйозною перешкодою на шляху реалізації переселенської програми була нестача коштів та земельних фондів. На початку єврейського переселення було 1100 тис. гектарів вільного земельного колфонду, з якого виділено для єврейського переселення лише 130 тис. га, тобто лише 12 % [19, с. 20]. Обмежені земельні фонди Півдня України, на які переселялися, крім євреїв, представники інших національностей, могли забезпечити землевлаштування далеко не всім колоністам. Тому переселення здійснювалося й за межі України.

У перші роки євреїв за межі України ще не переселяли. Радянське керівництво хотіло пересвідчитися в правильності самої переселенської політики взагалі, отримати деякий досвід і лише тоді порушити питання про переселення.

Переселення євреїв з України розпочалося у 1927 р., зокрема, на Далекий Схід (Біробіджанський район) [8, арк. 59]. У майбутньому все єврейське переселення планувалося спрямувати саме туди [19, с. 20]. Вишукувалися земельні площі для єврейських колоністів і в межах України. У кінці 1926 р. почали виділяти для них угіддя з меліоративного фонду. Так, згідно з постановою РНК УСРР від 12 серпня 1926 р. було виділено 250 тис. десятин Олешківських пісків [20, с. 99].

Закласти власне господарство на нових місцях поселення, а тим більше на ґрунтах, які потребували трудомістких меліоративних чи зрошувальних робіт, для значної частини єврейських переселенців було надзвичайно складним завданням. Для переважної більшості єврейських колоністів землеробство було зовсім новим, незвичним заняттям, але містечкове безробітне населення змушене було переселятися на земельні колфонди, рятуючись, таким чином, від голодної смерті. Траплялося, що єврейські поселенці після збору урожаю знову поверталися до постійних місць проживання. Наприклад, майже 2 тис. поселенців Херсонської округи у 1925 р. через відсутність житла поїхали зимувати в свої містечка [21, с. 34]. Значний відплив єврейських поселенців спостерігався у 1927–28 рр. у зв'язку з недородом та вимерзанням озимини майже на 100 відсотків, внаслідок чого у колоніях Півдня України розпочався голод [13, арк. 38].

Закордонні організації, які обслуговували євреїв-переселенців, погодилися надати кошти для закупівлі продуктів харчування і кормів для худоби. Однак таку допомогу колоністи могли отримати лише з дозволу Наркомторгу УСРР, який дотримувався принципу планового постачання колоній і зволікав з цієї причини з видачею борошна та фуражу. Укркомзет змушена була вказати Наркомторгу на необхідність позапланового постачання переселенців борошном за готівку іноземних організацій у розмірі 15 тис. пудів на місяць [15, арк. 10]. Крім того, Укркомзетом було направлено доповідну записку в ЦК КП(б)У з пропозицією виділяти щомісячно 25 вагонів борошна і стільки ж фуражу для худоби, однак лише після тривалих клопотань з боку Комзету для колоністів було відпущено 15 вагонів висівок [15, арк. 7].

Незважаючи на великі труднощі землевлаштування колоністів, переселення євреїв мало певні успіхи, які були, безперечно, результатом активної фінансової і матеріальної підтримки переселенців з боку закордонних єврейських організацій. Якщо український селянин на переселення отримував кредит від держави не більше 300 крб. (переважно ця сума була значно меншою), то єврейський переселенець мав значно більше кредитів, але не від уряду, а від закордонних єврейських громадських організацій. Зокрема, на єврейське переселення в Україні станом на 1 жовтня 1927 р. витрачено такі грошові суми: організацією "Агроджойнт" – 3665167 крб., ЄКТ – 1032341 крб., ТРП – 252404 крб., всього 4949912 крб. Держава надала переселенцям всього 874924 крб. або 17,6 % від загальної суми [8]. Якщо на одне господарство держава виділяла 137 крб., то єврейські іноземні організації від 740 крб. до 940 крб. [19, с. 21]. Отже, переселення єврейської людності здійснювалося переважно на кошти іноземних організацій.

Наслідком переселення євреїв на земельні колфонди України було утворення 162 нових єврейських колоній, які мали 9526 дворів.

Зокрема, в Херсонській окрузі було засновано 38 колоній, Криво-різькій – 74, Маріупольській і Запорізькій – 25, Мелітопольській – 3, Одеській – 22 колонії. В усіх цих колоніях збудовано 4896 хат, на кожних 100 родин припадало 60 хат [19, с. 15]. Зростали посівні площі переселенців. Так, якщо у 1925-26 рр. озимий клин становив 9,6 га, то у 1928-29 рр. – 30,9 га. На кінець 20-х рр. ХХ ст. питома вага єврейських хліборобів порівняно з довоєнним часом зростає з 3,2% до 9,8 % [18, с. 54].

Переселення євреїв партійно-радянське керівництво розглядало як політично-господарську акцію. На його думку, "паразитичне" існування багатьох сотень тисяч єврейського населення необхідно було повернути до продуктивної праці в сільському господарстві і промисловості [19, с. 19]. З цього приводу на Другій Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин зазначалося: "Радянська влада проводить величезну роботу по залученню містечкової бідноти до продуктивної праці, яка дала значні результати і привела до зміни соціальної структури єврейського населення" [16, с. 45]. Державна переселенська політика передбачала зменшення у такий спосіб надлишкового населення не лише єврейського, але й представників інших національностей. З цією метою був розроблений 10-річний план переселення, згідно з яким передбачалося переселити німців, поляків, молдаван на резервні земельні колфонди. За 10 років планувалося переселити 9060 родин польських селян або 45800 осіб з 13 округів Волинської, Подільської і Київської губерній [3, арк. 72–73]. На середину 20-х рр. в Україні налічувалося 97,3 тис. "надлишкового" польського сільського населення, з якого 53% планувалося переселити на Південь України, Сибір і Далекий Схід. Згідно з 10-річним планом переселення передбачалося розселити з 11,4 тис. "надлишкового" молдавського селянства 721 родину, до складу яких входило 3605 осіб [20, с. 101].

Україна сьогодні переживає досить складний час і знову на перший план виходить важлива вимога формування толерантної і демократичної національної політики, яка дасть можливість нормального розвитку всіх народів нашої держави не тільки на сході чи заході, півночі чи півдні, але й у Криму.

Література

1. Спр. 616. Протоколи засідань Президії Ради національних меншин Наркомосу УСРР за 1921 рік, 17 серпня – 19 грудня 1921 р., 26 арк.
2. Спр. 4. Протоколи № 1–24 засідань ЦК національних меншостей. Копії, 3 травня – 12 грудня 1924 р., 40 арк.
3. Спр. 7. Витяги з протоколів засідань ЦК національних меншостей, акти та листування з Наркомземом УСРР, окрвиконкомаами про переселення національних меншостей та наділення їх землею, 30 червня 1924 р. – 28 листопада 1929 р., 160 арк.

4. Спр. 10. Звіт про роботу ЦК нацменшостей при ВУЦВК, 1924–1926 рр., 122 арк.

5. Спр. 17. Протоколи засідання, звіти бюро нацменшостей при Київському, Катеринославському, Волинському губвиконкомах, 23.12.1924 р. – 10.07.1925 р., 339 арк.

6. Спр. 32. Постанови, витяги з протоколів засідань ВУЦВК, РНК УСРР, АФК при РНК УСРР, ЦК національних меншостей про роботу серед національних меншостей, 13 травня 1925 р. – 19 квітня 1926 р., 117 арк.

7. Спр. 41. Протоколи № 32, 33, 34, 36 засідань ЦК національних меншостей та матеріали до них. Оригінали та копії, березень – квітень 1925 р., 136 арк.

8. Спр. 164. Протоколи засідань президії ОЗЕТ та кошторис прибутків і витрат по забезпеченню переселення євреїв на 1926–1927 рр., 5 квітня – 12 липня 1926 р., 63 арк.

9. Спр. 165. Протоколи засідань Президії ОЗЕТ. Копії, 3 квітня – 17 вересня 1926 р.

10. Спр. 166. Протоколи засідань ОЗЕТ і КОМЗЕТу, 28 жовтня 1926 р. – 29 вересня 1927 р.

11. Спр. 216. Листування з Наркомземом УСРР про переселення національних меншин та закріплення земель за колективами переселенців, 2 січня – 27 вересня 1926 р., 182 арк.

12. Спр. 263. Звіти про роботу окркомісій нацменшостей за 1927 р., 239 арк.

13. Спр. 348. Листування з ЦК КП(б)У, Наркомземом УСРР, окрвиконкомами про стан переселенської справи на Україні 1927–1928 рр., 4 січня 1927 р. – 15 червня 1928 р., 41 арк.

14. Спр. 443. Протоколи засідань німецьких райвиконкомів та матеріали до них, 15 жовтня 1929 р. – 7 грудня 1930 р., 163 арк.

15. Спр. 2689. Протоколи засідань, доповідні записки, листування Голоvbюро євсекції КП(б)У Всеукраїнського правління товариства землекористування трудящих євреїв "ОЗЕТ" про стан роботи серед єврейського населення, скликання Всеукраїнського з'їзду "ОЗЕТ", факти прояву антисемітизму, 18.01–18.11.1928 р., 45 арк.

16. ВУЦВК. Друга Всеукраїнська нарада по роботі серед нацменшин 27–30 листопада 1930 р. – М. ; Харків ; Мінськ, 1930 – 160 с.

17. Брук Б. Стан і розвиток єврейського землеробства / Б. Брук // Єврейський селянин. – М. : Вид-во центрального правління ОЗЕТ, 1926. – зб. № 2. – С. 13.

18. Глинский А. Национальные меньшинства на Украине / А. Глинский. – Х. : Центриздат, 1931. – 80 с.

19. Кантор Я. Єврейське хліборобство на Україні / Я. Кантор. – Х. : Держвидав, 1929. – 32 с.

20. Мазур В.М. Особливості соціально-економічного та культурно-освітнього розвитку національних меншин в Україні (1920–1929): порівняльний аналіз / В. Мазур. – Вінниця : ДОВ "Вінниця", 1999. – 156 с.

21. Фінкель Х. Єврейське землевлаштування в Радянському Союзі / Х. Фінкель. – Харків : Вид-во Харківського ОЗЕТ. – Х., 1926. – 74 с.

ЗНАЧЕННЯ НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ С. О. КОРОЛЯ В ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ДОСЛІДЖЕНЬ КРИТИЧНОСТІ МИСЛЕННЯ

Король В. С.

У статті висвітлюються основні тенденції теоретичного й експериментального вивчення критичності мислення в історії розвитку педагогічної психології. Особлива увага звертається на основні ідеї та підходи до дослідження критичності мислення студентів доцента кафедри психології Ніжинського державного тоді ще педагогічного університету Короля Степана Олексійовича у другій половині ХХ століття.

Історію тієї чи іншої науки неможливо уявити у відриві від історії розробки її проблем. Проблеми постають своєрідним рушієм наукової думки, стимулюють виникнення нових гіпотез, плідних ідей. Їх розробка веде до наступного розвитку понятійного апарату науки, збагачує її методичний арсенал. Тому науково-категоріальний аналіз психологічного пізнання закономірно повинен опиратися на вивчення стану розробки основних проблем психології [1]. У літературі з історії психології в зв'язку з цим зазначається, що з категоріями психологічної науки учений повинен бачити проблеми, що вимагають свого розв'язку.

Однією з актуальних проблем психології є проблема критичного контролю і оцінки людиною знань, дій і вчинків. Сучасна науково-технічна революція висунула її до числа основних проблем не лише психології мислення, але і психології особистості, вікової та педагогічної психології. Адже, по-перше, критична оцінка інформації та здійснюваних дій все частіше стає необхідною умовою успішного виконання людиною професійної діяльності. По-друге, "інформаційний вибух" вимагає від суб'єкта пізнання уміння критично відбирати найнеобхіднішу, найдостовірнішу і найнадійнішу інформацію. А, по-третє, критичне ставлення людини до власних вчинків і поведінки інших людей необхідне для збереження психологічного комфорту в умовах посилення стресогенних факторів у ритмі повсякденного життя.

Разом з тим вказана проблема є однією з найменш розроблених. Вона отримала певне висвітлення лише в деяких аспектах досліджень інтелектуальної діяльності людини. І найактивніше велось вивчення виявів і розвитку критичності мислення учнів у процесі

учбової діяльності. Саме тому таким важливим є висвітлення основних тенденцій теоретичного й експериментального вивчення критичності мислення в історії розвитку педагогічної психології.

Дослідження критичності мислення учнів у певній мірі стали традиційними для педагогічної психології, так як, починаючи з першого етапу її становлення, психологи виявили інтерес до вивчення цієї якості мислення дітей. До найвідоміших праць цього періоду відносяться дослідження А. Біне, Е. Клапареда і В. Штерна. Позитивним моментом цих праць є те, що критичність мислення (розуму) розглядається в них як важлива інтелектуальна якість, показник розвитку інтелекту.

Вказані особливості першого періоду вивчення критичності мислення дітей у значній мірі вплинули на пізніші дослідження (Г. Уотсон, Е. Глейзер, В. Брембек, В. Ховел, В. Раст, Х. Кайзер та інші).

Так як на сучасну українську педагогічну психологію в значній мірі впливають не лише західні психологічні школи, ай той напрямок психологічних досліджень, який традиційно розвивався в колишньому Радянському Союзі, то доцільно особливу увагу звернути на історію розвитку теорії критичності та самокритичності мислення в радянській психології. Це важливо ще й тому, що певна частина цих досліджень виконана в Україні.

Починаючи з вивчення П. П. Блонським дитячого критицизму, критичність мислення розглядалась у радянській психології як важливий компонент регуляції людиною своєї поведінки і діяльності, як вияв інтелектуальної активності в процесі пізнання. Критичність мислення, таким чином, відноситься до важливої характеристики свідомості людини, що дозволяє оцінювати і перевіряти істинність думок, розв'язків завдань, доцільність вчинків, дій тощо. Відповідно самокритичність розглядається як важливий компонент самосвідомості особистості, як необхідна умова формування адекватної самооцінки та її виявів у діяльності людини.

Відмінною особливістю досліджень критичності мислення в радянській психології було встановлення ролі провідної діяльності у розвитку і вияві цієї важливої якості мислення. Найглибше і найповніше вивчений вплив навчальної діяльності на розвиток критичності мислення. Розкриті також деякі особливості розвитку критичної оцінки в процесі спілкування учнів, чого не можна сказати про інші види діяльності учнів, зокрема, трудову діяльність.

Суттєвою особливістю підходу радянських психологів до вивчення критичності мислення було їх прагнення розглядати її розвиток у тісному взаємозв'язку з розвитком інших якостей мислення (самостійності, доказовості, гнучкості та інших). Важливе значення відводилося розкриттю місця критичності мислення в структурі інтелектуальної діяльності, з'ясуванню функцій критичного мислення у пізнанні.

У зв'язку з тим, що в 70–80-х роках важливе значення в поясненні природи психічних явищ стає належати системному підходу, то все помітнішою стала тенденція розглядати критичність мислення в тісному зв'язку не лише з інтелектуальними, а й з іншими властивостями людини (емоціональними, вольовими, характерологічними), виділяти основні форми та рівні її розвитку.

Робилися спроби впровадити результати експериментальних досліджень у практику загальноосвітньої та вищої школи, використати їх для удосконалення пізнавальної діяльності учнів та студентів у процесі навчання, активізації їх творчого мислення. З цією метою розроблялися методичні рекомендації, у яких підкреслювалося значення дискусій, рецензування і саморецензування продуктів навчальної діяльності у розвитку критичності мислення і самооцінки [2], [3], [4], [5].

Ретельний аналіз літератури з цієї проблеми дає підстави виділити три основні періоди у вивченні критичності мислення радянською педагогічною психологією. Початковий етап досліджень (20–30-ті рр. ХХ ст.) в основному співпадає з дуже складним періодом становлення діалектико-матеріалістичної психології. І якщо першу причину появи цього періоду потрібно шукати в реакції молодих психологів на кризу в психології, то друга причина приховується у політичних реаліях того часу. І рухав таку перебудову психологічної науки не лише науковий ентузіазм, а й політичний примус, який призвів у кінці 30-х років до розправи над психологічною наукою. Суттєвими особливостями цього періоду є постановка проблеми дослідження критичності мислення на основі марксистського методологічного підходу до вивчення психічних явищ, а також теоретична й експериментальна розробка деяких аспектів проблеми. Для другого періоду (40–50-ті рр. ХХ ст.) суттєвим є вивчення критичності мислення в самому загальному плані (в плані створення загальної теорії мислення). Третій період (60–80-ті рр. ХХ ст.) відзначається активним експериментальним вивченням критичності мислення учнів, прикладним характером здійснюваних досліджень.

Початковий етап перш за все характеризується дослідженням П. П. Блонським критицизму дитячого мислення в учбовій діяльності. Він розглядав критичність мислення як важливу якість мислення, що необхідна для успішного засвоєння знань. Ним розроблена методика дослідження критичності дитячого мислення, використання якої дозволило експериментально вивчити критичні судження дітей в учбовій діяльності. Розвиток критичності мислення тісно розглядався у зв'язку з дисциплінованістю мислення [6]. Вказані положення знайшли пізніше відображення не лише в працях психологів (А. С. Байрамова, В. М. Синельнікова), але й у підручниках і посібниках із загальної, вікової та педагогічної психології, виданих у Радянському Союзі (наприклад, підручник за редакцією Г. С. Костюка), так і в деяких

інших країнах (Т. Новацького в Польщі, Г. Пир'єва в Болгарії, К. Стефановича в Чехословаччині).

Л. С. Виготський дослідженням критичності мислення дітей не займався. У предметних показниках до його шеститомника наукових праць марно шукати цей термін. Але дослідження ним процесу засвоєння і формування понять у дітей відіграло в сучасних дослідженнях критичності і самокритичності мислення не менш важливе значення, ніж праці П. П. Блонського.

Для другого етапу розвитку досліджень критичності мислення в радянській педагогічній психології суттєвим є акцент на розгляд проблеми критичності мислення у самому загальному плані, що мало свої "плюси" і "мінуси". Показовими для цього етапу є роботи С. Л. Рубінштейна, присвячені проблемам мислення. В них підкреслюється роль мислення в регуляції пізнавальної діяльності, активність суб'єкта в процесі пізнання, особистісна спрямованість мислення. Він підкреслював, що можливість усвідомити помилку є привілеєм думки.

У працях Л. І. Божович, Г. А. Собієвої, Е. А. Серебрякової вивчалось значення педагогічної оцінки у формуванні у школярів критичної самооцінки. Вплив вказаних досліджень на наступну розробку проблем критичності мислення був настільки великим, що протягом наступного періоду критичність мислення учнів вивчалася переважно в дослідженнях, спрямованих на розкриття ролі самооцінки в учбовій діяльності.

Для третього етапу вивчення критичності мислення в радянській психології властиве акцентування уваги психологів на вивчення динаміки і вікових особливостей розвитку цієї якості мислення в учнів. Виділяються основні форми, види і рівні розвитку критичності мислення, а також фактори навчальної діяльності, що сприяють цьому розвитку. До найвідоміших досліджень цього періоду відносяться праці Ю. А. Самаріна, А. С. Байрамова, Г. І. Липкіної, Л. А. Рибак, В. М. Синельнікова, С. І. Векслера.

До цієї ж когорти українських вчених, ідеї яких органічно увійшли в сучасне дослідження критичності мислення, належав доцент кафедри психології Ніжинського державного педагогічного університету С. О. Король. Ще будучи вихованцем академіка Г. С. Костюка він у своїх публікаціях вперше звертається до вивчення критичності мислення студентів.

Предметом ранніх досліджень було вивчення критичності мислення студентів як важливого параметра їх науковості. Так, експериментально виявлено п'ять груп досліджуваних за рівнем вияву критичності мислення у процесі засвоєння майбутніми педагогами наукових понять, розв'язування пізнавальних задач:

– для першої групи характерними були значні обмеження критичної оцінки в процесі засвоєння знань – "ситуативна" критичність;

– друга група відзначалася здатністю розрізняти істинні і хибні поняття, але і значними труднощами у виборі найбільш оптимального варіанту розв'язування задач, вдалого міркування – "розрізняюча" критичність;

– для третьої групи властива здатність добирати найоптимальніші розв'язки пізнавальних задач, досконалі і змістовні міркування – "творча" критичність;

– для четвертої групи характерною є ще й здатність знаходити раціональний момент у помилкових твердженнях, розв'язках задач, визначеннях понять, а також розвивати припущення на новій основі – "раціональна" критичність;

– до п'ятої групи відносяться студенти з найвищим рівнем вияву критичності мислення, які здатні в процесі критичного аналізу матеріалу виділяти діалектичні суперечності в явищах, результатах пізнання, вміють встановлювати тенденцію розвитку суперечливих точок зору, розглядати їх як протилежності пізнання (в їх боротьбі та єдності) – "схоплюючи протилежності" критичність.

Встановлено, що рівень розвитку критичності мислення значною мірою впливає на вияв творчої ініціативи в навчанні, самостійність під час виконання завдань, глибину аналізу навчального матеріалу, здатність до переносу прийомів навчальної діяльності, темп і ступінь труднощів в опануванні студентом знань. Так, студенти з некритичним мисленням схильні до суто репродуктивної діяльності, не виявляють самостійності в ній, не відчують потреби в пошуку необхідної інформації. Студентам же з вищими рівнями розвитку цієї якості властиве прагнення до пошуково-дослідницької діяльності, вміння самостійно знайти навчальну проблему, відшукати шляхи її розв'язання, здатність до широкого переносу засвоєних прийомів учіння.

Психологічний аналіз процесу навчання показав, що критичність мислення є важливим його компонентом, цінною властивістю розуму, яка допомагає майбутнім спеціалістам своєчасно відшукувати проблему в учбовій ситуації, трансформувати її в пізнавальну задачу, тобто виділити відоме і невідоме, сформулювати умову, спрямувати інтелектуальні зусилля на розв'язання, проконтролювати виконання роботи, оцінити ефективність розв'язку. Педагоги ж, вносячи відповідні корективи в розвиток цієї важливої якості діалектичного мислення, тим самим можуть формувати у вузівської молоді творче, критичне ставлення до навчання, пізнавальну самостійність [7; 34].

С. О. Король виділив такі основні напрямки експериментального вивчення критичності мислення студентів:

– в процесі оцінки та перевірки інформації, що засвоюється, з точки зору її істинності, ефективності та змістовності;

– в процесі виникнення нових знань шляхом самостійного пошуку нових фактичних даних, їх узагальнення, вирішення нових проблем тощо;

– в процесі мисленого передбачення майбутніх результатів діяльності [8; 111].

Критичність мислення виявляється в кожному із структурних компонентів учіння: спонукальному, програмно-цільовому, дієво-операційному та контрольно-регулятивному. Протягом навчання студентів вона розкривається у трьох взаємопов'язаних сферах аналізу пізнавальної інформації:

- актуального аналізу;
- ретроспективного аналізу;
- перспективного аналізу [9, 90–91].

Теоретичний аналіз вияву критичності мислення в навчальній та науково-дослідницькій діяльності дозволив С. О. Королю виділити наступні взаємозв'язані функції критичності мислення:

– оцінювально-перевіряючу, головним змістом якої є контроль пізнавальної діяльності відносно істинності її результатів, перевірка достовірності знань;

– стимулюючу, основним змістом якої є формування потреби в пошуку нових знань, припущень, ідей, рішень;

– коригуючу (фільтруючу), для якої самим суттєвим є уточнення зони інтелектуального пошуку в результаті критичного аналізу наявної інформації, раціонально обмежуючи її;

– прогножуючу, яка виявляється головним чином в передбаченні результатів діяльності [10; 64–66].

З метою розвитку критичності мислення студентів С. О. Король рекомендує використовувати взаємопов'язану систему прийомів:

1. регулярне створення в процесі навчання таких ситуацій, які б виключали можливість навіювання готових розв'язків навчальних завдань, спонукали до активного змістового критичного аналізу матеріалу, стимулювали виявлення критики відносно результатів інтелектуальної діяльності партнерів у спільному розв'язуванні проблеми і самокритики до результатів власного пізнання;

2. застосування фрагментів наукових текстів, які, з одного боку, передають логіку розвитку наукової проблеми, а з іншого – мають історичну наукову обмеженість у розгляді питань сучасної науки [11; 58–59].

Література

1. Ярошевский М. Г. История психологии / М. Г. Ярошевский. – М.: Мысль, 1985. – 756 с.

2. Байрамов А. С. Динамика развития самостоятельности и критичности мышления у детей младшего школьного возраста: автореф. дис. докт. пед. наук / А. С. Байрамов. – Баку, 1968. – 128 с.

3. Векслер С. І. Розвиток критичності мислення учнів в процесі навчання / С. І. Векслер. – К.: Рад. шк., 1971. – 59 с.

4. Липкина А. И., Рыбак Л. А. Критичность и самооценка в учебной деятельности / А. И. Липкина, Л. А. Рыбак. – М.: Просвещение, 1968. – 141 с.
5. Синельников В. М. Особенности та структура критичної оцінки і самооцінки у молодших школярів / В. М. Синельников. – Початкова школа. – 1972. – № 1. – С. 9–18.
6. Блонский П. П. Избранные психологические произведения / П. П. Блонский. – М.: Просвещение, 1964. – 546 с.
7. Король С. О. Критичність мислення як важливий параметр наукованості студентів / С. О. Король. – Радянська школа. – 1981. – № 8. – С. 31–34.
8. Король С. А. К классификации особенностей критичности мышления / С. А. Король. – Вопросы психологии. – 1981. – № 4. – С. 108–112.
9. Король С. О. Критичність мислення в структурі учіння студентів / С. О. Король. – Творча спадщина Г.С. Костюка та сучасна психологія. До 100-річчя від дня народження академіка Г.С. Костюка. Матеріали III з'їзду Товариства психологів України. – К., 2000. – С. 90–91.
10. Король С. О. До питання про функції критичності мислення в індивідуальному й суспільному пізнанні / С. О. Король. – Освіта і виховання в Польщі і Україні (XIX–XX ст.). Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Частина II. – Ніжин, НДПУ, 1998. – С. 63–68.
11. Король С. О. Типові та індивідуальні особливості розвитку критичності мислення в юнацькому віці / С. О. Король. – Психологія: Респ. наук.-метод. зб. – К.: Рад. шк., 1986. – Вип. 27. – С. 52–59.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ УТВОРЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ В. В. МАВРОДИНА

Кириленко С. О.

У даній публікації на основі широкого комплексу джерел та літератури здійснено огляд ряду питань, пов'язаних із проблемою створення давньоруської держави у творчій спадщині В. В. Мавродіна

Ім'я відомого радянського історика, педагога Володимира Васильовича Мавродіна ніколи не було під забороною. Автор декількох десятків фундаментальних наукових праць, головним чином з історії середньовічної Русі, залишив солідну спадщину у вітчизняній історіографії. Його творчість велика і багатоліка. Деякі аспекти його діяльності вже стали предметом фундаментальних наукових досліджень [6, с. 3–13; 5, с. 7–56; 1, с. 13–15; 13; 29; 30; 31]. Але є ще й такі, котрі залишилися поза увагою дослідників його наукової діяльності. Такою білою плямою залишається вивчення істориком проблеми утворення Давньоруської держави.

Володимир Васильович ввійшов в історичну науку в 1930-ті роки, коли історики змушені були еволюціонувати, пристосовуватися до нових вимог життя, повинні були брати участь у формуванні нового розуміння вітчизняної історії. Саме тоді склалася нова система організації історичної науки, якої не було в дореволюційній Росії, – система вертикального централізму, що знаходилася під контролем ЦК партії. "Штабом історичної науки" був Інститут історії АН, куди були стягнуті кращі сили [7, с. 130–131]. Саме сюди, після закінчення Ленінградського університету й аспірантури при Історико-лінгвістичному інституті прийшов молодий учений, що встиг на той час захистити кандидатську дисертацію. Перші роботи Володимира Васильовича були присвячені головним чином соціально-економічній історії Росії XVII ст., при цьому молодий вчений у теоретико-методологічному плані апелював до робіт тодішнього лідера радянської історичної науки М. Н. Покровського.

Стосовно проблеми утворення Давньоруської держави, то методологічні дискусії кінця 20-х рр. XX в. привели до проголошення норманізму, на зразок марксизму-ленінізму, єдиновірним вченням, що активно поширювалося і пропагувалося як у наукових, так і в середніх освітніх установах, через розгалужену систему науково-популярної літератури і шкільних підручників [19, с. 46; 2, с. 248; 27, с. 148]. Перманентна зміна історичних парадигм у пореволюційні роки вимагала і відновлення методологічних підходів до рішення питання походження Руської держави. Джерела цього процесу були закладені ще в 1929 р., коли партійна державна верхівка зробила небезуспішну спробу захопити ключові наукові установи в країні. Першою постраждала Академія наук СРСР, що до того зберігала відносну самостійність. Було введено чотирьох академіків-марксистів; потім відбулася серія арештів, нашуміла гучна справа С. Платонова, після якої було заарештовано 85 науковців [15, с. 26].

До 1929 р. Сталін зробився повним хазяїном у країні. Ставало зрозуміло, що принцип пріоритету економічної історії з політичним підґрунтям не витримував перевірки часом. Соціалізм будувався в одній країні, і очікування світової революції не виправдалося (хоча і не скасовувалося). З початком 30-х рр. почалася готуватися підміна "Бога світової революції Богом російської історії" [14, с. 40–41].

Офіційним початком нового курсу можна вважати лист Сталіна 1931 р. за назвою "Про деякі питання історії більшовизму" у редакцію журналу "Пролетарська революція" із приводу публікації в шостому номері за 1930 р. статті А. Слуцкого "Більшовики у німецькій соціал-демократії в період її передвоєнної кризи" [24, с. 31–38]. На перший погляд здавалося, що стаття торкалася лише питання боротьби більшовиків з опортуністами. Але в ній ховалися і глобальні постулати: по-перше, чітко простежувалася думка, що не Захід був

основоположником революційно-пролетарського руху, а Росія; по-друге – "зубодробительным", але таким небезпечним дискусіям 1920-х рр. прийшов кінець. Відтепер лібералізм стосовно ворогів став неприпустимий [14, с. 42]. Наступним сигналом до подібних дій було обговорення книги О. Ярославського по історії партії. Автор не догодив Сталіну, оскільки не віддав йому персонального місця як головному діючому обличчю у ВКП(б) у період революції [14, с. 43]. Така позиція послужила причиною появи листа Й. Сталіна, А. Жданова, С. Кірова "До вивчення історії", від якого віяло холодом [14]. Було очевидним, що старій історії прийшов кінець. Нові вказівки диктували нові легенди і міфи, що виразно пропагували ідею влади. На місце "коня" економічного детермінізму підводили "коня" детермінізму державного. Безумовно, ця ідея була ще дореволюційною, але з новим змістом. Форма держави змінилася із самодержавної на тоталітарну, що у свою чергу повинно було обставлятися колишніми декораціями. Вона повинна була мати свою історію, розділену на етапи, синхронні історичним періодам європейських країн. Нова державність вимагала нової рамки. Історія нової країни повинна була з'явитися в нових, розфарбованих патріотичних відтінках, і наголос на "новий патріотизм" був складовою частиною загального курсу на створення нової державної історії [14, с. 44]. Відгукнувшись на критику зверху, товариство істориків-марксистів починає ряд дискусій, у ході яких виробилася нова стратегія. Сутність її полягала в тому, що не можна підмінювати історію народів СРСР історією Росії, і не слід відриватися історію цих народів від історії російського народу [28, с. 47].

Остаточно шляхи розвитку радянської історичної науки були закріплені після публікації постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) за підписом Й. Сталіна і В. Молотова від 16 травня 1934 р. "Про викладання цивільної історії в школах СРСР" [18], і "Зауваженнях з приводу комплексу підручника по Історії СРСР" Й. Сталіна, А. Жданова, С. Кірова від 8 серпня 1934 р. [25].

Як не дивно, у період становлення радянської влади проблеми середньовіччя мало цікавили радянське політичне керівництво. Медієвістика на загальному тлі політичного контролю науки залишалася досить маргіальною. Завдяки цьому "буржуазні фахівці" у переважній більшості пережили всі перипетії бурхливих 20-х і виявилися потрібними для історичної науки в другій половині 30-х рр. Так у страшному 1936 р. під час відкриття Інституту історії АН СРСР на базі ліквідованої Комакадемії, його перший директор М. Лукин визначив загальну програму розвитку і діяльності інституту, у якій важлива роль приділялася ідеологічній боротьбі проти буржуазної науки, виходячи з позицій марксистсько-ленінського матеріалістичного вчення. Для реалізації цієї програми знайшлося місце і радянським медієвістам.

З початку мова йшла про німецьких і японських фальсифікаторів історії. На думку М. Лукина, "інституту потрібно було працювати над темами оборонного – значення ідейної "оборони" країни, тому що до нападу на неї, відповідно до офіційної доктрини, готувалися Німеччина, Японія, Польща. Тому вченим необхідно було зайнятися вивченням історії німецької експансії в Східній Європі й Азії. У програмі М. Лукина було сформульоване чітке політичне замовлення, на яке треба було миттєво реагувати. Медієвістика виявилася необхідною та корисною для влади. Показовим стало те, що тепер "ангажованими" були не "майстри широких соціальних узагальнень", а серйозні вчені з репутацією вузьких, але добротних академічних фахівців. Вони знали правила гри, що у 30-і збігалися з правилами виживання. При цьому говорити про який-небудь "творчий" підхід до оволодіння марксизмом не приходилося. Варіант був один – директивний.

На середину 30-х рр. для медієвістів старої школи і їхніх учнів, що вписалися в соціалістичну дійсність, змінився не тільки зміст науки, її хронологічні рамки, трактування основних подій і понять, але і сама історична дійсність. У результаті було визначено дві основні форми ідеологічної боротьби – історіографічна (розвінчання фашистських фальсифікацій) і конкретно історична (створення робіт, що дають огляд історичних подій з "правильної" точки зору). При цьому історик працював за принципом "з ранку – у газеті, ввечері – у монографії". Тим самим медієвістика виявилася прив'язаною до заідеологізованої радянської історіографії М. Покровського, що культивував історіографію як відверту форму ідеологічної боротьби з буржуазною наукою на історичному фронті [23].

Прихід до влади в Німеччині нацистів на чолі з Гітлером у цілому супроводжувався антислов'янською і русофобською риторикою. Норманська концепція тепер як ніколи стає домінуючим аргументом у плані неповноцінності слов'янської раси, неможливості створення власної державності і управління нею. Академік Б. Греков не раз відзначав активізацію напередодні й у перший період II світової війни норманської теорії. У роботах західних авторів підкреслювалося, що "російський народ – народ не історичний, нездатний до державного і культурного будівництва" [4, с. 13]. Тому перед радянською історичною наукою гостро стояло політичне завдання раз і назавжди розробити дійсну "наукову" концепцію утворення Давньоруської держави. Виконувати цю задачу разом з іменитими радянськими вченими медієвістами прийнявся і В. В. Мавродін

У 1939 р. провідні радянські історики на виконання постанови Центрального Комітету ВКП(б) і Раднаркому СРСР, зауважень Сталіна, Кірова і Жданова на конспекти підручників з історії, постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 26 січня 1936 р. та постанови

від 14 листопада 1938 р. "Про постановку партійної пропаганди в зв'язку з випуском "Короткого курсу історії ВКП(б)" опублікували колективну роботу "Проти історичної концепції М. Н. Покровського" [20]. Одним із критиків поглядів М. Н. Покровського на процес утворення Російської держави був В. В. Мавродин. Вже тоді він підкреслював, що формування Руської державності й утворення давньоруської народності – питання взаємозалежні і тісно зв'язані [11, с. 164]. Під час обговорень підручників з історії, що відбувалося в стінах Ленінградського відділення Інституту історії на початку 1940 р., В. В. Мавродин також підняв питання про те, що питання про формування Руської держави є не що інше, як питання про формування руської народності [30, с. 244–245].

Найбільше повно свої погляди на проблему утворення Давньоруської держави В. В. Мавродин виклав у післявоєнній монографії "Утворення Давньоруської держави" [12]. Автор книги не торкається ранньоісторичних процесів, що відбувалися в Східній Європі до нашої ери, а починає дослідження з проблеми походження слов'ян, вважаючи їх автохтонним населенням. Він констатує: "... на рубежі двох ер, у перші століття великого переселення народів, на величезній території від Лівобережжя середнього Дніпра, до Ельби, від Помор'я (Померанії), Лужиць і Бреста до Закарпаття, Подністров'я і нижнього Дніпра в процесі етно- і глотогонічного об'єднання, на давній місцевій "прото"- чи "праслов'янській" основі починає складатися власне слов'янство" [12, с. 19]. Проблема слов'янського етногенезу бачиться ним досить традиційно – тирільці – скіфи-анти-руси. У цій формулі дуже чітко простежується глотогенічна концепція Н. Я. Мара. Джерела народження Руської держави вчений бачить в антах, "найближчих предках... руських слов'ян" [12, с. 38]. Цілком приймаючи підтриману Б. Д. Греков схему Арта-Слава-Куяба, В. В. Мавродин вносить у неї істотні корективи. Так, аналізуючи археологічні матеріали, здобуті провідними радянськими археологами А. А. Спіциним, Б. А. Рибаків та ін., а також спираючись на візантійські письмові джерела, В. В. Мавродин приходять до висновку про однотиповість і одноманітність культури антів, що говорить про початок формування протодержавного утворення. І хоча повної єдності антських племен не було, просліджувалася етнічна строкатість, "це все-таки не стільки заперечує, скільки підтверджує факт прогресу етногенезу, що почався у східних слов'ян антського етапу формування" [12, с. 39], що приводить до формування дулібо-волинського племінного союзу. "Цей племінний союз дулібів-волинян ми вправі назвати першою варварською східнослов'янською примітивною протодержавою," [12, с. 53]. Але цей процес еволюції державогенезу VII ст. був порушений аварами.

В. В. Мавродин звертає увагу на процес деградації і варваризації Средньодніпровського регіону. На його думку, це було зв'язано з

міграційними процесами в Південно-Східній Європі, наслідком яких став рух більш прогресивних груп слов'ян на Балкани. У той час обезлюднені дніпровські регіони швидко заповнюються північними племенами, що жили в глухих лісах Прип'яті, Задесення і верхнього Подніпров'я. "Сюди, на південь, – пише історик, – вони несуть свій недоторканий патріархальний побут, сімейну громаду, свої курганні поховання, городища, свою примітивну землеробську і ремісничу техніку, свій відсталлий побут. Але тут, у середньому Подніпров'я, вони не зустріли позбавлену життя пустелю... анти передали свої культурно-побутові особливості, історичні традиції, свій соціальний лад, свої зв'язки з вогнищем цивілізації – Візантією" [12, с. 63]. Таким чином, В. В. Мавродін підтримує теорію імпульсивного розвитку Придніпровського регіону, висловлену у свій час П. І. Третяковим [26, с. 34], і категорично відкинуту Б. Д. Грековим, що бачив тут безперервність процесу розвитку державності [3, с. 37]. Виходячи з концепції В. В. Мавродіна, середнє Подніпров'я пережило два імпульси становлення держави, дві епохи військової демократії. Саме з другою епохою він зв'язує утворення східнослов'янських племінних князювань, що дають початок "Руській, Київській державі, варварській державі періоду генезису феодалізму, державі напівпатріархально - напівфеодальної Русі" [12, с. 113].

Що ж стосується етнічної ідентифікації русів, то В. В. Мавродін свідомо відкидає це питання [12, с. 140]. Але в той же час, аналізуючи загальні процеси розпаду первіснообщинного ладу, особливо розвитку торгівлі, він вважає, що це були "воїни-купці, багата знать, що мала своїх послів, свої золоті і срібні печатки з родовими знаками..." [12, с. 113].

Ці висновки багато в чому нагадують концепцію С. В. Юшкова про соціальну природу русів, який вважав що "Русь" – не варяги, а слов'яни. "І візантійські, і арабські джерела, – пише він, – говорять про Русь як про народ, що жив неподалік від Чорного моря, чи ж навіть на узбережжі Чорного моря". "Масуді... називає русів "великим народом"..., пам'ятники говорять про Русь, як про численний "народ"..., Ибн-Хордадбех говорить, що руси "суть плем'я зі слов'ян і т. д.". На закінчення, він пише: "З часом соціальні групи, що говорили на особливому, більш розвинутому, ніж більшість слов'янських племен мові, мали більш високу культуру, розвивалася під значним арабським і візантійським впливом, настільки різко стали відрізнятися від маси общинників, що їх оточувала і яка платила їм данину і знаходилася під їхньою владою, що виникла необхідність в особливій назві цих груп. Так виникла назва "Русь" [32, с. 48–49].

Як же вирішується В. В. Мавродіном норманске питання? Його рішення повне протиріч. По-перше, дослідник не дає однозначної відповіді, хто такі руси. По-друге, немає чіткого визначення

походження ні етноніма "Русь", ні політоніму. Що ж стосується місця локалізації трьох державних утворень, то дослідник вважає, що Куяба – це середнє Подніпров'я, Слава – Новгород. Арта ж для нього залишається загадкою, що, можливо, ввійшла в орбіту впливів Хазарського каганату, і сучасники про неї не говорили як про складову частину Русі [12, с. 202–206]. Початок цілісної Руської держави дослідник зв'язує з Олегом і об'єднанням Новгорода з Києвом [12, с. 225]. Таким чином, при всім бажанні замовчати, затушувати, норманську проблему, В. В. Мавродін залишається на позиціях норманізму. Лише через рік після виходу монографії, в одній з рецензій на роботу М. С. Державіна "Слов'яни в стародавності.." В. В. Мавродін зверне увагу на зв'язок поморського слов'янського світу зі східними слов'янами, на що у свій час звертали увагу М. В. Ломоносов і С. А. Гедеонов [9, с. 112]. У 1949 р. у своїй публічній лекції "Боротьба з норманізмом у російській історичній науці" В. В. Мавродін прямо вказує на зв'язок з прибалтійськими слов'янами: "...здававшись у свій час дивними, спроби Забеліна і Гедеонова зв'язати Русь із західно-слов'янським світом набувають особливого сенсу в зв'язку з останніми роботами радянських філологів, археологів і істориків... Прагнення Іловайського розшукати "початок Русі", тобто терміна "Рус", у скифо-сарматському світі, серед варварських племен епохи "великого переселення народів", не здається нам тепер, у світлі праць Н. Я. Марра, С. П. Толстова та інших, таким. Як помітив В. В. Фомін, "Мавродін помітив цю аномалію радянського "антинорманізму", що зовсім не звертали увагу на спадщину антинорманістів минулого і всю розмову зводили про варягів виключно по відношенню до скандинавів" [27, с. 157]. В. В. Мавродін також озвучив думку, "що немає основ заперечувати "велику роль" варягів у процесі державотворення в східних слов'ян, де вони виступали в ролі каталізаторів" [27, с. 157].

Концепція В. В. Мавродіна, викладена в монографії, що дійсно стала подією в радянській історичній науці післявоєнного часу, виявилася під могутнім обстрілом критики з боку провідних радянських спеціалістів. Так, М. Л. Рубинштейн відзначав суперечливість і невдалість роботи, відсутність чітких принципових методологічних позицій. Основна заслуга дослідника бачиться рецензенту в тому, що він зробив спробу досліджувати політичну історію Київської Русі, використавши великий, різноплановий матеріал, але задача виявилася непосильною і В. В. Мавродін з нею не справився [21, с. 109–114].

Куди критичніше виступив С. А. Покровський, звинувативши Мавродіна в реставрації норманської теорії і гіперболізаційної ролі скандинавських князів у державотворенні [17, с. 108–109].

З палким ентузіазмом подав свою критику і Б. А. Рибаків. Він заявив, що "хазарська теорія поступово підмінювала собою застарілу

норманську теорію, будівництво Російської держави починають зв'язувати не з варягами, а з хазарами", при цьому не двозначно натякаючи на роботу В.В. Мавродіна [22, с. 129–130].

Така критика не змусила вченого відійти від окреслених концептуальних позицій. У 1946 р. ним була опублікована книга "Древняя Русь", де в більш стислій, спрощеній формі були повторені основні постулати монографії 1945 р. [10] З незначними відхиленнями від основних дослідницьких напрямків Володимир Васильович буде продовжувати свої дослідження й у 1950–80-і рр. збагатить наукову скарбницю ще не одним десятком своїх здобутків, у яких буде остаточно відшліфована мавродінська концепція походження Давньоруської держави.

Література

1. Азбелев С. Н. Воспоминания о В. В. Мавродине // Проблемы отечественной истории: Источники, историография, исследования. Сборник научных статей. – СПб – Киев; Минск., 2008. – С. 13–15;
2. Готье Ю. В. Железный век в восточной Европе. – М., 1930.
3. Греков Б. Д. Борьба Руси за создание своего государства. – М.; Л., 1945.
4. Греков Б. Д. О роли варягов в истории России (по поводу статьи шведского профессора Тур Арне) // Новое время. – 1947. – № 30. – С. 12–15.
5. Дворниченко А. Ю. Владимир Васильевич Мавродин: Страницы жизни и творчества. – СПб., 2001.
6. Дегтярев А. Я., Дубов И. В., Ежов В. А., Фроянов И. Я. Генезис феодализма на Руси в трудах В. В. Мавродина // Генезис и развитие феодализма в России. – Л., 1983. – С. 3–13.
7. Дубровский А. М. Историк и власть. Историческая наука в СССР и концепция истории феодальной России в контексте политики и идеологии (1930–1950-е гг.). – Брянск, 2005.
8. К 100-летию со дня рождения Владимира Васильевича Мавродина // Проблемы отечественной истории: Источники, историография, исследования. Сб. научных статей. Отв. ред. М. В. Друзин. – СПб. - К.; Мн. – 2008. – С. 7–56;
9. Мавродин В. В. Академик Н. С. Державин. "Славяне в древности". Культурно-исторический очерк. Академия наук Союза ССР. Научно-популярная серия // Вестник древней истории. – 1946. – № 4. – С. 111–114.
10. Мавродин В. В. Древняя Русь. Происхождение русского народа и образование Киевского государства. – Л., 1946.
11. Мавродин В. В. Искажение М. Н. Покровским вопросов истории образования Русского государства // Ученые записки Ленингр. гос. ун-т. – 1938. Т. 4. – № 19. – С. 163–185.
12. Мавродин В.В. Образование Древнерусского государства. – Л., 1945.

13. Мельникова Д. ["Он был творцом..."](#) // Санкт-Петербургский университет. – 2000. – № 6/7.
14. Неретина С. Смена исторических парадигм в СССР. 20–30-е годы // Наука и власть. – Сб. ст. М., 1990. – С. 22–43.
15. Павленко Н. И. "Академическое дело". Историки под прицелом ОГПУ // Наука и жизнь. – 1999. – № 11. – С. 26–30.
16. Под знаменем Крестьянской войны. В. В. Мавродин. – М., 1974.
17. Покровский С. А. О начале Русского государства // Вестник древней истории. – 1946. – № 4. – С. 108–109.
18. Постановление СНК Союза ССР и ЦК ВКП(б) "О преподавании гражданской истории в школах СССР" // Правда. – 1934. 16 Мая.
19. Пресняков А. Е. Вильгельм Томсен в древнейшем периоде русской истории // Памяти Вильгельма Томсена: К годовщине со дня смерти. – М., 1928. – С. 35–50.
20. Против исторической концепции М. Н. Покровского: - Сб. ст. – М., Л., – 1939.
21. Рубинштейн Н.Л. Путаная книга по истории Киевской Руси // Вопросы истории. – 1946. – № 8–9. – С. 109–114.
22. Рыбаков Б. А. К вопросу о роли Хазарского каганата в истории Руси // Советская Археология. – 1953. – Т. XVIII. – С. 128–150.
23. Свешников А. Советская медиевистика в идеологической борьбе конца 1930–1940-х годов // <http://magazines.russ.ru/nlo/2008/90/cv8.html>
24. Сталин И. О некоторых вопросах истории большевизма. Письмо в редакцию журнала "Пролетарская революция" // Его же Сочинения. - Т. 13. – М., 1951. – С. 31–38.
25. Сталин И., Жданов А., Киров С. Замечания по поводу конспекта учебника по Истории СССР // Правда. – 1936. 27 января.
26. Третьяков П. Н. Северные восточнославянские племена // Материалы института археологии. – 1941. – № 6. – С. 9–55.
27. Фомин В.В. Варяги и Варяжская Русь: К итогам дискуссии по варяжскому вопросу. – М., 2005.
28. Черепнин Л. В. Изучение в СССР проблем Отечественной истории периода феодализма // Вопросы истории. – 1962. – № 1. – С. 34–66.
29. Юсова Н. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – Вінниця, 2005.
30. Юсова Н. Володимир Мавродін та генезис концепції давньоруської народності в радянській історіографії: кінець 1930-х – початок 1940-х рр. // Український історичний збірник. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. – № 7. – С. 447–458.
31. Юсова Н. Письма В.Мавродина к К. Гуслистому как источник по изучению интеллектуальной биографии и социокультурной среды 1930 – первой половины 1960-х гг. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. – № 13. – С. 214–251.
32. Юшков С. В. К вопросу о происхождении Русского государства // Уч. зап. Моск. юр. ин-та. 1940. – Вип. 2. – С. 37–59.

СУЩНОСТЬ АНТИФАШИСТСКОЙ ИДЕОЛОГИИ В РОМАНЕ АЛЕКСАНДРА КАЛАНДАДЗЕ "НА ЗЕМЛЕ ПЯСТА"

Китесашвили С., Кочлошвили Н.

Aleksandre Kalandadze's novel "Piasta Land" showed falseness of the fascist ideology race doctrine, its weakness and helplessness. Power of this revelation is that it is based on facts, while the author is a participant of the case. The book expresses a complicated procedure of the race verification with a scientific exactness and artistic persuasiveness. Besides, the thematic curve of the novel includes other noticeable phenomena of the war period such as so called "folksdeutch movement" operations on occupied territories, partisan underground struggle, infernal regime of concentration camps and fascist prisons. Cruelty, slyness and fanaticism of the enemy is opposed by ideas' firmness, high intellectual and spiritual properties of the other party.

Keywords: Aleksandre Kalandadze, "Piasta Land", anti-fascist ideology, the Second World War.

Судьба уготовила Александру Каландадзе бурную жизнь. Он был счастливым человеком, который смог осуществить свою мечту. Писатель, доктор филологических наук, профессор, заслуженный деятель науки, академик Академии литературоведения, ветеран Великой Отечественной войны, прошедший войну, плен, ссылку. Таков его жизненный путь. Но несмотря на это, он оставил богатое наследие – около двадцати томов сочинений.

Военную службу он проходил на западной границе, в Брестской крепости. Раненого, находящегося в бессознательном состоянии, враги взяли его в плен. Пытали, сперва в концентрационном лагере Бяла-Падляска, затем в люблинской тюрьме. Вместе с другими "опасными преступниками" его отправили на запад. Недалеко от Лодзи он сумел бежать. Местные жители приютили его. С их же помощью он связался с польскими антифашистами, находящимися в подполье. Владея европейскими языками, А. Каландадзе сумел выдать себя за немца и с успехом прошел т.н. "расовую подготовку". Его партизанское имя было "Фауст".

В 1944 году находившийся во Франции А. Каландадзе возглавил восстание грузинских пленных. Был комиссаром французского интернационального народного полка, получившего известность после участия в тулузской войне. Участвовал в освобождении городов Кармо, Альба, Кастр, Родез, Тулуза. Как офицер-связист советской военной миссии, участвует в операции по освобождению Парижа от оккупантов. При поддержке поляков, в лагере военнопленных города

Кармо вспыхнуло восстание. Пленные убили охранников, захватили оружие и бежали. Комиссаром роты единогласно избрали Каландадзе. Отряд разросся до батальона. Батальон, комиссаром которого был Каландадзе, освободил Кармо, Альз, Кастр, Тулузу. Приказом командующего внутренних сил Франции "один из самых храбрых офицеров" Александр Каландадзе был награжден боевым орденом - "Воинским крестом с серебряной звездой".

Писатель понимал, что не сможет жить дальше, не освободившись от тяжелых впечатлений войны. Александр Каландадзе был одним из первых в грузинской прозе, который посвятил легендарной защите Бреста, тяжелой борьбе польских антифашистов-подпольщиков и движению Сопротивления во Франции документальную антифашистскую трилогию "Преодолевая себя" (1958 г.), "На земле Пяста" (1967 г.), "У макизаров" (1969г.).

Документальную прозу и военно-мемуарную литературу создавали маршалы, генералы, адмиралы, командиры партизанского движения, прошедшие войну писатели, корреспонденты ... Эти люди, прошедшие ад войны, показали нам из солдатских окопов катаклизмы войны. Из-за куска земли солдат убивал солдата. Создавались военные хроники, документальные рассказы, романы...

Главной целью документального романа Ал. Каландадзе "На земле Пяста" являлось обличение ложной расовой теории – этого краеугольного камня фашистской идеологии. В основе развернутого на эту тему сюжета лежит оригинальный, может быть, неповторимый случай в истории третьей империи: три пленных друга – русский, грузин и еврей, оказавшись в естественной и логической ситуации, для спасения польских граждан вынуждены были выдавать себя за немцев. Начинается продолжительная борьба, борьба не на жизнь, а на смерть с жрецами расовой теории, с известными гитлеровскими расистскими "учеными", за которыми стояла целая система фашистского государственного аппарата.

"Нас предупредили: идти строем в ряд, не отставать от колонны ни на шаг, не оборачиваться на граждан и ни с кем не разговаривать", – так начинается роман "На земле Пяста", в котором откровенно, с художественной достоверностью, образно описаны события, которые случились с автором в 1941–1943 годы на оккупированной фашистами, но не склонившей голову Польше.

Неравная схватка требует от советских воинов непрерывного психического напряжения, твердой воли, такта и интеллекта. Эти люди каждую минуту лицом к лицу сталкиваются со смертью. В таких условиях они проходят сложнейшую, адскую расовую проверку, представ перед расовой комиссией "немецкого института" и наносят поражение врагу, превратив в абсурд их расовый бред, возведенный Гитлером на высшую ступень науки.

Достоинством основной линии романа является не только победа трех друзей, не только их необыкновенный, почти сверхчеловеческий триумф над лживой расовой проповедью, подтверждающей ее беспомощность и научную несостоятельность. Это обличение лженаучного характера пресловутой расовой теории. Сила обличения заключается и в том, что она основана на конкретных фактах, а автор является непосредственным участником этих событий. В то же время, указанные события, в частности, сложнейшая процедура расовой проверки, в книге переданы с научной точностью и художественной достоверностью. Здесь же отметим, что, насколько нам известно, эта достойная внимания сторона идейно-политической жизни гитлеровской империи до публикации этого романа не нашла отражения в литературе.

Но тематика документального романа Ал. Каландадзе этим не исчерпывается. В тесной связи с этой проблемой оказываются и другие достойные внимания события военного периода, включенные в тематический круг произведения, такие как операции по "заселению фольксдойч" на оккупированных территориях, подпольная борьба партизан, царящий в концентрационных лагерях и фашистских тюрьмах адский режим и т. д.

В романе рассказано о нескольких, органически связанных друг с другом событиях, внутреннее единство и композиционную рамку которых определяют взаимоотношения персонажей, их контакты и конфликты. Стержнем произведения, вокруг которых разворачиваются остальные события, составляют приключения указанных выше трех друзей – Николая Метнера, Бориса Коренова и повествователя, т.е. персонифицированного автора.

Андро Беридзе, владеющий немецким языком, вместе с несколькими советскими солдатами в начале войны оказывается в руках врага. Рискнув жизнью, они выдают себя за *фольксдойч* и в результате предстают перед расовой комиссией, куда входили ученые врачи, антропологи, этнографы, психологи. Они должны были установить, является ли проходящее испытание лицо представителем чистокровной высшей расы (Каландадзе Ал. На земле Пяста).

То, что на смену вымыслу писателя приходит обширный документальный материал, является одной из важнейшей особенностью романа Александра Каландадзе. Основные персонажи произведения, возможно, являются обобщенными, типическими образами. Они будто вобрали в себя характерные черты разных людей своего времени и как бы слились в единый образ: это советские воины разных национальностей, которые, хотя и оказались в плену, но никогда не предавали своих патриотических и интернациональных идеалов; это революционно настроенные поляки, в основном рабочие, борющиеся в подполье против гитлеровцев, немцы-антифашисты и

австрийцы, нацистские бонзы, известные своей жестокостью и человеческой ничтожностью, офицеры СС и СД, лица немецкого происхождения, до войны жившие за пределами Германской империи, т.е так называемые фольксдойч, среди них мы встречаем как настоящих коммунистов, так и вылитых фашистов, пресмыкающихся перед палачами гестапо.

Вымышленных в романе персонажей писатель всегда точно изображает в ситуациях, соответствующих конкретной исторической действительности. В первых главах романа "На земле Пяста" показан марш колонны пленных, затем концентрационный лагерь для военнопленных. Автор и русский лейтенант Коренов убегают из поезда и случайно оказываются в т.н. фильтрационном лагере, где выдают себя за немцев, проходят жесткую расовую проверку и получают удостоверения истинных арийцев.

Автор, с одной стороны изображает руководителей фильтрационного лагеря – ограниченных и самоуверенных немецких военных, а с другой стороны, жизнь и внутренний мир оказавшихся в лагере бывших советских граждан. Также показаны эпизодические колоритные образы поляков и немецких гражданских лиц.

Роман заканчивается уходом в лес антифашистской диверсионной группировки Коренова, что оставляет надежду на то, что дальнейшие события и приключения автора найдут продолжение в следующих книгах.

В первые же месяцы войны они оказались в опасности, прошли адскую школу жизни, как будто были обречены на гибель, потому что для преодоления этих преград были недостаточны ни верность, ни военная подготовка, ни физическая выносливость. Вместе с тем, необходимо было обладать интеллектом, личной культурой, знанием и ловкостью.

По мнению фашистских мемуаристов, историков и их приспешников, в лице советской армии они столкнулись с грубой физической силой, с огромной массой. Они готовы были признать достоинства советской техники, опыт военных командиров, но не желали верить в высшую духовность, нравственную чистоту и интеллект советских людей того времени.

В романе Ал. Каландадзе этот момент представлен четко и рельефно. Жестокости врага, его коварству и животному фанатизму противопоставлена идейная стойкость, высокие интеллектуальные и душевные качества другой стороны.

Люди, которые из-за вероломного нападения врага попали в плен, которые из-за звериного обращения с ними, в адских условиях жизни, казалось бы, должны были потерять всякую надежду, наоборот, благодаря душевной стойкости, прозорливости, необычной отваге, находят выход из этого тяжелого положения для продолжения

борьбы – становятся хозяевами своей судьбы, не гибнут, а занимают место в передовых рядах борцов, наводят страх на врага и помогают другим в общей борьбе.

Жизнь в гитлеровских концентрационных лагерях являлась модной темой западной буржуазной литературы. Что помогло Коренову и его друзьям, тысячам находящимся в их положении людям преодолеть эти фантастические трудности? Ненависть или любовь? Сейчас, в первую очередь, мы должны сказать о ненависти. Эта ненависть к врагу, ненависть без конца и без края, мотивирована, мотивирована тем крестным путем, который пришлось пройти трем друзьям, а также царящими вокруг них варварскими картинами. В основе этой ненависти лежит не только идейная непримиримость и патриотизм, в частности, но и чувство оскорбленного достоинства, унижения, злой насмешки, издевательства над своим народом, которое этим людям пришлось испытать в полной мере.

Поэтому их ненависть носит особенно грозный характер, является беспощадной и ищущей все новые средства для мести. Мы видим, что война – это ярость и беззаветная любовь.

На тему войны, концентрационных лагерей, антисемитизма и других расистских преступлений, на тему патриотической партизанской борьбы, героических и опасных приключений в тылу врага написано очень много. Но в пользу автора надо сказать, что он смог сказать новое, хотя бы по такому вопросу, каким является "научная" теория высшей арийской "породы". По мнению авторов этой теории, только арийцы имели право жить независимой и счастливой жизнью в созданном фашистами мире.

Мы довольно подробно знакомимся с представленным Александром Каландадзе сообщением о том, какой формы и контура должны были быть у арийца уши, нос, брови, глаза, ноги, и какие у еврея. В произведении также довольно обстоятельно изображены, выражающие официальный антисемитический курс, картины притеснения и порабощения евреев, но автор не забывает показывать и то, что антисемитизм являлся только нацистской фантазией.

В романе изображена совместная борьба советских людей и польских антифашистов, непоколебимая вера в победу и большая морально-политическая стойкость. Особенно интересно то, что в этой борьбе участвуют и немцы. Наряду с самоуверенными немецкими военными автор рисует простых трудящихся немцев, которые не скрывают явных симпатий к Советскому Союзу.

Основными темами произведения является изображение жизни пленных, солидарность между ними, что помогает им переносить все испытания.

Работа известного военного историка М. И. Семиряги "Роль советского народа в европейском движении сопротивления" была

опубликована позже романа грузинского писателя Ал. Каландадзе "Преодолевая себя". В указанном выше исследовании советского ученого приведены многочисленные достоверные факты о боевом содружестве советских и польских граждан в Лодзи и близлежащих районах, о разгроме фашистских складов, нападении на представителей жандармерии и гестапо, во зрывах вражеских военных эшелонов, об издании польской газеты "Голос Лодзи". Венчает все это массовый уход в лес польских и советских патриотов для участия в вооруженном партизанском движении. Все это Ал.Каландадзе вполне самостоятельно описал намного раньше, точно и верно в своем романе.

Думаем, что точность в описании деталей и эпизодов, исторически оправданные действия героев убедили нас в реальности существования "процедур" расовой комиссии. Несмотря на педантичное измерение-исследование анализа крови и сложнейшие расчеты, чистокровного немца объявят евреем, а русского, грузина и еврея – немцами, т.е. объявят представителями "арийской расы".

"Работа" расовой комиссии – центральный эпизод, основной стержень романа; основная идея заключается в том, что научно-теоретическая точка зрения расизма – беспомощная проповедь. Поляки, объявленные гитлеровцами неполноценным народом, являются олицетворением наивысшего благородства и высоких человеческих качеств. В последних главах становится ясно, что расистская теория и практика были нужны нацистам для разжигания ненависти. Это давало им возможность для разжигания экспансионистских войн и физического истребления инакомыслящих людей. Без этого фашизм не может существовать.

Автор также использует внутренние монологи. Его главный герой Александр Кандлер (т.е. автор-повествователь) часто анализирует те ситуации и явления, в которых он оказался по воле судьбы, хотя иногда впадает "в философствование".

Но ненависть не смогла в них убить потребность делать добро. Наоборот, это та ненависть, которая укрепляет добро, любовь, добродетель. Автор часто обращается к самоанализу, показывает внутренние импульсы, определяющие действия и поведение персонажей, их мысли и душевную борьбу. Мы постоянно чувствуем, что месть имеет глубокое моральное оправдание; на первый план выступает ощущение человеческого достоинства, глубокое личностное осознание справедливости действий.

Действия героев оправдывает царящий вокруг мрак. Для них ясно, что ждет их родину, народ, родных, близких в адских условиях нацизма. Это укрепляет в них чувство превосходства и питает их героизм.

Характер этих людей постепенно формируется и закаляется жизнью, своеобразно проявляясь в различных ситуациях. Непоколебимые в борьбе и стойко переносящие страдания, в личной жизни они излучают очарование, являются простыми, неприхотливыми и по-детски наивными, что, даже без комментариев, указывает на их спокойную натуру, внутреннюю доброту и правдивый характер. Хотя они не ангелы и, конечно же, имеют недостатки.

Они колеблются и ошибаются, спорят, проявляют нетерпение, но обо всем этом забываешь, когда видишь их благородство, искренность, патриотическую самоотверженность. Даже в условиях наибольшей опасности они судят о своих поступках с позиций высоких нравственных идеалов. Преодолевая опасности, они выходят победителями, нанося сильный удар врагу, но не потому, что они герои или враг глуп и наивен, а потому, что представления врага ложны, фальшивы и беспочвенны. Это часто ставит их в нереальное, глупое положение. Война испытывает характер человека в борьбе со страданием, страхом и смертью.

Чувствуется, что воюющие персонажи каждую секунду стоят на краю опасности; каждый их шаг смертелен, опасен, но и в этих ситуациях они живут полноценной жизнью, счастливы и чувствуют себя неотъемлемой частью человечества.

Автор большое внимание уделяет интимному миру персонажей, но эпизоды и моменты из личной жизни помогают ему подчеркнуть их идейно-политический, человеческий фактор и дать рельефную характеристику социальной ситуации. Политическое кредо превратилось в страсть, определяющую характер людей, в психику, доминанту их поступков. Становится ясным, как пала нравственность немецкого народа в годы господства нацизма, как ослабил гитлеризм терроризмом и животными национальными привилегиями силу его противостояния. Достоинством романа Александра Каландадзе является то, что наряду с русскими, польскими, еврейскими и героями других национальностей, борющихся за победу, показана самоотверженная борьба против нацизма славных сынов немецкого народа – антифашистов (Антадзе М. На земле Пяста).

"На земле Пяста" – документальный роман. Таким образом, понятно, что в его основе лежат действительные события, приключения автора и его друзей. Перед нами открываются картины сложной общественной жизни гитлеровской Германии и оккупированной Польши в 1941–1942 годах: политико-экономическая ситуация, хозяйственно-общественные условия, легкомысленное поведение, вызванное ожиданием легкой победы, несерьезные прогнозы, одурманивание "зондермелдунгами", что подчеркивает авантюрный, антинародный характер гитлеровских планов. Показано героическое сопротивление поляков, острое внутреннее идейно-партийное столкновение, которое ослабляло эту борьбу и играло на руку оккупантам.

Опираясь на действительные факты и докуменальные материалы, обобщая их, автор сумел показать события в перспективе. Становится ясной историческая закономерность поражения фашистов, моральная основа победы народа над нацизмом и роль польской рабочей партии в этой великой борьбе. Автор хорошо знает жизнь, быт и нравы Германии и Польши того времени, поэтому мы даже не допускаем мысли о том, что это мир, увиденный и прочувствованный глазами иностранца.

Это ощущение, возможно, усиливает и то, что повествование ведется от первого лица, но то, что рассказывает повествователь о себе, воспринимается не как авторское видение, а как персонажное.

Автор не только рассказывает, но и изображает все то, что в свое время с ним случилось, и, если можно так сказать, было воспринято им литературно, художественно. В простом, иногда даже достаточно скупом, иногда психологически проникнутом интимном повествовании естественно переплетаются публицистические и лирические элементы. Все это проявляется с опорой на поэтически пережитые явления. Без жеманства и патетики, от места к месту, с юмором, независимо от ситуации, автор сохраняет за событиями теплоту первого чувства, сердечность, природную непосредственность.

"На земле Пяста" – это патриотическая книга, созданная на тему Великой Отечественной войны.

Выводы. Опираясь на реальные факты и документы, обобщая их, автор сумел показать события в перспективе. Он показал, что расистская теория и практика была необходима нацистам для разжигания ненависти. Это давало им возможность для разжигания экспансионистских войн и физического истребления инакомыслящих людей. Именно этим и питался фашизм. Но этот подход еще больше разжигал в людях патриотический дух и жажду борьбы с ними – антифашистские настроения. Становится ясно, что поражение фашистов – историческая закономерность и моральная основа победы народа над нацизмом.

Литература

1. Каландадзе Ал. Преодолевая себя. Тб., 1958.
2. Каландадзе Ал. На земле Пяста. Тб., 1967
3. Каландадзе Ал. У маркизаров. Тб., 1969
4. Антадзе М. На земле Пяста. "Ахком", 1967.

ЗНИЩЕННЯ ЦЕРКОВНИХ ДЗВОНІВ У НІЖИНСЬКІЙ ОКРУЗІ НА РУБЕЖІ 1920–1930-Х РОКІВ

Кривобок О., Лабузько С., Тищенко Т.

Публікація присвячена одному з аспектів боротьби з релігією та церквою в Українській СРР на рубежі 1920–1930-х років – кампанії по вилученню церковних дзвонів.

В Україні зберігається високий інтерес до проблем релігії та зокрема історії церкви, започаткований у період кризи радянського ладу. До однієї з недостатньо досліджених сторінок державно-церковних відносин у міжвоєнний період відноситься кампанія з конфіскації церковних дзвонів, яка розгорнулася у другій половині 20-х років ХХ століття.

В історії православної Церкви кампанія радянської влади по знищенню церковних дзвонів стала другою після аналогічних заходів влади Османської імперії у XV–XIX століть. Войовничий іслам і комуністичний режим сприймали дзвони не просто як елемент повсякденного побуту, але як знак проповіді про Христа.

Актуальність теми зумовлена необхідністю вивчення історичного досвіду у сфері державно-церковних стосунків та регіональних особливостей життя релігійних громад у період становлення тоталітарного режиму.

В історіографічному аспекті найбільша увага стосовно цього періоду надавалась вивченню характеру та тенденцій державно-церковних стосунків. Саме ці проблеми розроблялись у працях В. Пашенко, О. Ігнатуші, А. Киридон, О. Тригуба [1] та ін. Останнім часом почали з'являтися окремі дослідження, цілком або частково присвячені конфіскації предметів культури і храмової атрибутики, у тому числі церковних дзвонів, в окремих регіонах України [2]. Стосовно Чернігівщини таких праць ще немає. Разом із тим державно-церковним відносинам на Ніжинщині та прилеглих районах Лівобережжя були присвячені публікація документів по історії УАПЦ В.Ємельяновим та В.Кулик [3] і матеріали М.Дейнеки та О.Кривобока, присвячені практичній реалізації заходів щодо розколу церковних структур у 1920-х роках [4].

Розгляд обраної теми здійснюється за матеріалами Ніжинського відділу Державного архіву Чернігівської області (далі – НВ ДАЧО).

Перші ідеї щодо вилучення церковних дзвонів промайнули у радянських виданнях ще на початку 1920-х років. Зокрема, 1922 року журнал "Наука и религия" писав, що слід залишити в храмах тільки по

одному дзвону, оскільки вони заважають спокою трудящих. Але практичного втілення ці ідеї до кінця 1920-х років не мали. Державні органи лише стежили за тим, щоб кількість дзвонів суттєво не збільшувалась. Продаж віруючим дзвонів та інших предметів із кольорових металів регламентувався арт.2 обіжнику НКФ та НУВС від 16 червня 1926 року [5].

1929-й рік, як відомо, був проголошений "роком великого переформу". Разом із початком форсованої індустріалізації цього року розгорнулася і нова хвиля знищення матеріальної бази церковних інституцій, яка полягала у масовому закритті храмів та молитовних будинків. Зняття дзвонів виступало частиною цієї кампанії, у ході якої церкви руйнували або перетворювали на школи, кульосвітні установи, віддавали під господарські потреби.

Ця політика радянського уряду знаходить цілковите підтвердження в архівних справах НВ ЧОДА, які рясніють наказами, "пропозиціями" і повідомленнями стосовно вилучення церковного майна, передачі отриманих коштів, звітами по закриттю церков і передачі відповідного речення до "Рудметалторгу".

Хотілося б, перш за все, наголосити на жорсткому контролі, який проводився з боку влади, стосовно всіх питань щодо закриття церков. Центральні органи УСРР через окружний адмінвідділ вимагали подачі точних відомостей про кількість закритих молитовних будинків за постановою ВУЦВіКу та поза нею, а також і про кількість знятих із храмів дзвонів [6]. Документи наголошували на своєчасності відповідей для уникнення небажаних наслідків.

Окремо наголошуємо на тому, що урядовими розпорядженнями закриття молитовних будинків, як і зняття дзвонів відбувалося лише після проведення роз'яснювальних робіт, а також висунення та обговорення даних питань на зібраннях різного характеру (жінок, загальних). Заключне рішення у цих справах надавалось відповідною постановою президії окружного виконкому, постанова якого була остаточна і після якої проводилося вилучення дзвонів.

Важливим моментом була участь у вилученні дзвонів трудящих. Звертає увагу саме формулювання тексту постанови засідання Секретаріату Всеукраїнського центрального виконавчого комітету у Харкові від 11 грудня 1929 року про вилучення церковних дзвонів: "У зв'язку з клопотаннями трудящих про вилучення дзвонів із молитовних будинків і використання коштів від цього на культурно-соціальні потреби даної місцевості" [7]. Подібне твердження може нашоствхнути на думку стосовно бажання населення регіону про закриття молитовних будинків. Але говорити про його повну відповідність дійсності неможливо. Таємна інструкція окружного адмінвідділу та інспектури у справі культів приписувала порядок реалізації вилучення дзвонів. У ній наголошувалося: "... вилучення дзвонів з

існуючих молитовень належить проводити таким порядком, як і закриття молитовних будинків, себ-то після проведення відповідної роз'яснюючої роботи серед даного населення, зокрема треба вимагати, щоб це питання ставилося на зборах КНС, жінок і обов'язково на загальних зібраннях та по можливості збирати підписи серед місцевого населення" [8].

Втім, можна допустити певну участь населення у цій кампанії, оскільки на хвилі індустріалізації могли виникати судження стосовно корисності використання церковного майна (у даному випадку бронзи із дзвонів) для потреб промисловості та господарства. Слід також врахувати, що приміщення закритих храмів та молитовних будинків часто передавалися на культурні потреби, зокрема на створення клубів для трудящої молоді [9]. Крім того, постановою ВУЦВК передбачалося, що кошти від реалізації дзвонів через "Рудметалторг" повинні були повертатися до бюджету відповідного населеного пункту і витрачатися на культурно-освітні потреби даної місцевості.

Дуже швидко по надходженню вищезазначеної постанови ВУЦВК Ніжинська міська рада 3 січня 1930 року приймає постанову про зняття церковних дзвонів зі всіх церков міста. 14 січня 1930 року цю постанову затверджує Ніжинський окрвиконком з одним уточненням: один дзвін залишити для потреб сигналізації[10].

Ледве встиг надійти водночас із цими поспішно прийнятими документами 4 січня 1930 року лист Київської краєвої інспектури охорони пам'яток культури. Очевидно, небайдужі до народної пам'яті та історії люди намагалися зберегти принаймні найважливіші з культурно-історичної точки зору пам'ятки церковного побуту. Лист вимагав провадити передачу дзвонів до Рудметалторгу за погодженням із зазначеною інспектурою та Ніжинським окружним музеєм[11]. Цей документ засвідчив підвищену увагу до дзвонів як пам'яток, що мають художнє значення або характерні для історії промисловості. Проте тільки 7 квітня 1930 року в округ надійшла Інструкція наркомату освіти про порядок обліку дзвонів, яка визначала порядок їх збереження та утилізації.

Таким чином, у ході даного дослідження вдалося дійти наступних висновків. Питання зняття та подальшого використання церковних дзвонів суворо регламентувалося державою. Був чітко регламентований порядок вилучення дзвонів із церков та молитовних будинків, і здійснювався він частково насильницьким шляхом. Разом із тим частина державних установ (наркомат освіти, відділи охорони пам'яток) визнавали церковні дзвони не лише як культові предмети або джерела для індустріалізації, але й розглядали їх як культурне надбання народу та пам'ятки промислового розвитку. Особливу увагу надавалось участі у проведених релігійної політики держави місцевого населення, зокрема трудящих. Закриті храми і молитовні

будинка частково дозволялося використати для розширення культурно-освітньої роботи з молоддю.

Матеріали дослідження підтверджують думку про те, що курс комуністичної партії та держави щодо православної церкви зіграв у міжвоєнний період негативну роль у жорсткому ідейному протистоянні і зумовив певною мірою початок дегуманізації суспільства. На боці держави виступили репресивні сили, і їх повною мірою відчували на собі віруючі та духовенство. Взятий у ці десятиліття політичний курс стосовно православної церкви продовжувався і в наступні роки радянської влади.

Література

1. Ігнатуша О. М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.) – Запоріжжя: Поліграф, 2004. – 440 с.; Тригуб О. П. Розкол Російської православної церкви в Україні (1922–39 рр.): між державним політичним управлінням та реформацією: Монографія. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – 300 с.; Пашенко В. О. Політика більшовицької партії з релігійного питання та її наслідки (20–30-ті роки) // Режим доступу: poltava-regres.narod.ru/cerkva/polityka.htm

2. Татарченко О. Б. Кампанія зняття церковних дзвонів на території Херсонської та Одеської єпархій у другій половині 20-х років XX ст. // Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – Вип. 2. – С. 73–76; Нестуля О. О. "Церковна старовина Полтавщини (1917–1941 рр.)" // Режим доступу: poltava-regres.narod.ru/cerkva/polityka.htm

3. Ємельянов В., Кулик В. До історії Української автокефальної православної церкви на Ніжинщині (добірка документів) // Ніжинська старовина. – 2010. – Випуск 9 (12). – С. 163–174; 2011. – Випуск 11 (14). – С. 120–129.

4. Дейнека М., Кривобок О. Церковний розкол як метод анти-релігійної політики радянського уряду. За матеріалами ніжинської округи // Часопис наукових праць викладачів та студентів історико-юридичного факультету НДУ ім. М.Гоголя. – Випуск 4. – Ніжин: вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2012. – С. 32–38; Кривобок О.П. Роль місцевих органів влади в розвитку церковного розколу в УСРР у 1920-х роках (на матеріалах Ніжинської округи) // Громадянські протистояння в історії України : від непорозумінь і розбрату до національної консолідації : Матер. Всеукр. наук.-практ. конф., приуроч. До 350-ї річниці Чорної Ради в Ніжині (26 черв. 2013 р., м. Ніжин). – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М, 2013. – С. 157–164.

5. Татарченко О.Б. Кампанія зняття церковних дзвонів ... – с. 74.

6. Ніжинський відділ Державного архіву Чернігівської області (далі – НВ ДАЧО). – Ф. Р61. – Оп.1. – Од.зб. 1303. – Арк. 32,34.

7. НВ ДАЧО. – Ф. 61. – Оп. 1. – Од. зб. 1300. – Арк. 7.

8. НВ ДАЧО. – Ф.61. – Оп.1. – Од.зб.1302. – Арк. 2.
9. НВ ДАЧО. – Ф.61. – Оп.1. – Од.зб.1300. – Арк. 34.
10. НВ ДАЧО. – Ф.61. – Оп.1. – Од.зб.1300. – Арк. 29.
11. НВ ДАЧО. – Ф.61. – Оп.1. – Од.зб.1300. – Арк. 4.

ВХОДЖЕННЯ УКРАЇНИ ДО РАДИ ЄВРОПИ

Кривобок О. П., Романюк І. В.

У статті детально висвітлюються етапи процесу входження України до Парламентської асамблеї Ради Європи у першій половині 1990-х років

Рада Європи (далі – РЄ) стала другою європейською міжнародною організацією після ОБСЄ, до якої вступила Україна. Співпраця з Радою Європи та ОБСЄ стала свого роду апробацією європейського напрямку зовнішньої політики України, адже питання про інтеграцію з Європейським Союзом почало ставитись лише в кінці 1990-х років. Взаємини з цими організаціями багато в чому визначили розвиток правового поля України в умовах переходу від соціалістичної системи до ринкової економіки.

З огляду на це, актуальність дослідження та його наукове значення зумовлюються об'єктивною потребою в підведенні підсумків, осмисленні основних надбань перших етапів європейської інтеграції України.

Загальні аспекти європейської інтеграції України і співпраці з європейськими та євроатлантичними структурами відображені в таких роботах, як "Україна в європейському безпековому просторі" авторів Манжоли А., Хилько О. та інших [1], "Україна в Європі: контекст міжнародних відносин" [2], "Україна в міжнародних організаціях" (Макобій О. та ін.) [3].

Найбільш детально проблема взаємовідносин України з міжнародними організаціями, зокрема і з РЄ та ОБСЄ, розкривається в навчальному посібнику "Україна в міжнародних організаціях" за редакцією Ю. Макара [4] Автори цього ґрунтового дослідження детально зупиняються на процесі входження та розвитку відносин України з ОБСЄ та РЄ. Оглядом розглянуто цю тему і в посібнику Чекаленко Л. Д. [5] Спеціально присвячене юридичним аспектам цієї теми дослідження О. Бровара [6]

Аналіз наявних праць дозволяє сказати, що попри чималий обсяг друкованої літератури та електронних публікацій у багатьох виданнях

обрана проблематика висвітлюється поперехово. Переважна більшість літератури з теми характерна повторами інформації, публіцистичним викладом матеріалу, переписування одного й того самого змісту.

Мета публікації полягає у висвітленні особливостей процесу входження української держави до Ради Європи упродовж першої половини 90-х рр. ХХ ст.

Для написання дослідження було використано фонди Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України "Організаційний відділ комісій. Верховна Рада України" за 1994–1998 рр. та "Відділ комісій Верховної Ради України" за 1990–1994 рр. Вони вміщують листування, звіти, послання, довідки, записи бесід із делегаціями іноземних держав, зарубіжними політичними діячами та організаціями тощо. Важливим доповненням до документального матеріалу послужили спогади першого міністра закордонних справ незалежної України А. Зленка [7]

Започаткування стосунків новоствореної держави з Радою Європи (далі також РЄ) припало на 2 лютого 1992 року. У цей день новообраний Голова ВРУ І. Плющ прибув в Страсбург і взяв участь у роботі Парламентської асамблеї Ради Європи (далі – ПАРЕ). Тематика цього засідання була присвячена наслідкам чорнобильської аварії.

Відлік тривалого процесу входження України до цієї організації можна розпочати з моменту, коли міністр закордонних справ України А. Зленко надіслав генеральному секретарю РЄ офіційний лист із проханням розглянути заяву на членство України в цій структурі. Це сталося 29 червня 1992 року. У відповідь на це звернення 14 липня 1992 року до Києва прибула делегація РЄ на чолі з міністром закордонних справ Туреччини Х. Четингом, який в той час очолював Комітет міністрів РЄ. Україна була першою з п'яти пострадянських держав, які повинна була відвідати ця делегація. Під час візиту делегації Ради Європи виявились і основні проблеми, які могли сповільнити вступ України в цю організацію: міжнаціональні проблеми в Криму і наявність в успадкованому Україною з радянських часів Кримінальному кодексі положення про смертну кару [7, с. 87–88].

Зазначені заходи значно активізували співробітництво України з Радою Європи на урядовому та парламентському рівнях. На урядовому рівні Експерти України залучалися до розробки Рамкової конвенції про захист національних меншин та Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. Депутати Верховної Ради України брали активну участь у роботі ПАРЕ. Правовою основою цього стало те, що 16 вересня 1992 року українському парламенту було надано статус "спеціального гостя" в ПАРЕ [8, арк. 48].

26 травня 1993 року у Києві відбулося засідання Комітету РЄ з питань відносин зі сторонами, які не були членами цієї європейської структури. Основною темою були права національних меншин в

державках Центральної і Східної Європи. 27 травня члени Комітету зустрілися з представником національних меншин в Україні, а також релігійних конфесій. Вердикт в цілому був позитивним: в Україні існували проблеми з національними меншинами, проте приділялися зусилля для їх вирішення [7, с. 107].

На деякий час просування співпраці з Радою Європи було загальмоване проблемою ядерного роззброєння України. Але після підписання українсько-американсько-російської угоди по ядерному роззброєнню ставлення європейських політиків до України покращилось. Це показала участь у засіданнях 45-ї сесії ПАРЄ у Страсбурзі української делегації на правах спеціальних гостей з 24 по 28 січня 1994 року [9, арк. 64–66].

У березні 1994 року було проведено вибори до Верховної ради України (далі ВРУ). На них, а також на виборах Президента України у червні 1994 року були присутні офіційні спостерігачі від РЄ. Їх присутність розглядалася як складова частина процесу набуття Україною повноправного членства в Раді Європи.

З 28 червня по 1 липня 1994 року делегація ВРУ взяла участь у роботі чергової сесії ПАРЄ у Страсбурзі. Одним із головних було питання щодо розширення складу РЄ за рахунок 9 країн-кандидатів, включаючи Україну. Офіційними особами Ради Європи неодноразово підкреслювалася необхідність якнайшвидшого прийняття України до цієї організації. [10, арк. 92]

1 липня 1994 року відбулася зустріч посла України у Швейцарії О. С. Сліпченка з Клодом Егі, який посідав пости голови Великої Ради кантону Женева і голови Палати регіонів Конгресу місцевих і регіональних органів влади (далі – КМРОВ) Ради Європи. О. Сліпченко порушив питання про розвиток відносин співробітництва України з КМРОВ РЄ, виходячи з того, що цей орган визначив як одне зі своїх пріоритетних завдань сприяння розвитку демократії на регіональному та місцевому рівнях у країнах Східної Європи [11, арк. 87]. Окрім того, на зустрічі обговорювалися регіональні проблеми Донбасу і Криму. Клод Егі висловив занепокоєння щодо можливих перспектив федералізації устрою України, зауваживши, що за відсутності глибоких традицій і тривалого досвіду державотворення це може виявитись небезпечним. Посол України запропонував К. Егі відвідати Україну для поглиблення зв'язків нашої країни з Радою Європи і, зокрема, з КМРОВ. [11, арк. 88]

Відповідно до схваленої Кабінетом Міністрів України і Комітетом міністрів РЄ "Програми спільних дій України і Ради Європи", 13 липня 1994 року у м. Страсбурзі відбулись політичні консультації з вищими посадовими особами Комітету міністрів, Парламентської асамблеї та Секретаріату РЄ. Під час консультацій обговорювалися практичні кроки з боку України і Ради Європи у напрямку підготовки до вступу

нашої країни до цієї організації, питання подальшого нарощування співробітництва України в конкретних програмах РЄ. [12, арк. 1]

20–21 вересня 1994 року на запрошення Міністра закордонних справ України у Києві перебувала делегація Ради Європи на чолі з Генеральним секретарем РЄ Даніелем Таршисом і Головою Комітету міністрів РЄ Станіславом Даскаловим. По завершенню візиту вони переконалися у наявності прагнення України найближчим часом приєднатися до РЄ і увійти до єдиного європейського правового простору. Даніель Таршис зазначив, що не бачить серйозних перешкод для позитивного розгляду найближчим часом питання вступу України до цієї організації. Також Генеральний секретар РЄ відзначив ряд питань, вирішення яких могло б прискорити процес вступу, зокрема прийняття ВРУ нової Конституції, активізація міжпарламентських стосунків Верховної Ради України і ПАРЕ та інші [13, арк. 93–97].

3–7 жовтня 1994 року Україна взяла участь у роботі четвертої частини чергової сесії ПАРЕ у Страсбурзі. На цій сесії Д. Таршис та С. Даскалов позитивно оцінили недавній візит до України, підкреслили демократичний характер виборів до ВРУ, відповідність законодавства з питань національних меншин вимогам Ради Європи тощо. Ж.-П. Массаре підкреслив важливість приїзду трьох експертів РЄ з правових питань до України 6–13 листопада 1994 року [13, арк. 98–99]. Але на прохання української сторони приїзд юристів ПАРЕ було перенесено на більш пізній час. Перенесення цього візиту могло затягнути й візит доповідачів ПАРЕ в Україну. У разі ж невчасного подання доповіді по Україні на розгляд ПАРЕ питання вступу України до РЄ могло бути перенесене з першої половини 1995 року на більш пізній строк. У зв'язку з цим Міністр закордонних справ України Геннадій Удовенко закликав Голову ВРУ О. Мороза якнайшвидше визначити новий термін візиту провідних юристів в Україну. Дату приїзду експертів було призначено на 13–18 грудня 1994 року [12, арк. 109].

23–27 жовтня 1994 року відбулося виїзне засідання РЄ в Римі. Українська делегація на ньому була єдиною з країн СНД. Обговорювалися питання, різні за значенням для України. Наші представники взяли участь у обговоренні проблеми майбутнього прийняття Росії до РЄ та проблеми переходу країн Східної Європи від тоталітаризму до демократії.

Народні депутати України В. Яворівський та А. Хунов, які брали участь у засіданні, підкреслили, що Україна при прийнятті в Раду Європи зіткнеться з двома проблемами – відсутністю нової Конституції і реальних економічних реформ. З цих причин вже було відхилено заяви Албанії та Болгарії [14, арк. 32].

Втім, протягом 1994 року після окремих скоординованих візитів, здійснених на прохання ПАРЕ, юристи констатували "очевидний

прогрес" у приведенні положень Конституції та основного законодавства України у відповідність до принципів Ради Європи. Водночас вони дійшли висновку, що необхідні більш глибокі реформи, які повинні були здійснитися після вступу [8, арк. 49].

Процес входження України до РЄ дещо гальмувала відсутність постійного представника України у Страсбурзі. Це ускладнювало отримання оперативної інформації як про діяльність РЄ, так і Європарламенту. На цю проблему звертали увагу як керівництво Ради Європи, так і співробітники посольства України у Франції [10, арк. 93].

У жовтні-листопаді 1994 року МЗС України вело роботу по забезпеченню постійної присутності України у Страсбурзі з метою підтримання робочих контактів із цією організацією. Проте відкриття генерального консульства України у Страсбурзі було можливе лише за умови підписання відповідної угоди між урядами Франції та України, підготовка якої потребувала певного часу. Тому було запропоновано відкрити у Страсбурзі відділення посольства України у Франції. [12, арк. 108] Тим часом до Страсбурга було відряджено радника-посланника посольства України у Франції О. М. Купчишина, який уже декілька років займався питаннями співробітництва між Україною і РЄ. Це дозволило встановити постійні робочі контакти з керівництвом РЄ з метою оперативного інформування Центру про поточні питання співробітництва і їх вирішення. Постійна дипломатична присутність у Страсбурзі дала можливість полегшити проходження Україною формальної процедури набуття членства в РЄ, дозволила проводити необхідну роботу з доповідачами Парламентської асамблеї Ради Європи [12, арк. 108–109].

Результати переговорів МЗСУ з Радою Європи у січні 1995 року показали, що прискорення приєднання України до цієї організації значною мірою залежало від своєчасного і повного виконання Програми спільних дій України і Ради Європи [15, арк. 7]. Для прискорення повної реалізації цієї програми, а також для забезпечення активного діалогу з міністерствами та відомствами України, що співпрацювали з РЄ, Комітет заступників міністрів Ради Європи включив у порядок денний своєї діяльності питання постійної присутності в Києві [15, арк. 7].

Спочатку така присутність мала форму щомісячних регулярних місій РЄ в Україну. Мета цих місій полягала у встановленні діалогу з установами, що брали участь у підготовці законів української держави, зокрема Конституції, проведенні переговорів з членами Державної міжвідомчої комісії з питань вступу України до РЄ, обговоренні питань, пов'язаних з виконанням домовленостей щодо відкриття на базі Української правничої фундації Інформаційно-документаційного центру РЄ [15, арк. 7].

Протягом 1995 р. співпраця України з Радою Європи активізується. Делегація ВРУ 30 січня – 3 лютого 1995 року взяла участь у

роботі першої частини чергової сесії ПАРЄ, що відбулася у Страсбурзі. Член української делегації Сергій Головатий виступив на пленарному засіданні сесії з питання захисту прав національних меншин, висвітливши стан вирішення цієї проблеми в Україні. Народний депутат України Іван Чиж узяв участь в обговоренні питання "Заходи щодо демонтажу тоталітарних комуністичних систем" на засіданні Політичного Комітету ПАРЄ. [10, арк. 12]

На зустрічі Є. В. Мармазова з керівником апарату Парламентської асамблеї Ради Європи П. Х. Клебесом було підтверджено призначення у березні 1995 року візиту до України трьох офіційних доповідачів ПАРЄ, які наступного місяця мали подати звіт на сесію Парламентської асамблеї стосовно готовності України до вступу в цю структуру. П. Клебес рекомендував аби Голова ВРУ запросив Голову ПАРЄ "найближчим часом відвідати Україну" [28, арк. 13]. Офіційними доповідачами від Парламентської асамблеї Ради Європи щодо України було затверджено: від Політичного Комітету – Ж.-П. Массаре, від Комітету з правових питань і прав людини – З. Немет і від Комітету у зв'язках з європейськими країнами-нечленами – Х. Северінсен [10, арк. 15].

6 квітня 1995 року Бюро Асамблеї оприлюднило доповідь про результати візитів юристів і це стало основою для візиту трьох доповідачів Асамблеї в Україну (Київ та Крим), який мав відбутися 10-14 вересня 1995 року [8, арк. 49].

8 червня 1995 року після підписання Президентом України та Верховною Радою України "Конституційного Договору про основні принципи організації та діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування" прояснилася ситуація навколо прийняття нової Конституції (зокрема, стосовно питань розподілу влади, захисту прав людини та перспектив проведення більш рішучих реформ) [8, арк. 49].

21–30 червня 1995 року відбулась організована разом з інститутом досліджень "Схід-Захід" (США) поїздка до Страсбургу делегації ВРУ у складі народних депутатів О. Черноусенка, О. Лавриновича, С. Ніколаєнка, М. Жулинського і А. Бутейка [10, арк. 70]. Головною метою поїздки було сприяння прискоренню процесу вступу України до РЄ у вересні 1995 року шляхом проведення зустрічей і переговорів з керівництвом ПАРЄ та її Секретаріату, лідерами Комітетів та політичних груп ПА, безпосередньої участі членів делегації у засіданнях сесії Парламентської Асамблеї РЄ [15, арк. 8].

Депутатами ВРУ було проведено більш ніж 20 зустрічей та консультацій, вони взяли участь у засіданнях сесії ПАРЄ, політичного та юридичного комітетів, усіх політичних груп Парламентської асамблеї. Особливої уваги заслуговували переговори з Мартінесом, Таршисом, Клебесом, головними доповідачами політичного та юридичного Комітетів. [10, арк. 71–74]

Аналіз цих бесід дав можливість зробити висновок, що процес входу України в РЄ набув незворотного характеру. Україну вважали важливим чинником як внутрішнього балансу в РЄ, так і вагомого впливу РЄ в діалозі з іншими міжнародними структурами. І все ж, за словами заступника голови Комісії ВРУ з питань оборони і державної безпеки О. Черноусенка "важливо своєчасно прийняти це рішення, тоді воно принесе максимальну користь і Україні, і Раді Європи" [10, арк. 70].

Разом із тим, необхідно було розглянути ще деякі заходи по сприянню вступу України до Ради Європи на вересневій сесії 1995 року.

29 червня 1995 року Політичним комітетом ПАРЄ було розглянуто та ухвалено проміжну доповідь доповідача по Україні Ж.-П. Массаре стосовно заявки України на членство. Комітет на засіданні запропонував державним органам влади України підготувати і надіслати до 30 липня 1995 р. відповіді на запитальник Політичного комітету ПАРЄ стосовно процесу судово-правової реформи та забезпечення прав людини в Україні [10, арк. 87–90]. Своєчасне отримання відповіді (англійською та французькою мовами) від України надало можливість Політичному комітету підготувати та внести на розгляд чергової вересневої сесії ПАРЄ рекомендацію щодо вступу України до РЄ [16, арк. 19].

Згідно з усталеною практикою РЄ, цей документ не був складовою частиною формальної процедури набуття членства в РЄ. Проте досвід вступу інших країн до цієї організації свідчив, що відповідь країни-кандидата, яка супроводжувалася листом від керівництва країни, значною мірою сприяла затвердженню ПАРЄ позитивної рекомендації щодо вступу цієї країни до організації. Тому українська сторона погодилася з пропозицією Політичного комітету ПАРЄ і забезпечила оперативне опрацювання проекту відповіді [16, арк. 19]. До роботи над цим проектом було залучено, крім МЗСУ, міністерства юстиції, національностей та міграції, освіти та внутрішніх справ, комітети Верховної Ради України, Верховний суд та Генеральну прокуратуру [16, арк. 20].

Окрім роз'яснень політичному Комітету ПАРЄ, слід було підтвердити готовність прибуття на вересневу сесію в Страсбург, закласти витрати на вступ України до РЄ у проект бюджету на 1996 рік та ін. [17, арк. 117–121].

У цей період Рада Європи, зокрема Європейська комісія "За демократію через право" (Венеціанська комісія), провела правову експертизу проектів окремих статей нової Конституції України, проектів Сімейного та Адміністративного кодексів України, проекту закону України про місцеві ради народних депутатів.

4 вересня 1995 року в Парижі відбулося засідання Політичного комітету ПАРЄ. До порядку денного засідання було внесено чимало

питань принципового політичного характеру, зокрема розгляд заяв країн-кандидатів щодо вступу до Ради Європи (України, Македонії та Хорватії) [14, арк. 19].

Під час обговорення заявки України переважна більшість членів Політичного та інших комітетів ПАРЕ виступили за внесення українського питання до порядку денного вересневої сесії ПАРЕ. На засіданні виступив керівник української делегації, народний депутат Б. Олійник, який подякував Ж.-П. Массаре за глибоку аналітичну, і, головне, об'єктивну доповідь про сучасний стан в Україні [14, арк. 19].

5 вересня 1995 року відбулося засідання Президії ПАРЕ під головуванням Президента М. А. Мартінеса, на якому остаточно було прийнято рішення про включення до порядку денного вересневої сесії ПАРЕ питання про рекомендацію України до вступу в Раду Європи [14, арк. 20].

15 вересня 1995 року в Києві було відкрито Центр інформації та документації РЕ для поширення серед населення України головних цінностей Ради Європи. На базі Центру в 2001 році було створено Бюро інформації РЕ в Україні [14, арк. 21].

17–18 вересня 1995 року у Празі відбулося засідання Політичного Комітету РЕ, в якому взяла участь делегація України у складі Голови Комісії у закордонних справах та зв'язках з СНД Б. Олійника та відповідального працівника секретаріату Комісії В. Медвідь. Делегація мала бесіду з головою Комітету у закордонних справах чеського парламенту Іржі Пейном про сприяння чеської сторони входженню України до РЕ. Українська делегація зустрілася також із головою Політичного Комітету РЕ Л. Келштермансом, Генеральним Секретарем Ради Європи Д. Таршисом, головним доповідачем Ж.-П. Массаре. Вони запевнили, що щодо прийняття України до РЕ особливих проблем не передбачалося [14, арк. 21].

26 вересня 1995 року Парламентська Асамблея РЕ ухвалила позитивний висновок щодо заявки України на вступ до РЕ [2]. Одним з головних факторів, який вплинув на ухвалення цього висновку, була підготовка відповідей органів державної влади України на запитання Комітету ПАРЕ з політичних питань, які були надіслані до Страсбурга спільно Президентом України, Головою Верховної Ради України та Прем'єр-міністром України. Було надано вичерпну інформацію про стан та перспективу розвитку конституційно-правових перетворень в українській державі. Зазначений висновок ПАРЕ містив у собі низку зобов'язань України щодо впровадження у національне законодавство норм та стандартів РЕ. В Асамблеї нашій країні було надано 12 місць. У роботі цієї частини сесії ПАРЕ взяла участь делегація Верховної Ради України на чолі з Олександром Морозом [16, арк. 19, 102–109].

19 жовтня 1995 року Комітет міністрів РЕ ухвалив резолюцію про запрошення України стати 37-м членом Організації. 31 жовтня 1995

року Верховна Рада України ухвалила Закон України про приєднання до статуту Ради Європи. 9 листопада 1995 року відбулася урочиста церемонія вступу України до РЄ, а у Страсбурзі на площі перед Палацом Європи було піднято державний прапор України.

Вступ до РЄ став першим масштабним прецедентом, коли перед Україною було поставлено серйозні вимоги, з якими наша держава успішно впоралась.

Узагальнюючи вищесказане, процес взаємодії України з Радою Європи розподілимо на декілька етапів.

Перший з них можна умовно назвати етапом "сумнівів", який тривав з моменту отримання суверенітету до середини 1993 року. Для цього етапу було характерно те, що в перші роки Україні з боку РЄ було поставлено занадто високі вимоги з метою ліквідації радянської спадщини. Зважаючи на те, що Україні доводилось будувати власну державність, виникали певні сумніви чи зможе наша країна справитись із поставленими завданнями.

Наступний етап, який починається з кінця 1993 року, можна умовно назвати періодом "набуття членства", тобто в цей час перед Україною були визначені і поставлені конкретні завдання, які вона починає виконувати, Українська держава починає брати активну участь у засіданнях організації, ця участь набуває постійного характеру, а українська делегація все частіше виступає з доповідями. Також відбувається перехід до активних зустрічей з представниками РЄ, Україна запрошує їх відвідати нашу державу і сама здійснює візити у відповідь.

На 1995 рік нашим дипломатам вдалося посісти гідне місце в організації та набути значного позитивного іміджу. Україна і Рада Європи виходять за межі становлення двосторонніх стосунків. Розпочинається залучення українських фахівців та науковців, як експертів РЄ, до розробки та реалізації заходів, здійснюваних у рамках програм співробітництва Ради Європи. Спостерігається значна активізація участі представників України в робочих органах Комітету міністрів РЄ, діяльність яких була пов'язана з розробкою нових міжнародно-правових документів та спільних програм співробітництва, механізмів їх імплементації, системи моніторингу за виконанням державами положень конвенцій РЄ, виробленням рекомендацій країнам-членам РЄ з різного кола питань тощо. Закінчився цей етап у другій половині 1995 року.

Переломним моментом стало набуття членства в РЄ. Цією подією можна датувати початок третього етапу – "адаптації законодавства до вимог Ради Європи". Цей етап був досить коротким, це було обумовлено тим, що під час прийняття України були поставлені певні умови, які вона повинна була виконати. Україна продемонструвала суттєвий прогрес у впровадженні демократичних норм і

стандартів у повсякденне життя країни. Широке використання потенціалу РЄ сприяло процесу реформування правової системи України. Основними завданнями у зміцненні співпраці з цією організацією було виконання зобов'язань нашої держави відповідно до висновку Парламентської асамблеї Ради Європи щодо її заяви про вступ до Ради Європи. Це стосувалося, зокрема, прийняття нової Конституції України та відповідного законодавства про заборону смертної кари.

Література

1. Україна в європейському безпековому просторі: монографія/ В. А. Манжол, О. Л. Хилько, С. О. Божко, В. М. Вдовенко. – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2012. – 320 с.
2. Україна в Європі: контекст міжнародних відносин / за ред.. Кудряченка А. І. – К.: Фенікс, 2011. – 632 с.
3. Україна в міжнародних організаціях / Макобій О. О., Семіков О. В., Фурашев В. М. – К.: т-во "Знання" України, 2007. – 24 с.
4. Україна в міжнародних організаціях: Навчальний посібник/ за ред. Ю. І. Макар. – Чернівці: Прут, 2009. – 880 с.
5. Чекаленко Л. Д. Зовнішня політика України. – К.: Либідь, 2007. – Бровар О. В. Інтеграція України у правовий простір Ради Європи упродовж 1992–2002 рр.: історико-правовий аспект // Правничий часопис Донецького університету. – Донецьк, 2012. – № 1 (27). – 167 с.
6. Зленко А. М. Дипломатия и политика. Украина в процессе динамичных геополитических перемен / Худож.-оформители Б. Ф. Бублик, В. А. Мурлыкин. – Харьков: Фолио, 2004. – 559 с.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ України), ф. 1, оп. 22, спр. 3509, 92 арк.
8. ЦДАВОВУ України, ф. 1 – Р, оп. 22, спр. 1401-а, 73 арк.
9. ЦДАВОВУ України, ф. 1, оп. 22, спр. 3488, 94 арк.
10. ЦДАВОВУ України, ф. 1, оп. 22, спр. 3476, 153 арк.
11. ЦДАВОВУ України, ф. 1, оп. 22, спр. 3474, 120 арк.
12. ЦДАВОВУ України, ф. 1, оп. 22, спр. 3471, 109 арк.
13. ЦДАВОВУ України, ф. 1, оп. 22, спр. 3489, 63 арк.
14. ЦДАВОВУ України, ф. 1, оп. 22, спр. 3483, 115 арк.
15. ЦДАВОВУ України, ф. 1, оп. 22, спр. 3484, 113 арк.
16. ЦДАВОВУ України, ф. 1, оп. 22, спр. 3767, 202 арк.

ОСОБЛИВОСТІ НАРОДОНАСЕЛЕННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ПОРЕФОРМЕНІ РОКИ

Крупенко О. В., Борисюк Я.

Стаття присвячена актуальним проблемам, пов'язаними зі змінами демографічної картини населення Чернігівщини в період індустріалізації. На основі широкої джерельної бази авторам вдалося відтворити особливості народонаселення регіону в другій половині XIX ст.

В умовах національного державного та культурного відродження України все більшого значення набувають проблеми національної свідомості українського народу, зокрема питання демографічного розвитку регіонів. Дослідження даних історичних процесів є одним із пріоритетних напрямків. Демографічний розвиток Чернігівської губернії другої половини XIX – початку XX ст. ще не отримав достатнього наукового висвітлення та комплексного аналізу, що потребує наукової розробки даної проблеми.

Метою нашого дослідження є висвітлення соціально-демографічних змін, які відбувались в українському суспільстві в пореформений період.

Аналізуючи історіографію цього питання, варто виділити дослідження О. Русова [41], у якому відомий земський статистик наводить цінні дані щодо соціально-економічного розвитку даного регіону у другій половині XIX ст., виділяючи особливості суспільства та господарства. Початковий етап досліджуваного періоду частково висвітлюється у праці Домонтовича, один із розділів якого присвячений народонаселенню Чернігівської губернії [11].

Серед провідних сучасних учених варто виділити О. П. Реєнта [40], який звернув увагу на необхідність подальшої наукової розробки причин та наслідків аграрного перенаселення, темпів урбанізаційних процесів, які слід співставляти з конкретними особливостями регіонів. Аналогічні питання про необхідність нових підходів до висвітлення проблем різних верств суспільства другої половини XIX ст. ставлять у своїх працях Ю. Нікітін [12], В. Половець [39], М. Захарків [2].

Джерельну базу вивчення чисельності населення Лівобережних губерній, його національного складу, відомості щодо розвитку сільського господарства та промисловості становлять дореволюційні видання, такі як "Памятные книжки" та "Календари". Це були щорічні книги, які містили основні статистичні відомості по губерніям. Більшість даних наведено не тільки за окремими повітами, а навіть за станами та селами. Разом із тим вони мають несистематизований та епізодичний характер, чим і зумовлена потреба докладного їх вивчення і аналізу. Статистичні комітети губерній крім цих видань публікували значну частину матеріалів у окремих збірниках та оглядах. Зокрема, серед таких джерел можна назвати додатки до звітів губернаторів лівобережних губерній. Наприклад, на Чернігівщині це "Обзоры Черниговской губернии. Приложения ко Всеподданнейшему отчету Черниговского губернатора". У них вміщено статистичні матеріали про чисельність населення, його соціальну структуру, відомості про розвиток провідних галузей економіки.

У другій половині XX ст. під впливом розвитку капіталістичних відносин із території Лівобережжя відбувалися досить активні

переселення на вільні землі, перш за все до районів Сибіру та в інші російські й українські губернії. До міграції селян спонукало аграрне перенаселення та незавершені процеси в економіці. Можна виділити два періоди міграції: 1861–1881 рр. і 1882–1900 рр. Протягом першого селянство всіх категорій поступово переходило на викуп, тому уряд намагався всіляко стримати переселенський рух. Другий період позначений інтенсивним розвитком ринкових відносин не лише в промисловості, а й у сільському господарстві, що розкрило нові можливості для міграційних процесів. Як зазначає Вадим Бойко у своєму дослідженні: "...було тяжке економічне становище на батьківщині. Про це яскраво свідчать заяви самих селян. Так, у проханні про переселення державних селян села Пакуль Чернігівського повіту вказувалося, що "більша частина їхніх наділів внаслідок занесення пісками перетворилися в зовсім непридатні для землеробства угіддя, а самі вони перебувають у дуже складному становищі" [1, с. 87]. Однак, переселення у віддалені райони країни не вирішувало і не могло вирішити земельні проблеми селян, оскільки воно охоплювало лише невелику, найбільш рішучу їх частину та супроводжувалось значними труднощами.

Проте варто зауважити, що, незважаючи на всі обставини і певний відтік населення, до середини 80-х рр. у Чернігівській губернії воно зросло в середньому у 1,5 рази. Аналіз джерел свідчить, що тенденція до збільшення кількості народу в даній місцевості зберігалась до кінця досліджуваного періоду. Наприкінці XIX ст. загальна чисельність жителів зросла майже до 3 млн. осіб, а Чернігівська губернія стала регіоном, де "загальна народжуваність або плодovitість визначалася в 4,6 %. Такий відсоток був сам по собі достатньо високий, близький до того числа, що виражає середню народжуваність по Російській імперії (5 %)" [26, с. 25].

Єдиним роком протягом даного періоду, коли показники були надзвичайно низькими є 1890. Це пояснюється двома обставинами: "менша кількість тих, хто народився, ніж в минулому році, що є звичайним явищем як наслідок попереднього несприятливого року, в плані економічному; велика смертність у звітному році, що може бути пояснено суворою зимою, що спричинила підвищення захворюваності" [24, с. 20].

Демографічні процеси також залежали від соціального розвитку суспільства, охорони праці, рівня медичної допомоги та освіти серед населення, різноманітних природних факторів. У другій половині XIX – на початку XX ст., незважаючи на стрімкий розвиток капіталізму в економіці, більшість населення мала дуже низький рівень життя.

На основі статистичних даних, які містяться в "Обзорах Чернігівської губернії" та "Календарях Чернігівской губернии" можна говорити про процес зростання населення даного регіону у 60-х рр.

(становлення ринкових відносин), у середині 80-х рр. (період особливо активного розвитку капіталізму в економіці регіону) та в останнє десятиріччя XIX ст. – на початку XX ст., що було позитивною динамікою і відповідало загальноєвропейському рівню [3–10, 13–38].

Таким чином, у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. в Чернігівській губернії, як і в цілому в Україні, відбувалось кількісне зростання населення. Характерним для пореформеного періоду було стрімке збільшення жителів міст – осередків капіталістичного виробництва, що відбувалося частково за рахунок тих, хто в пошуках роботи приїжджав до міст. Однак, причини динамічного збільшення міського населення Лівобережних губерній полягали не тільки переважно в розвитку капіталістичних відносин в усіх сферах суспільного життя, а і в біологічних процесах, що відтворювались у темпах природного приросту.

Література

1. Бойко В. Переселення селян Чернігівської губернії у південно-сусурійський край (1883-1885 рр.) // Сіверянський літопис. – 2002. – № 4. – с. 87–93.

2. Захарків М. Р. Зміни у складі населення Лівобережної України в другій половині XIX ст. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01. Історія України – Луганськ, 2007. – 22 с.

3. Календарь Черниговской губернии на 1886 годъ. Типография Губернскаго Управления. – Черниговъ. – 1885. – 552 с.

4. Календарь Черниговской губернии на 1887 годъ. Типография Губернскаго Управления. – Черниговъ. – 1886. – 1032 с.

5. Календарь Черниговской губернии на 1888 годъ. Типография Губернскаго Управления. – Черниговъ. – 1887. – 348 с.

6. Календарь Черниговской губернии на 1890 годъ. Типография Губернскаго Управления. – Черниговъ. – 1889. – 260 с.

7. Календарь Черниговской губернии на 1891 годъ. Типография Губернскаго Управления. – Черниговъ. – 1890. – 323 с.

8. Календарь Черниговской губернии на 1893 годъ. Типография Губернскаго Управления. – Черниговъ. – 1892. – 337 с.

9. Календарь Черниговской губернии на 1904 годъ. Типография Губернскаго Управления. – Черниговъ. – 1903. – 562 с.

10. Календарь Черниговской губернии на 1909 годъ. Типография Губернскаго Управления. – Черниговъ. – 1909. – 470 с.

11. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генеральнаго Штаба. Черниговская губерния. Составил Генеральнаго Штаба подполковник М. А. Домонтович. – СПб. : Печатано в типографии Ф. Персона, 1865 г. – 484 с.

12. Нікітін Ю. О. Зміни в становищі сільського й міського населення Київської та Чернігівської губерній після селянської і міської реформ 60–

70-х років XIX ст. : Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01. Історія України. – К., 2004. – 18 с.

13. Обзорь Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1878 годъ. – Черниговъ. – 1879. – 132 с.

14. Обзорь Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1879 годъ. – Черниговъ. – 1880. – 145 с.

15. Обзорь Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1880 годъ. – Черниговъ. – 1881. – 135 с.

16. Обзорь Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1882 годъ. – Черниговъ. – 1883. – 142 с.

17. Обзорь Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1883 годъ. – Черниговъ. – 1884. – 138 с.

18. Обзорь Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1884 годъ. – Черниговъ. – 1885. – 143 с.

19. Обзорь Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1885 годъ. – Черниговъ. – 1886. – 150 с.

20. Обзорь Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1886 годъ. – Черниговъ. – 1887. – 147 с.

21. Обзорь Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1887 годъ. – Черниговъ. – 1888. – 139 с.

22. Обзорь Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1888 годъ. – Черниговъ. – 1889. – 136 с.

23. Обзорь Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1889 годъ. – Черниговъ. – 1890. – 137 с.

24. Обзорь Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1890 годъ. – Черниговъ. – 1891. – 149 с.

25. Обзорь Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1891 годъ. – Черниговъ. – 1892. – 129 с.

26. Обзорь Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1892 годъ. – Черниговъ. – 1893. – 135 с.

27. Обзорь Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1893 годъ. – Черниговъ. – 1894. – 138 с.

28. Обзорь Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1894 годъ. – Черниговъ. – 1895. – 141 с.

29. Обзорь Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1895 годъ. – Черниговъ. – 1896. – 143 с.

30. Обзорь Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1896 годъ. – Черниговъ. – 1897. – 146 с.

31. Обзорь Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1897 годъ. – Черниговъ. – 1898. – 143 с.

32. Обзорь Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1898 годъ. – Черниговъ. – 1899. – 138 с.

33. Обзорь Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1899 годъ. – Черниговъ. – 1900. – 155 с.

34. Обзорь Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1900 годъ. – Черниговъ. – 1901. – 146 с.

35. Обзорь Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1901 годъ. – Черниговъ. – 1902. – 154 с.
36. Обзорь Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1903 годъ. – Черниговъ. – 1904. – 139 с.
37. Обзорь Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1904 годъ. – Черниговъ. – 1905. – 156 с.
38. Обзорь Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1906 годъ. – Черниговъ. – 1907. – 134 с.
39. Половецъ В. Чернігівська губернія у другій половині XIX – на початку XX століть. Соціально-економічний аспект // Сіверянський літопис. – 2005. – № 6. – с. 80–83.
40. Реєнт О. П. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // УІЖ. – 2000. – № 2. – с. 3–26.
41. Русов А. А. Описание Черниговской губерний. Том 2. Население, народное образование, дороги, ярмарки, промышленность. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1899. – 400 с.

РОЗВИТОК ДРУКОВАНОЇ ВУЛИЧНОЇ ТА ПЕРІОДИЧНОЇ РЕКЛАМИ В ЧЕРНІГОВІ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Крупенко О. В., Лисенко К. О.

У статті розкриваються початкові етапи формування рекламної сфери в Чернігові наприкінці XIX – на початку XX ст. Реклама розглядається як складова частина повсякденного життя чернігівців. Аналізуються засоби рекламування. Звертається увага на специфіку рекламних оголошень та їх удосконалення у пореформений час.

Кінець XIX – початок XX століття в Російській імперії асоціюється з швидким розвитком ринкових відносин, промисловості, малого та середнього бізнесу, процесами урбанізації, зростанням фінансових можливостей населення, збільшенням ролі середнього класу. Відтепер усі ефективні засоби ринку починають застосовуватися максимально для зацікавлення споживачів, а, отже, отримання більших прибутків. Головною зброєю ринку стає реклама. Це оголошення про продаж товарів або надання послуг, із метою привернути увагу покупців, шляхом вихвалання якостей товарів, часто їх перебільшуючи [2, с. 527–528].

Метою нашого дослідження є характеристика стану друкованої вуличної та періодичної реклами в Чернігові наприкінці XIX – на початку XX століття.

Історіографія даної проблеми включає, в першу чергу, праці авторів кінця ХІХ – початку ХХ ст., що є першими спробами науково-практичного осмислення друкованої реклами як соціального явища. Дослідники обмежувалися форматом брошур і газетних статей. На початку ХХ століття з'являлися роботи про рекламу, що мали критичний або навіть негативний характер. Однією з таких була стаття Г. Циперовича, опублікована в журналі "Сучасний світ" у 1911 році. Автор висловлював своє занепокоєння загальним рівнем розвитку рекламної справи в Росії та її впливом на періодичну пресу [3, с. 63].

Радянська історіографія практично не розглядала комерційної рекламної діяльності видавництва. І, взагалі, намагалася обминати дану тему дослідження, так як це суперечило ідеології комуністичної партії. Реклама вважалася поганим віянням капіталістичного Заходу.

У 90-х роках ХХ ст. у всьому світі й Україні зокрема підвищився інтерес до історії рекламної справи, з'явилася ціла низка монографій, окремих збірників і статей, присвячених питанням історії, теорії та практики рекламного бізнесу. Серед західних учених варто відзначити праці Д. Сивулки, А. Дейяна, Ф. Джефкінса, Е. Фарбі, Д. Делла і Т. Лінди, Х. Кафтанджієва, В. Ленерта, Д. Огілві. У розвідках російських науковців значна увага звертається на процеси становлення та розвитку газетної реклами, виокремлення прорекламних традицій. Детальні напрацювання в цій галузі здійснені такими вченими, як В. Ученова, Н. Старих, О. Сляднева, Л. Березова, В. Бородіна, І. Імшинецька, М. Аржанов і Т. Пирогова. Окремі розвідки стосуються також розгляду рекламно-довідкової преси, що видавалася на території Наддніпрянщини в другій половині ХІХ ст.

В Україні аналогічні дослідження фактично відсутні, якщо не брати до уваги кількох принагідних згадок у монографіях В. Мацежинського, Б. Обрителька, Г. Почепцова, Т. Смирнової, Н. Грицюти, Б. Чайківського. Можна стверджувати, що сьгодні історія становлення рекламно-довідкової періодики на території України перебуває поза контекстом наукових досліджень вітчизняних науковців.

Реклама, як "ліра ХХ століття", не тільки сприяла розвитку спеціалізованої преси, а й зміцненню видавничо-поліграфічного бізнесу, закладаючи основи підприємницької діяльності редакцій газет і журналів, які часто виступали в ролі "комерційних посередників", "бюро оголошень" чи "рекламних агентств". Але досі в українській науці не було серйозних спроб осмислити ці багатогранні потоки рекламної інформаційної сфери, поєднання рекламного та інформаційного бізнесу. Історія української реклами ХІХ–ХХ століть, її становлення і розвиток, досі фактично залишаються поза увагою вітчизняних науковців.

Джерельною базою нашої розвідки є "Чернігівські губернські відомості", досліджуючи які, можна побачити еволюцію реклами у

друкованих виданнях, їх різновиди, ефективність та сприйняття суспільством. А також побачити, які галузі економіки найчастіше використовували рекламу для збільшення популярності серед населення, а звідси і прибутків. За допомогою джерел можна судити про рівень сформованості українського суспільства, його інтереси, потреби, бажання, остаточний перехід до капіталістичних відносин.

Існують різні способи рекламування. У більшості випадків рекламу розміщували у газетах, у відділі оголошень, афішах, у приміщеннях магазинів, салонів, ресторанів, а найчастіше просто на вуличних стовпах, а інколи в тексті статті якогось журналу або публікації популярного автора.

Протягом ХІХ ст. вигляд рекламних оголошень змінювався. З'являлися нові шрифти та прийоми візуального маніпулювання інформацією. Також поступово збільшувалась кількість ілюстрованих оголошень – товар уже не лише описували, але й намагалися показати. У період модернізаційних перетворень Чернігів мав розгалужену мережу магазинів та торговельних місць, більшість із яких здійснювала спеціалізовану торгівлю. Крім того, функціонували заклади, що надавали послуги жителям міста: готелі, трактири, перукарні. Зважаючи на це, посилювалася конкуренція, а тому реклама, ставала необхідною ланкою між продавцями та їх клієнтами. Для перших – це був засіб заявити про свою продукцію, про її переваги над товарами інших виробників. За умов обмеженості територіального попиту можна було донести інформацію далеко за межі міста. Для споживачів – це була можливість знайти потрібну річ за прийнятну ціну. Тож, реклама поступово стає невід'ємною частиною в житті міщан [1, с. 292].

Рекламні афіші роздавалися на вулицях перехожим або розвішувалися на стінах будинків. Прикрашали їх ілюстраціями. Тексти реклами складались як у прозі, так і у віршах. Інколи вірші співали на мотив якої-небудь популярної пісеньки спеціально найняті для цього особи, а щоб привернути увагу покупця, використовували різноманітні образи, нестандартні поєднання кольорів. Рекламували свій товар як власники магазинів, так і окремі купці, вказуючи ряд та місце торгівлі на базарі. Свою рекламу розміщували і редакції газет та журналів. Окремі особи рекламували свої послуги [4, с. 35].

На шпальтах місцевої газети "Чернігівські губернські відомості" постійно публікувалися рекламні оголошення. За типом пропонуваного товару їх умовно можна розділити на кілька груп. В першу чергу, ті, що пропонували друковану продукцію, зокрема книжки, журнали, газети або рекламували окремих товаровиробників та їх товари. Великим попитом користувалась реклама певного магазину чи ресторану, бані. При цьому рекламодавці враховували вікові, освітні та інші якості потенційних покупців. Важливо зауважити, що обов'язковими

елементами рекламного оголошення були згадки про давню історію торговельного закладу, низькі ціни та високу якість, зв'язки з міжнародними торговими марками й виробниками. У рекламі, зазвичай, підкреслювалась висока кваліфікація майстра, повідомлялося про нагороди, які отримали ті чи інші товари на російських та міжнародних виставках.

Рекламні оголошення переважно розміщувалися на шпальтах газет, у вітринах магазинів, перукарень, готелів, трактирів та на спеціально для цього призначених стовпах. Так, на кінець XIX ст. у Чернігові на головних вулицях стояло 17 стовпів для розклеювання оголошень й афіш. Управа пропонувала збирати орендну плату за рекламу в розмірі 1 руб. 50 коп. за 100 примірників приватних оголошень на піваркуша і 3 руб. за 100 екземплярів афіш, розміром у цілий аркуш [9, с. 33].

Реклама, розміщена на шпальтах періодичної преси, пропонувала не тільки товари, але й послуги, надавала інформацію як про місцеву продукцію, так і про столичні магазини та їх асортимент. Рекламні оголошення повідомляли про можливість придбати вже готові предмети вжитку – це могли бути знаряддя праці, меблі, посуд [3, с. 64]. Таким чином, жителі дізнавалися про нові товари та мали змогу їх замовляти.

Обов'язковою складовою рекламного оголошення була розповідь про товар, його особливості та переваги. Як правило, зазначалося, що ціни є найдешевшими або повідомлялося про знижки, іноді говорилося про зв'язки магазину з іноземними постачальниками та вказувалося, що магазин або фірма існує вже не перший рік, що збільшувало довіру потенційного покупця. В кінці вказувалася адреса та умови, на яких можна було замовити пропонований товар [3, с. 67]. Із рекламних оголошень можна було довідатися про відкриття нових магазинів, перукарень чи інших закладів.

Ось декілька прикладів рекламних оголошень того періоду: "Нещодавно прибувший в м. Чернігів чоловічий кравець Вікентій Родан має честь повідомити,

МАГАЗИНЪ
часовъ, золотыхъ и сереб. вещей
Д. Л. ЛИПКОВСКАГО.
въ г. Черниговѣ, д. б-въ Христофолов.
Къ наступающимъ праздникамъ возученъ **громаднѣйшій выборъ**
товаровъ всевозможныхъ и различныхъ **НОВИНОКЪ.**
За наплывомъ ТОВАРОВЪ
цѣны значительно понижены.
Усовершенствованная (мастерская; принимается подчинна часовъ и
золотыхъ и сереб. вещей.
Оплаточный отдѣлъ; **ОЧКИ, ПЕНОНЫ, ДАРНЕТЫ** и проч.
— 996 — 1. *Д. ЛИПКОВСКОИ.*

що у відкритому їм приміщенні приймаються і виконуються у найближчий час по новішим фасонам пошиви чоловічого плаття". Цей заклад знаходився "напроти Цареградського готелю, в будинку г. Мухи" (вул. Шосейна – нині проспект Миру) [6, с. 4]. Ще один магазин повідомляв: "Варшавский магазин чоловічого плаття. Шосе д. Безкоровайного, напроти клубу. Великий вибір готового чоловічого плаття і матеріалів для прийому замовлень: цивільного, військового і фірмового плаття всіх міністерств. Приймаються замовлення по роботі з дорогоцінними металами. І. Розенберг", "Магазин годинників. Золотих, брильянтових і оптичних речей С. М. Шлепянова. В Чернігові, Шосейна вул. (проспект Миру), приватний будинок. Телефон № 32. Годинник з відповідальністю за хід".

Оголошення про квіткову торгівлю Г. В. Терентьєва, що розташовувалася на Шосейній вул. (проспект Миру): "Постійно великий вибір насіння всіх сортів, городних, квіткових і декоративних газонних трав, а також живих і штучних, кімнатних квітів, кошиків, вінків. Приймаються замовлення для оформлення букетів із живих квітів та інших вишуканих виробів у будь-який період року, а також замовлення на всі садові роботи, під керівництвом досвідченого садівника". Текст повідомлення доповнювався ілюстраціями квітів [7, с. 2].

Ціна за розміщення оголошення, наприклад, на шпальтах місцевої газети "Черниговский листок", залежала від розміру повідомлення: за 10 рядків – 15 коп., 15 рядків – 25 коп., 20 рядків – 30 коп., 25 рядків – 40 коп., 30 рядків – 50 коп., 40 рядків – 75 коп.,

50 рядків – 1 руб. сріблом. За триразове друкування оголошень перших шести розрядів плата подвоювалася, а до двох останніх – додавалося до зазначеної ціни ще 50 коп. сріблом. На кінець XIX ст. видавництво розміщувало оголошення на сторінках "Календаря Черниговской губернии" з розрахунку – 8 руб. за аркуш і 5 руб. за оголошення в піваркуша. Можна було друкувати не тільки текст, але й малюнки, для цього замовнику потрібно було надати відповідні ескізи. Оголошення подавалися згідно з чергою, по мірі їх надходження. Особи, що бажали розмістити свої повідомлення, надсилали їх до Губернського статистичного комітету разом із грошми [8, с. 67].

**Лучшие автомобили
легкого типа**

ЛОРЕЛЕЙ

Моделі 1911 г.

4 сил.	Двигатель 11 силъ	
4 сил.	4-5-моторъ 16	
4 сил.	9-7	20
6 сил.	9-7	24

Требуйте проспекты
Складъ для всей Россіи
У Д. БР. **КРЫЛОВЫ И К^О**
Въ МОСКВѢ
Зацѣпа, 21.

**ПЯТЬ ПОКОЛѢНІЙ
ОПЫТНЫХЪ ХОЗЯЕКЪ СТИРАЮТЪ МЫЛОМЪ
«А. М. ЖУКОВЪ»
СПБ**

Таким чином, наприкінці XIX – на початку XX ст. реклама була частиною повсякденного життя городян, відображаючи їх щоденні запити щодо товарів та послуг. Аналізуючи тогочасну рекламу, можна виокремити основні групи товарів, що користувалися попитом у населення, дізнатися про смаки та вподобання різних прошарків. Вона була присутня на вулицях міста у вигляді різноманітних вивісок на магазинах, перукарнях, реклама враховувала смаки, бажання та купівельну спроможність місцевих жителів, намагаючись їх задовольнити. Тому покупці могли знайти інформацію як про вишукані, коштовні речі, так і про звичайні, дешеві.

Література

1. Библиографическое известие // Черниговские губернские ведомости. – 1857. – № 34. – Часть неофициальная. – с. 292.
2. Брокгауз Ф. А., Эфрон И. А. Энциклопедический словарь.– СПб., 1899. – Т. XXVI. – с. 527–528.
3. Бондаренко В. В. Розвиток комерційної реклами на сторінках періодики Східної України середини XIX – початку XX століття. – К.: Записки інституту журналістики, 2002. - 90 с.
4. Глазунова В. В. Торговая реклама. – М.: Экономика, 1982. – с. 35.
5. Лебедев – Любимов А. Н. Психология рекламы. –СПб.: Питер, 2004. – 347 с.
6. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1895. – № 399. – Часть неофициальная. – с. 2; Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1894. – № 184. – Часть неофициальная. – с. 4.
7. Сапон В. Вулиці старого Чернігова: Історико-краєзнавчі етюди. – Чернігів: Деснянська правда, 2007. – 560 с.
8. Ривош Я. Н. Время и вещи. Очерки по истории материальной культуры в России начала XX века. – М.: Искусство, 1990. – С. 33.

КОРЕЛЯЦІЙНО-РЕГРЕСІЙНИЙ АНАЛІЗ В КРИМІНОЛОГІЇ

Ларченко М. О.

Стаття присвячена дослідженню причинного впливу на злочинність факторів соціального середовища в економічній сфері. Висвітлено один із аспектів застосування математичних методів з метою виявлення причинної залежності між факторами: валовий внутрішній продукт, рівень безробіття та кількість засуджених осіб. Проведено кореляційно-регресійний аналіз взаємозалежності (впливу) зазначених економічних факторів на показник злочинності за період з 2001 по 2012 рік. Виявлено кількісні міри такої залежності в Україні.

Матеріалістична наука визначає причинний зв'язок як об'єктивний зв'язок між двома явищами, одне з яких (причина) за наявності відповідних умов створює, породжує інше (наслідок). Причинне пояснення передбачає виявлення, по можливості всієї сукупності зовнішніх та внутрішніх обставин, що чинять той чи інший вплив на явище, яке досліджується. На цій основі можна моделювати процес, що вивчається, та передбачити його наступний розвиток.

Причинність – різновид, одна з форм детермінації, під якою розуміється будь-яка закономірна залежність між різними процесами та явищами. В широкому сенсі детермінація охоплює і функціональні зв'язки, і зв'язок станів, і деякі інші види закономірностей. У соціальному середовищі злочинність наділена декількома специфічними особливостями. Суспільство представляє собою систему, для якої характерні не стільки динамічні, скільки статистичні закономірності. Ймовірнісні, випадкові процеси займають тут достатньо важливе місце, причому вони теж підпорядковані законам причинності. Суспільство – це система, що розвивається, якій властиві внутрішні суперечності. Причинні відношення в такій системі відрізняються особливою складністю, нестійкістю, великою кількістю зворотних зв'язків. Специфікою соціальної причинності є те, що в якості причин та наслідків виступають не матеріальні явища, а процеси та стани, тобто суспільні відносини між людьми. Причинність ніколи не реалізується у "чистому" вигляді, звільненому від присутності інших форм зв'язку. Крім неї об'єктивно існують обумовлюючі, кореляційні, функціональні, системно-структурні та інші зв'язки.

Коли мова іде про такі складні явища як злочинність, необхідно мати на увазі численні причини, визначати серед них основні та другорядні, об'єктивні та суб'єктивні, постійні, тимчасові та інші. Зрештою, всі погляди на причини злочинності можна звести до двох основних напрямків: соціологічного та біологічного.

Питання про причини злочинності в останнє десятиріччя широко дискутувалося в кримінологічній літературі. В радянський період вчені виходили з того, що злочинність з'явилась задовго до соціалізму, та відповідно, її причини містяться в класовому антагоністичному суспільстві. Як і сама злочинність її причини за своєю природою соціальні, невід'ємно пов'язані з особистістю злочинця та його соціально-психологічними властивостями, численні та завжди проявляються у взаємодії, їх необхідно розглядати в конкретних історичних умовах.

Але причини злочинної поведінки не можна розглядати ізольовано. Їх вплив певним чином пов'язаний з усім механізмом злочинної поведінки. С. А. Тарарухін зазначає, що розкриття причин злочинності безпосередньо пов'язане з проникненням у механізм морального формування особистості, її деформації та соціального відчуження [1, с. 5].

Автори монографії "Механізм злочинного поведіння" під редакцією В. Н. Кудрявцева зазначають, що в науковому дослідженні причини злочинності можуть бути проаналізовані на різних рівнях – суспільства, колективу (малої соціальної групи), особистості. При цьому об'єднання вказаних причин набувають переважно філософський, соціологічний чи психологічний характер [2, с. 29].

Проаналізувавши наукові роботи присвячені механізму злочинної поведінки можна зробити висновок, що цей механізм включає три основні блоки: 1) мотивацію злочину; 2) планування злочинних дій; 3) виконання злочину (при цьому враховується вплив різних психічних станів та процесів, зовнішнього середовища, рішення, що приймає людина та зворотні зв'язки).

Наведена схема відображає залежності між елементами системи злочинна поведінка, що представлені в ґрунтовному дослідженні А. В. Петровського [3, с. 22].

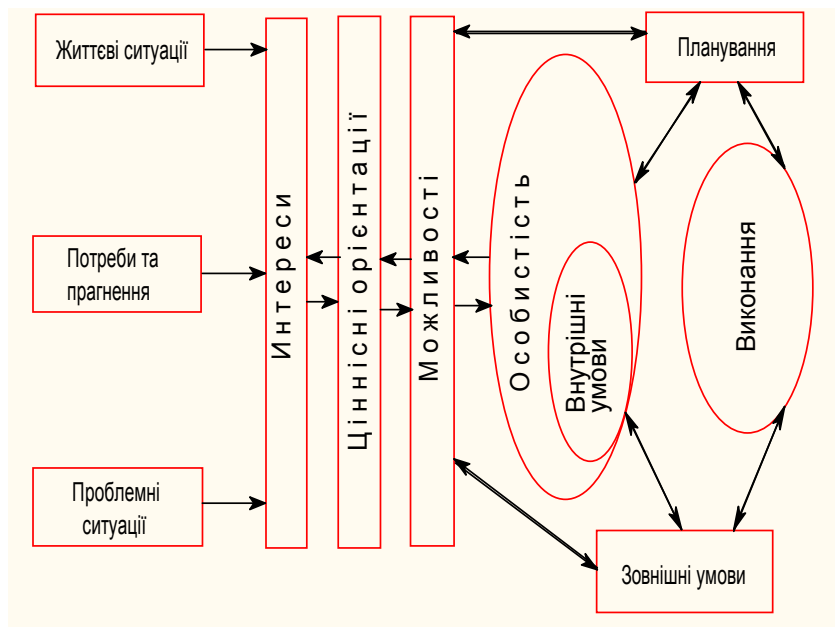

Рис. 1. Механізм злочинної поведінки

Ця схема конкретизується в дослідженні О. Г. Сторубльонкової. Зокрема вона зазначає, що механізм злочинної поведінки представляє собою певну послідовність розвитку злочинних дій: виникнення злочинних намірів, прийняття рішення скоїти злочин, планування своїх

протиправних вчинків та, нарешті, реалізація їх злочинцем. Тобто це процес взаємодії особистості і зовнішнього середовища, який формує злочинну поведінку особи та реалізує її [4, с. 27].

Для того щоб зрозуміти, яким чином людина стає злочинцем, необхідно проаналізувати складний ланцюг причинно-наслідкових залежностей. Крім причинної залежності, зв'язок носить умовний характер, коли одне явище виявляється умовою другого.

У цьому зв'язку неабиякий інтерес у наш час представляють погляди Є. К. Краснушкіна, який у 1927 році, аналізуючи дослідження провідних закордонних вчених, своїх сучасників, писав, що необхідно розрізняти детермінанти кримінальної реакції особистості. Це, по-перше, **криміногенний фактор**, що є причиною злочинної реакції. Причиною завжди будуть подразники зовнішнього соціального середовища. Ці подразники належать до двох сфер соціального середовища – сфері чисто матеріальній, економічній і сфері психічної надбудови останньої, побуту, психіці людської маси, в яку включена окрема людська істота. По-друге, у кожній людини є своя межа кримінального подразнення. Вона не лише кількісно дана для будь-яких подразників середовища в окремій особистості, але вона є різною в одній і тій самій особі для якісно різних подразників. Ця межа подразнення і є **моментом кримінальної предиспозиції (криміно-предиспонуєчий фактор)**. Але якого б походження не був цей предиспонуєчий фактор злочину, до моменту кримінального краху особистості він виявляється закладеним у самій цій особистості, він складає її сутність, притаманну їй специфічну кримінальну готовність. Психічні механізми злочинної реакції, це – **кримінопластична дія (кримінопластичний фактор)**. Пережитий досвід, що формує психічні механізми є **кримінопреформуючим фактором**. Нарешті, той останній подразник всього ланцюга соціальних подразників, який приводить у дію названі вище, такі що закладені в особистості, детермінанти злочинної поведінки, повинен бути названим **кримінопровоюючим фактором** [5, с. 11–13].

Зі співвідношення цих детермінант особистості, що визначають її злочинну реакцію, як конфліктну, ясно, що криміногенний та кримінопластичний фактори дають нам статичне уявлення про особистість, у той час як кримінопредиспонуєчий та кримінопреформуючий фактори викривають генез, динаміку особистості.

Таким чином, можна вивчати причинний вплив факторів на рівні: 1) соціального середовища; 2) особистості злочинця, як статичної системи; 3) злочинного особистісного прояву, як динамічної системи. За допомогою кримінологічного моделювання, системного підходу та методу факторного аналізу цілком можливо дослідити інтенсивність впливу тих чи інших факторів на зазначені системи та виявити характер гіпотетично існуючого зв'язку між досліджуваними елементами.

Так на рівні соціального середовища можна виділити причинний вплив факторів, що мають місце в чисто матеріальній, економічній сфері, а також у сфері психічної надбудови останньої, побуту, психіці людської маси, в яку включена окрема людська істота. Тобто у першому випадку ідеться про макроекономічні показники, а у другому – про психологічну атмосферу оточуючого середовища.

Спробуємо освітити один із аспектів застосування математичних методів при дослідженні впливу деяких макроекономічних показників на злочинність. Спочатку оберемо показник – валовий внутрішній продукт у постійних цінах 2007 року (далі – ВВП). Згідно з міжнародними стандартами, розрахунки ВВП у постійних цінах здійснюються на основі методу ланцюгових індексів. Цей метод дає можливість представити квартальні дані у вигляді довгострокових динамічних рядів. Таким чином, є можливість визначити як структурні, так і короткострокові економічні зміни.

Задача, що ставиться в даному випадку формулюється наступним чином: в якій мірі зміна показника ВВП впливає на динаміку злочинності, якщо всі інші умови соціальної дійсності за період, що аналізується, можуть без суттєвої похибки розглядатись як незмінні.

Ми візьмемо період з 2001 до 2012 року, як такий що відображає суттєве покращення економічної ситуації в державі (до 2008 року включно), а потім – поступове погіршення економічної ситуації в Україні. Друга змінна – кількість засуджених осіб, розглядається нами як залежна. Причому, слід відмітити, що вже 2013 рік у контексті аналізу кількості засуджених осіб, а також розкритих злочинів варто розглядати як точку біфуркації у зв'язку із вступом у дію 19 листопада 2012 року нового Кримінального процесуального кодексу України, що суттєво вплинув на результативність роботи правоохоронних органів.

Таким чином, обидві змінні, що аналізуються (ВВП та кількість засуджених), вимірюються за основною шкалою та, відповідно, до аналізу зв'язку між ними можуть бути прикладені практично будь-які математичні методи. Тому для розв'язання сформульованої задачі представляється цілком природнім скористатись методом математичного моделювання. Найбільш підходящим шляхом побудови відповідної моделі залежності буде в даному випадку апарат кореляційного аналізу. Якщо варіація значень двох змінних виявляє деякі спільні риси, тобто якщо великим (або малим) значенням однієї змінної відповідають великі (або малі) значення іншої змінної, існує спільна варіація (коваріація) цих змінних. Кореляція в математичному її розумінні і є якраз кількісна міра такого роду коваріації. Кореляційний зв'язок, при якому середня величина результуючої ознаки змінюється в залежності від зміни факторної ознаки – є найважливішим окремим випадком статистичного зв'язку.

Найбільш простим і показовим способом виявлення наявності кореляційної залежності двох змінних є діаграма розсіювання, яка будується наступним чином. У таблиці 1, крім іншого, представлені дані про ВВП та кількість засуджених осіб за період з 2001 до 2012 року [6; 7].

Таблиця 1

Змінні/Роки	2001	2002	2003	2004	2005
ВВП (млн. грн.)	468445	493036	539953	605335	623479
Кіл-ть засудж. (осіб)	201627	194212	201081	204794	176934
Кіл. безроб. (осіб)	2455000	2140700	2008000	1906700	1600800

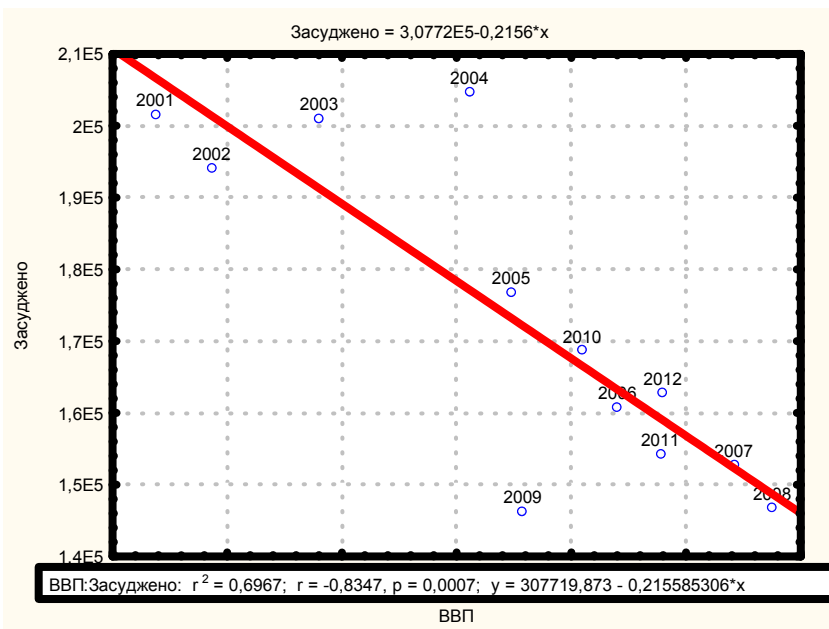
Продовження таблиці

2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
669865	720731	737336	628516	654598	688596	689646
160865	152772	146858	146383	168774	154356	162881
1515000	1417600	1425100	1958800	1785600	1732700	1657200

Відкладемо на горизонтальній вісі координатної площини відрізки, які відповідають значенням незалежної змінної, а на вертикальній вісі – відрізки, які відповідають значенням залежної змінної. Застосування зазначеної методики в кримінологічних дослідженнях вперше запропоновано Ю. Д. Блувштейном [8, с. 93–107]. Однак, у сучасних дослідженнях результати аналізуються за допомогою спеціальних комп'ютерних програм.

На графіку бачимо лінію регресії, основний сенс якої в тому, що вона відображає середню тенденцію залежності між змінними, що аналізуються. Сума квадратів відстаней від точок на діаграмі до цієї лінії мінімальна (порівняно з усіма можливими лініями). Якби всі точки, що утворені перетинами парних перпендикулярів, лежали чітко на лінії регресії, можна було б припустити, що зміна значень залежної змінної, які спостерігаються, породжені виключно змінами незалежної змінної.

Хоча ми вважали, що для випадку, який розглядається, всі соціальні умови (крім ВВП) залишаються незмінними, однак це було лише припущення, що дозволяє спростити модель. Насправді якісь зміни соціальних умов за період у дванадцять років не могли не відбутись. Вони, безумовно, чинили певний вплив на динаміку злочинності. Саме тому реальні значення залежної змінної, які спостерігаються, більше або менше очікуваних (регресійних).

Рис. 1. Графік співвідношення змінних – ВВП та кількості засуджених осіб

Важливою якістю коефіцієнту кореляції є його стандартизований характер: величина r коливається в межах від $[-1$ до $+1]$. Коефіцієнт зі знаком "мінус" означає негативну кореляцію, тобто збільшенню значень однієї зі змінних, що співставляються, відповідає зниження значень іншої змінної. Як видно з напису внизу графіка, $r = -0,83$ при $p < 0,05$. Тобто знайдений коефіцієнт кореляції є значущим, а сама кореляція є негативною та досить сильною. При збільшенні рівня ВВП знижується кількість засуджених осіб. Збільшення ВВП загалом вказує на зростання економічного добробуту, тому зниження рівня злочинності є закономірним явищем, яке може бути показником оздоровлення суспільства. Показово, що роки, які передували президентським виборчим кампаніям в Україні – 2004 та 2009, є так званими викидами, тобто показники кількості засуджених осіб не вкладаються в русло загальної тенденції. У 2004 році засуджено невідповідно велику кількість осіб, а у 2009 – навпаки, невідповідно малу. Якщо виключити з графіка крапки, які відповідають цим двом рокам, то коефіцієнт кореляції $r = -0,9684$, при $p = 0,0000$. Тобто у такому випадку кореляція стає надзвичайно значущою.

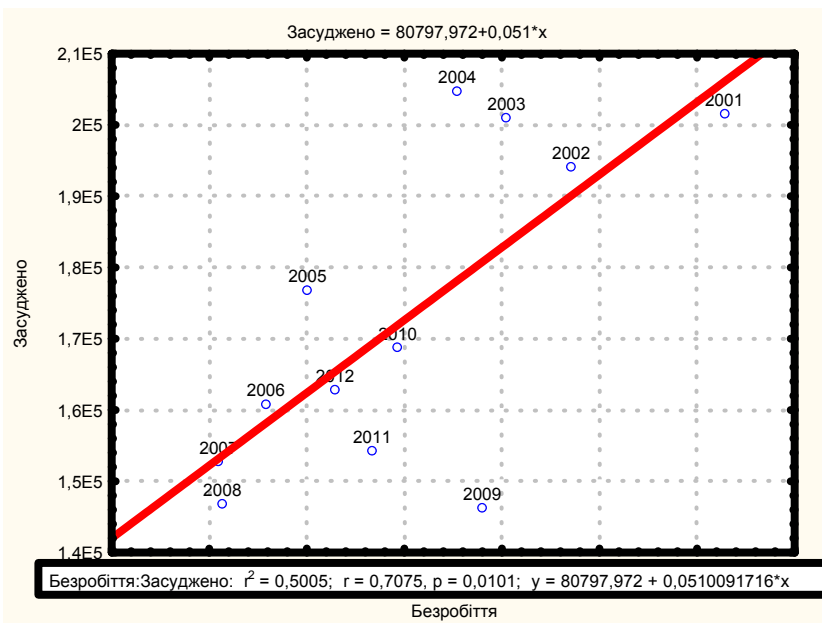
Рівняння регресії $y = 307719,873 - 0,215585306 \cdot x$, де y – кількість засуджених осіб (результуюча ознака), x – ВВП (факторна ознака), **-0,22 – коефіцієнт регресії**, **307719** – збурення або стохастична змінна, яка включає вплив неврахованих в моделі факторів, випадкових помилок та особливостей вимірювання.

Коефіцієнт регресії показує, як в середньому зміниться результуюча ознака, якщо факторна ознака збільшиться на одиницю. У нашому випадку сутність цього коефіцієнта полягає в тому, що збільшення рівня ВВП на 1 мільйон гривень призведе в середньому до зменшення кількості засуджених осіб на 0,22. Вимірюється цей коефіцієнт (у нашому випадку) в кількості осіб на мільйон гривень. Таким чином, якщо рівень ВВП збільшиться на 10 мільйонів гривень за рік, то кількість засуджених осіб у цьому році має зменшитись на 22 особи.

З метою встановлення подальших зв'язків злочинності з соціально-економічними макропоказниками проведемо кореляційно-регресійний аналіз залежності кількості засуджених осіб з кількістю безробітного населення (за методологією МОП) за тривалістю незайнятості у віці 15–70 років (усього, осіб) за аналогічний період [7].

І. С. Скільський серед показників визначеного рівня наводить: нерівність у розподілі доходів, чисельність народонаселення, міжнародну міграцію, чисельність вимушених переселенців і біженців, рівень безробіття, чисельність засуджених [9, с. 94]. У межах цієї статті аналіз значної кількості детермінант є неможливим. Однак, саме рівень безробіття, на думку багатьох кримінологів, є важливим криміногенним фактором, тому гіпотеза щодо існування кримінологічно значущого зв'язку між цими змінними має бути піддана перевірці. Дослідження інтенсивних процесів формування нових форм соціальної диференціації в суспільстві обумовлено наслідками галузевих змін в економіці країни, в числі яких – масові негативні зміни рівня зайнятості населення – безробіття, що виступає реальним фактором появи бідності.

При співставленні змінних "кількість засуджених осіб" та "безробітне населення" з'ясовано, що коефіцієнт кореляції $r = 0,71$ при $p < 0,05$. Тобто зв'язок, що встановлений, є значущим, кореляція є прямою. 2004 та 2009 роки і в даному випадку можна визнати викидами, що підтверджує факт невідповідної кількості засуджених осіб в ці періоди. Рівняння регресії $y = 80797,972 + 0,0510091716 \cdot x$ свідчить про наступне. У випадку зростання рівня безробіття на 100 осіб, кількість засуджених збільшиться на 5 осіб. Більш сміливий висновок полягає в наступному: серед 100 осіб, що втратили роботу, як мінімум 5 осіб може піти на злочин під впливом саме цієї конкретної життєвої ситуації.

**Рис. 2. Графік співвідношення змінних –
рівень безробіття та кількості засуджених осіб**

Варто зауважити, що якщо коефіцієнт кореляції – це одиничний (одномірний) показник, що виражається одним числом, то регресія представляється або зображується в наступних трьох формах: а) формулою – рівнянням парної регресії; б) в матриці – рядом розподілу; в) графічно – "лінією регресії" у двомірній системі координат чи "кривою розподілу" якості злочинності за шкалою фактора. Так лінійна регресія, яка виражається рівнянням прямої, має вигляд: $Y = a + b \cdot x$. В подальших дослідженнях потрібно перейти до багатofакторного рівняння регресії, що має вигляд:

$$\bar{Y} = a + b_1 x_1 + \dots + b_k x_k = a + \sum_{j=1}^k b_j x_j,$$

де k – число незалежних змінних (факторних ознак). Оцінювання загальної сумісності лінії множинної регресії з усією сукупністю вихідних крапок відбувається, як і при парному регресійному аналізі, шляхом використання спеціальних вимірюючі показників.

Таким чином, наявність двох видів інформації: а) прогнозу динаміки певного фактору в часі – **F1(T)** та б) аналітичної залежності

злочинності від цього фактору **Z (F1)** – дозволяє розрахувати прогноз динаміки злочинності, що залежить від цього фактору – **Z (T)**. Цей факт демонструє роль статистичної інформації в прогнозуванні злочинності. Знання більш повного набору залежностей показників від різних криміногенних факторів та знання прогнозів динаміки всіх цих факторів на певний період часу, дозволяють розрахувати прогноз динаміки злочинності на той же період. А це знання, у свою чергу, дозволяє планувати систему заходів по боротьбі зі злочинністю, випереджаючи її за фазою розвитку. Так, наприклад, знання прогнозу розвитку демографічних факторів (що мають криміногенні якості) дозволяє, розрахувавши прогноз розвитку злочинності, превентивно змінювати державну структуру сил і засобів органів внутрішніх справ пропорційно прогнозованим потребам регіонів.

Взагалі віднаходження залежностей між явищами – улюблене заняття будь-якої мислячої людини, а якщо ці залежності виявляються ще й лінійними, то це тим більше приємно.

Література

1. Тарарухин С. А. Преступное поведение. Социальные и психологические черты / Тарарухин С. А. – М.: Юридическая литература, 1974. – 244 с.
2. Механизм преступного поведения. Под ред. В. Н. Кудрявцева. – М.: Издательство "Наука", 1981. – 248 с.
3. Петровский, А. В. Индивидуальное криминологическое прогнозирование совершения корыстно-насильственных преступлений молодежью [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Петровский Антон Владимирович; Краснодарский юридический институт. – Краснодар, 2002. – 221 с.
4. Сторубленкова Е. Г. Изучение статистической зависимости преступности от криминогенных факторов [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Сторубленкова Елена Геннадиевна; Московский университет Министерства внутренних дел Российской Федерации. – Москва, 2006. – 285 с.
5. Преступник и преступность. Сборник II. Под ред. Е. К. Краснушкина, Г.М. Сегал и Ц.М. Фейнберг. – Москва: Кабинет по изучению личности преступника и преступности при Мосздравотделе; Издание Мосздравотдела, 1927. – 391 с.
6. Квартальні розрахунки валового внутрішнього продукту України за 2001–2012 роки. Статистичний збірник [Текст]. – К. : Державна служба статистики України, 2013. – 168 с.
7. Офіційний сайт Державної служби статистики України. Розділи: Статистична інформація та База даних [Електронний ресурс]. – URL : www.ukrstat.gov.ua.
8. Блувштейн Ю. Д. Криминология и математика / Блувштейн Ю. Д. – М.: Юридическая литература, 1974. – 176 с.

9. Скифский, И. С. Объяснение и прогнозирование насильственной преступности в Российской Федерации [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Скифский Иван Сергеевич; Тюменский государственный институт мировой экономики, управления и права. – Тюмень, 2006. – 306 с.

СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ У СІЧНІ-ВЕРЕСНІ 1919 РОЦІ (ВІЙСЬКОВИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ)

Лейберов О. О.

Останнім часом стало не популярно писати про Червону Армію. Утворена в 1918 році, вона стала не лише дітищем, а й одним із головних символів революції. Історична та художня література, кінематограф радянських часів сформуvalи та поширювали в масовій свідомості образ червоноармійця як полум'яного борця за ідеали нового життя, суспільства, соціального ладу. Із здобуттям Україною незалежності, ситуація починає кардинально мінятися. Відкриття архівних фондів, що були засекречені в радянський період дали можливість дослідникам по-новому дивитися на історичні події, аналізувати їх, робити неупереджені висновки та давати об'єктивну оцінку. Особливий інтерес дослідників-краєзнавців викликає період національно-визвольної революції 1917–1921 років та громадянської війни на Чернігівщині. Перебування на території губернії військових формувань Червоної Армії, їх взаємовідносини з місцевою владою та населенням, політичні настрої, повсякденне життя не були об'єктом окремого, самостійного наукового дослідження.

Деякі аспекти проблеми знайшли своє відображення у дослідженнях радянських істориків. Це як правило питання військово-політичного характеру – дислокація військ, чисельність, мобілізаційні компанії. Нажаль, радянська історіографія не відзначалася історичною об'єктивністю [1–5]. Навіть збірники документів, що видавалися у радянські часи, відзначалися тенденційним добром матеріалів, ідеологічною упередженістю та відсутністю історичної об'єктивності [6].

На початку січня 1919 року на північному та північно-східному кордоні Української Народної Республіки з'явилися війська Радянської Росії та розпочали наступ на Гомель, Чернігів та Київ. У доповіді від 22 січня 1919 року на ім'я голови ВРК України Чернігівський губернський уповноважений Чайковський повідомляв: "Чернігівщина у теперішній час являє собою доволі значну частину нашої території звільненої від буржуазної влади; 11 повітів повністю відвойовані нашими військами у петлюрівців. Сильна, розвинена промисловість – суконна,

пенько-прядильна, цукрова, лісна, паперова, шкіряна, сірникова, багаті хлібом південні повіти – все це за наявності доволі значних запасів сировини та готової продукції дає можливість добувати з цієї губернії велику кількість товарів для обміну з Росією та Білоруссю... задовольняти потреби постачання Червоної армії хлібом та іншими продуктами, взуттям та одягом, для задоволення нарешті потреб інших губерній нашої Республіки" [7]. Підтвердження цього знаходимо у рапорті політкомісара 1-ї Радянської дивізії Панафідіна, який повідомляв 26 січня з Корюківки про те, що "нашими частинами зайняті Конотоп, Бахмач, Крути, Ромни, Козелець, Носівка та ряд сіл та хуторів навколо. У Крутах захоплено 150 полонених, у Конотопі – інтендантські склади... у Конотопі є 0,5 млн. пудів картоплі, 200 тис. пудів сушених фруктів та значні запаси військової амуніції" [8].

Стрімкий наступ військ Українського фронту проти частин Директорії УНР швидко перетворив Чернігівщину на глибокий тил. Все це дало можливість активно використовувати економічний потенціал губернії та зосередити на її теренах значні військові формування. На кінець січня на Чернігівщині були зосереджені резервні частини Київської групи військ, яка наступала на Козятин, Жмеринку та Одесу: – 1-а та 3-а стрілецькі дивізії, 1-й, 4-й і 5-й радянські полки, Таращанський, Богунський полки, загін ім. Крапив'янского та численні партизанські формування. У середині лютого 1919 р. їх кількість зросла ще більше. У доповідній записці наркомвоєна УСРР про стратегічну ситуацію на Україні йшлося про те, що: "У резерв фронту в районі Києва, Чернігова, Ніжина передислоковуються три окремі бригади прикордонної охорони. У той самий резерв будуть направлятися частини військ 9-ї Курської дивізії (шість полків та 3-а бригада прикордонної охорони)... 1-а дивізія – 17 тис. багнетів, 9-а дивізія – 9 тис. багнетів, прикордонні бригади – 3 тис., а всього – 55 тис. бійців" [9]. Так у липні місяці тільки в містечку Бахмачі перебували п'ять башкирських бригад, караульний батальйон повного складу, а також військовий шпиталь. [10]. Зрозуміло, що така кількість військових частин аж ніяк не сприяла нормалізації становища в губернії. Перше з чим прийшлося зіштовхнутися місцевій владі стало небажання військових їй підкорятися. "Втручання військових частин у розпорядження місцевої влади, панування темного елемента та невміння місцевої влади приборкати все це сіють невдоволення серед населення радянською владою" – повідомлялося з Мутинської волості Кролевецького повіту [11] У Коропському повіті стоять партизанські загони, які тримають себе незалежно і ніякій владі не підкорюються" [12]. Ситуація доходила навіть до курйозів. У Конотопі анархістські налаштовані кавалерійські частини захопили голову повітового виконкому, арештували, забрали печатку та гроші, кричали "смерть комуністам" [13]. У Остерському повіті де "військові, цивільні

та партійні організації були у ворожих стосунках дійшло до того, що партійний комітет шість разів викидали з приміщення..." [14.] Така ситуація обумовлювалася в першу чергу тим фактом, що Чернігівщина певний час знаходилася під управлінням урядових та військових структур, що розміщувалися на території РСФРР і не мала ніякого зв'язку з Харковом, де розміщувалися всі урядові установи УСРР. Вищезгадуваний губуповноважений Чайковський скаржився: "Ненормальним є становище Губернського Військового Комісаріату. Згідно угоди між урядами – нашим та РСФРР – Чернігівщина тимчасово у військово-адміністративному відношенні є частиною Орловського воєнного округу Росії. Я глибоко переконаний, що довго таке становище продовжуватися не може, бо питання постачання, питання комплектування караульних територіальних військ, мобілізації та політичного керівництва не може знаходитися повз контроль та керівництва Українського Уряду" [15]. Гостро стояла і кадрова проблема. Чайковський продовжував: "Військові частини, що тут знаходяться, повинні бути у стройовому відношенні підпорядковані такому начальнику гарнізону, який би викликати повну довіру в питаннях проводити політику уряду. Між тим, губвоенком Горбачевський виявився людиною, дії якої, без сумніву, компрометують Радянську Владу та зокрема Владу Радянського Уряду України – коли він був викритий у справі покарання селян батогами" [16]. Зрозуміло, що такі дії, такої людини, аж ніяк не могли сприяти становленню позитивного відношення місцевого населення до нової влади. Спеціалістів не вистачало і їх масово присилали з Радянської Росії. Але не знаючи мови, національної специфіки населення та місцевих особливостей політичної ситуації вони своїм намаганням швидко утвердити російський досвід тільки шкодили справі. Це призвело до того, що Губвійськкомісаріат був змушений видати наказ, в якому застерігав "...своїх інструкторів від спроб одним ударом створити складний механізм управління з усіма деталями, розробленими у Радянській Росії". Він радив "у основу план, зрозуміло, закладати законодавство та інструкції прийняті в РСФРР, але обов'язково враховувати умови моменту та місцеві можливості" [17]. Навіть ті спеціалісти та інструктори, що працювали в радянських установах часто не вирізнялися кращими людськими якостями. Шосткінський комуніст т. П'єр, член міського воєнного комісаріату так описував ситуацію, що панувала в цій установі: "лизоблюдство, лакейство, казенщина, шкурництво і здирництво, які навіть революція не змогла розкачати" [18].

Перше з чим зіштовхнулася місцева більшовицька влада Чернігівщини була проблема перебування та утримання значної маси військових. Після відступу німців, а потім військ Директорії УНР, практично всі казарми та житлові приміщення, які можна було використати для розміщення солдат були не придатні для цього. Тому

червоноармійців розселяли по приватних квартирах, що вкрай негативно відбивалося на їх дисципліні та боєздатності. Але якщо проблему розселення вдавалося хоч як контролювати, то питання харчування та забезпечення військових частин зброєю та амуніцією залишалися не вирішеними. З Новгород-Сіверського повідомляли, що "червоноармійські частини недостатньо забезпечені продовольством, що може викликати небажані явища на ґрунті недоотримання продуктів [19]. У квітневому протоколі Глухівського Комітету УКП/б/ читаємо: "В повіті продовольства немає. Червоноармійці не отримують харчів, однострою та платні. Хвилювання на цьому ґрунті серед червоноармійців виливаються у форму повстань. Ми знаходимося у безвихідному становищі. Заберіть негайно звідси війська або негайно їх нагодуйте. Становище більш ніж трагічне. Чекаємо від вас допомоги" [20]. Причинами критичної продовольчої ситуації були не стільки військові дії, як наслідки політики "військового комунізму" з його адміністративно-розподільчими принципами. Прогодувати самі себе червоноармійці не могли. Так для бійців загону ім. Крапив'янського, що дислокувалися в Ніжині, була встановлена наступна плата: "рядовому червоноармійцю – 500 крб. (тільки з 27.10.1919 р. оклад червоноармійця зріс до 800 крб. – Л. О.), відокремленому 600 крб., взводному командирю – 700 крб. та командирю загону – 1000 крб. на місяць, при цьому червоноармійці користуються однаковими правами, як радянські службовці та комуністи". На початку березня політкомісар загону повідомляв, що: "У результаті наступу революційних військ остаточно припинився зв'язок з м. Києвом, тому загін втратив джерело отримання грошей, необхідних для утримання загону, так як асигнування поступали з київського інтендантства". За лютий на утримання особового складу інтендантство заборгувало 19787 крб. 17 коп. (харчі, мило, тютюн, канцелярія). Підсумовуючи він писав: "Тому ми опинилися перед повним фінансовим крахом, який може призвести до самих серйозних наслідків" [21]. У цей час ціни на продукти в губернії становили: гречана крупа – 35 крб., пшенична – 25 крб., м'ясо – 80–90 крб. за фунт, склянка молока – 25 крб., масло – 150–180 крб., сіль – 120–130 крб. Тому і не дивно, що не отримавши від інтендантства коштів, Штабом загону було прийнято рішення про проведення повального обшуку "для з'ясування підозрілих осіб", а також стягнення контрибуції "з буржуазного елемента міста" [22]. Зловживання з боку Штабу та грабунки населення червоноармійцями стали причиною того, що 5 червня 1919 р. загін був роззброєний 3-ю стрілецькою дивізією, спеціально викликаною до Ніжина [23]. Така ж ситуація склалася із забезпеченням червоноармійців військовим спорядженням. Комісар 8-ї бригади, що розміщувалася в Гомелі, так описував ситуацію: "Немає ніякого обмундирування: шинелей, взуття та всього іншого. Зараз регулярно прибуває поповнення в частини. Люди залишаються в лаптях та домашньому одязі" [24].

Невдоволення військових напівголодним існуванням почало все частіше проявлятися в формі непокори, а подекуди й прямих антибільшовицьких виступах. Вже через місяць після зайняття Чернігівщини червоними військами у губерньський ревком надійшло повідомлення про те, що 20-й Радянський полк, що стоїть у Бахмачі "починає заражатися провокаційними ідеями контрреволюції" [25]. З часом ситуація тільки ускладнювалася. 1-й радянський полк (окрім 5-ї роти) відмовився йти на фронт у Білу Церкву. 5-й Радянський полк роззброїв виконком. [26]. З Борзни повідомляли, що "полк, що квартирується в містечку, охоплений бандитизмом (безперервні грабунки, пияцтво, безконтрольність, розстріли та погроми). Необхідні заходи для приборкання бунтуючих солдат [27]. На початку червня мобілізовані червоноармійці 4 радянського полку вчинили дебош в Коряківці. Місцева влада була змушена констатувати, що відпускні червоноармійці Таращанського та Богунського полків повертаючись на батьківщину вчиняють безлад. Після цього інциденту Губвиконком Чернігівщини був змушений просити "направити у губернію двох прокурорів воєнного трибуналу" [28]. Дійшло до того, що у Новгород-Сіверському це питання розглядалося на спеціальному об'єднаному засіданні повітового ревкому та міського паркому. В ході обговорення воєнком Душин заявив: "...товарищи кавалеристи не розуміють ідеї та завдань революційної боротьби, прибуваючи сюди вже починають зривати червоноармійські значки та ведуть себе темно...ця маса налаштована далеко не революційно" [29]. Його підтримав місцевий комуніст Ромченко, який вказував, що військові частини, що розміщуються в Новгород-Сіверському, особливо кавалерійські частини, ведуть себе дуже погано по відношенню до влади та комуністичної партії. "Ці червоноармійські частини неодноразово заявляли, що вони ще почитять усіх. Такі випадки вже були зафіксовані в деяких місцях, коли військові частини робили протизаконні справи і цим нищили справу захисту та оборони Республіки" [30]. Збори прийняли постанову про видачу особистої вогнепальної зброї кожному працівнику радянських установ для особистого захисту від червоноармійців.

Часто такі виступи проходили під антисемітськими та погромними гаслами. Губерньське керівництво неодноразово звертало увагу на те, що серед червоноармійців спостерігається таке явище як антисемітизм [31]. Але крім констатації факту ніяких дієвих заходів по його ліквідації не вживалося. Для більшості офіцерів та солдат червоноармійських частин, єврейське населення губернії несло на собі "комплекс вини" за політичну та економічну ситуацію в губернії. Місцеве керівництво було змушено констатувати, що "антисемітські настрої у червоних військах і раніше були сильними, а так як продовольче питання загострилося та всі відповідальні робітники були євреї, то антисемітські настрої в масах на момент організації радянської

влади посилювалися... боротися з антисемітизмом було дуже важко, так як більшість робітників були євреї" [32]. Стихійні мітинги під гаслами "Бий жидів та жидівських наймитів", "Геть жидів з рад та комітетів", "Ми за Ради, але без жидів та комуністів" були зафіксовані в Ічні, Борзні, Шостці, Погарі, Городні, в Остерському та Ніжинському повітах [33]. Необхідно зауважити, що на відміну від республіканських загонів Директорії та білогвардійських військ генерала А. Денікіна, червоні війська не влаштовували на Чернігівщині єврейських погромів.

Іншою проблемою, яку випало вирішувати місцевій більшовицькій владі Чернігівщини була мобілізація до лав Червоної Армії. Планувалося, що у Чернігові, Ніжині та інших повітових містах будуть створені пункти формування нових територіальних частин та переформування військових частин, що виводилися з фронту. У зв'язку з цим, у спеціальній директиві військового наркомату зазначалося, що "поповнення перерахованих частин до штатного складу буде проводитися шляхом призову (мобілізації)... Поки створюється для прийому призовників шість запасних батальйонів, але їх кількість буде поступово збільшуватися до доведення кількості запасних батальйонів з розрахунку одного на кожний полк, тобто до 36" [34]. На місцях організація та проведення мобілізації покладалася на партійні органи та місцеві владні установи. Але одразу мобілізаційні заходи наштовхнулися на опір населення. "Особливо свою діяльність Поганській партійній організації прийшлося проявляти у зв'язку з мобілізацією. На першому мітингу... партія відчула, що вона має справу з контрреволюційною масою, яка готова кинутися та порвати на шматки за одне необережне слово. Явними були заклики до повалення Радянської влади та знищення комуністичної партії. Майже всі мобілізовані агітували, що не треба боротися проти Колчака та закликали до єврейських погромів". А коли місцеві комуністи спробували провести ще один агітаційний мітинг, він перетворився "у знущання над товаришами комуністами" [35]. І такі випадки були не поодинокими. Небажання служити у Червоній Армії пояснювалося рядом причин. Населення Чернігівщини сильно постраждало від попередніх мобілізацій часів Першої світової війни і перших років революції та громадянської війни. Крім того, політичні симпатії більшості населення губернії були не на боці червоних, що постійно відмічалось в зведеннях Чернігівського губчека. Тому при проведенні мобілізаційних компаній влада все частіше вдавалася до застосування репресивних заходів. У доповіді уповноважених ЦК КПУ т. Черних та Могілевського, від 3 липня 1919 р. повідомлялося, що "У місті (Конотоп) в перший день мобілізація пройшла в'яло, як з'ясувалося, це пояснювалося тим, що місцеві профспілки вважали, що їх це не стосується. Роз'ясненням цього непорозуміння та облавами по місту була посилена явка на призовні пункти на другий та

третій день мобілізації" [36]. У Ніжині для проведення мобілізації приходилося застосовувати збройні сили. [37]. У звіті Центральної мобілізаційної комісії читаємо: "...а всіх підбурювачів арештовувати, а деякого з них навіть розстрілювати. Це дало гарні результати. Мобілізовані самі стали приходити та навіть видавати тих негідників, які їх підмовляли... такі заходи прийшлося проводити по всій губернії за виключенням 2–3 повітів". Було видано спеціальний наказ, згідно з яким, якщо мобілізовані прийдуть до свого села або хутора, то вся відповідальність за його приховування лягала на голів виконкому та комнезаму. Як свідчать документи "цей прийом дав доволі позитивні результати" [38]. Завдяки таким "драконівським" методам на середину літа у результаті кількох мобілізаційних компаній, було призвано та відправлено до місць призначення понад 33 тис. чоловік [39]. Ця цифра стає більш вагомим, якщо додати що в травні в арміях Директорії УНР налічувалося всього 15 тис. вояків. Разом з тим, місцеве керівництво було змушено визнати, що при мобілізації не дотримувалося те правило, про призов до лав Червоної Армії лише робітників та бідних селян. У Новгород-Сіверському з представників "буржуазного елемента" навіть сформували допоміжний батальйон тилової служби.

Численні більшовицькі мобілізаційні компанії породили масове дезертирство. Цей процес значно посилювався у серпні місяці, напередодні окупації губернії білогвардійськими арміями генерала Денікіна. Серед усіх губерній України Чернігівщина посідала перше місце з кількості дезертирів. Так у Полтавській губернії було відмічено всього 278 випадків дезертирства, в Харківській – 1161, на Чернігівщині дезертирів нараховувалося 6079 чол., тобто 18 % від усієї кількості мобілізованих [40]. І це цифра за офіційною статистикою, насправді дезертирів було на порядок більше. Саме тому, згідно спеціального наказу українського радянського уряду, для боротьби з дезертирами були створені "загороджувальні загани та висунуті на лінію Ніжин – Крути – Бахмач – Ічня". Далі в документі повідомлялося, що цей крок приніс реальні результати – "спіймано до 600 чоловік" [41]. Усі схоплені дезертири були повернуті до своїх військових з'єднань, де частина з них була розстріляна перед строем. Однак не дивлячись на всі зусилля центральної та місцевої влади зупинити наступ Збройних Сил Півдня Росії вони так і не змогли. Вже на початку вересня територія губернії практично вся була зайнята білогвардійцями, що продовжували свій наступ на Москву.

Перед самим відступом більшовиків з території губернії, 20 серпня в Чернігові відбулася об'єднана партійна конференція, на якій були розглянуті питання невдачі революційного будівництва на Чернігівщині. Аналізуючи стан та результати роботи місцеві більшовики наголосили на тому, що "Наші невдачі походять з-за того, що наша армія

дезорганізована, що вона не дисциплінована, а не тому, що ворог сильніше. Необхідно створити сильну Червону Армію. Але зараз ми можемо тільки оборонятися, а не наступати". Вказувалося на слабку роботу по проведенню революції на місцях. "Взагалі завдяки нашій розхлябаності наша армія була розкладена ворожими елементами, що проникли в її ряди. Для виправлення цієї помилки необхідно вести зараз саму енергійну боротьбу з дезертирами та всякими шкідниками та ворожими елементами". Підсумував ситуацію комуніст з м. Сосниці Попков, який заявив: "А покластися на червоноармійців не можна" [42]. Київській комуніст Я. Менс, що довго працював на Чернігівщині у статті "Більше уваги провінції" влучно підсумував, що "якщо до складної політичної та економічної ситуації в губернії додати самочинні реквізиції, що чиняться червоноармійцями, то виходить якийсь "безобразний большевизм", який протиставляє проти себе не лише дрібну буржуазію, а й селян та робітників" [43].

Підсумовуючи, необхідно зазначити, що причини поразки більшовиків у 1919 році на Чернігівщині та в цілому на Україні були обумовлені невдалою політикою військового будівництва. Відсутність єдиного керівного центру, недостатня координація дій між місцевою владою та військовим керівництвом, постійні втручання військових частин у місцеві справи, неможливість в умовах громадянської війни забезпечити військові частини усім необхідним, слабка дисципліна та низький бойовий дух червоноармійців, недостатня компетенція командирів, зловживання та репресивні методи під час проведення мобілізаційних компаній – все це призвело до розгортання широкомасштабного повстанського руху, поспішного відступу більшовиків та зайняття губернії білогвардійцями. Разом з тим практично всі соціально-політичні та економічні кроки українського та російського більшовицького керівництва на Україні викликали незадоволення і опір місцевого населення. Розуміння цього дозволило комуністичному проводу не повторити їх уже наступного року, коли на Україні остаточно утвердилася більшовицька влада.

Література

1. Супруненко М. Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни 1918–1920. / М. Супруненко. – К., 1951. – 343 с.
2. Білан Ю. Я. Героїчна боротьба трудящих України проти внутрішньої контрреволюції та іноземних інтервентів у 1918–1920 роках. – К., 1957. – 47 с.
3. Українська РСР в період громадянської війни: В 3 т. – Т. 2: Розгром буржуазно-куркульської директорії. Вигнання інтервентів Антанти. Визволення України від денікінців (листопад 1918 – грудень 1919). – К., 1968. – 423 с.
4. В борьбе за власть советов на Украине. Из истории борьбы большевистских организаций за завоевание и укрепление Советской власти на Украине. – К., 1977. – 347 с.

5. Костенко І. П., Симоненко В. І. Чернігівщина в роки громадянської війни. 1919–1920. / І. П. Костенко, В. І. Симоненко. – К., 1976. – 230 с.

6. Чернігівщина в роки громадянської війни. 1919–1920: Сб. документів і матеріалів. / Сост.: В. І. Кудряшова, П. Я. Кудряшов, Г. П. Петров, Ф. П. Спиридонов та ін. – К., 1975. – 456 с.

7. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України) ф. 1, оп. 20, спр. 21, арк. 55.

8. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 122, арк. 1 зв.

9. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 122, арк. 5 зв.

10. ЧОДА ф. р-1394, оп. 9, спр. 16, арк. 9.

11. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 21, арк. 53.

12. ЦДАГО України ф. 57, оп. 2, спр. 305, арк. 59.

13. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 74, арк. 53 зв.

14. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 16, арк. 10.

15. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 21, арк. 55.

16. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 21, арк. 55 зв.

17. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 12, арк. 67.

18. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 74, арк. 145.

19. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 74, арк. 53 зв.

20. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 72, арк. 135 зв.

21. Ніжинський відділ державного архіву Чернігівської області ф. р-5272, оп. 1, спр. 6 арк. 20-20 зв.

22. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 74, арк. 2.

23. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 74, арк. 3.

24. Російський державний архів соціально-політичної історії ф. 17, оп. 84, спр. 17, арк. 44.

25. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 44, арк. 3.

26. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 21, арк. 35 зв.

27. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 44, арк. 11.

28. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 75, арк. 36.

29. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 74, арк. 53 зв.

30. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 72, арк. 27.

31. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 74, арк. 53 зв.

32. Російський державний архів соціально-політичної історії ф. 17, оп. 84, спр. 17, арк. 44.

33. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 44, арк. 9, 18.

34. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 122, арк. 5 зв.

35. ЦДАГО України ф. 57, оп. 2, спр. 305, арк. 43.

36. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 73, арк. 98.

37. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 44, арк. 9.

38. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 21, арк. 56 зв.

39. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 21, арк. 57

40. ЦДАГО України ф. 57, оп. 2, спр. 305, арк. 51.

41. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 16, арк. 44.

42. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 74, арк. 17 зв. – 18.

43. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 44, арк. 38.

МІФОЛОГІЧНІ ОРІЄНТИРИ МОРАЛЬНОГО ІДЕАЛУ

Литовченко В.

В статті розглянуто основні складові формування морального ідеалу.

Ключові слова: Мораль, ідеал, інстинкти, соціум

Проблема моралі, як категорії загальноорієнтувальної, загально-регулюючої і загальнорівноважувальної, за всіх часів існування суспільства мала величезне значення. Вже в первісній суспільній організації виникає система протоморальної регуляції людської поведінки і життя, зароджується певна культура стосунків. Незважаючи на багаточисленні теорії походження моралі, майже всі дослідники одно-значно відмічають той факт, що моральна основа стала підґрунтям формування цивілізованого суспільства, повного виходу людини з тваринного середовища. За влучним висловлюванням А. М. Чернія: "Мораль є серцевиною духовного життя, яку слід розглядати не тільки як засіб соціальної регуляції поведінки, а й як зразок істинно людського буття, те, що є суттєвою рисою людського обличчя, без якого людина перестає бути людиною. Тобто мова йде про формування цілісного внутрішнього стержня людини, утвердження людського в ній" [1, 93].

Суттєва відмінність людської особистості від усіх інших живих істот – це те, що людина не просто знає, а має ідею знання, не просто діє, а діє відповідно до ідеалу досконалої поведінки. Кожен людський вчинок дістає свій моральний вимір завдяки здатності людини усвідомлювати його внутрішню проблематику, смисл співвідносити із власним уявленням про певний зразок, тобто про ідеал. Енциклопедична література визначає етичну сторону ідеалу в теоретичному плані як:

- найбільш загальне, універсальне і, як правило, абсолютне моральне уявлення (про блага і суще);
- в нормативному – як досконалість у стосунках між людьми або – в формі суспільного ідеалу – такий устрій суспільства, який забезпечує цю досконалість;
- вищий зразок моральної особистості [2, 296].

Тут варто додати, що моральний ідеал, як і будь-який інший є динамічною одиницею, відбиває змінний характер прагнення, уподобання та дії людського соціуму тієї чи іншої епохи. Він завдячує своїй появі архаїчній добі, передусім часу "виходу" людини з тваринного середовища. Яка ж складова спричинила появу такого феномену як мораль?

Найбільш ранньою формою суспільної організації людської спільноти було стадо, віддалені аналоги якому ми знаходимо в тваринному світі. Від злагоджених дій і міцностей стосунків всередині цього утворення залежить вся доля колективу, який зможе успішно долати труднощі "вороже налаштованого" природного середовища, особливо в життєво необхідних умовах: пошуку харчових компонентів та захисту життя. В колективній організації природа заклала стійку формулу збереження кожного біологічного виду через інстинкт самозбереження, її власне неусвідомлене "Я". Цей інстинкт із найдавніших часів детермінує поведінку живих істот, зокрема й людини. Він визначає боротьбу живої істоти за своє існування проти несприятливих біологічних чи абіотичних факторів довкілля. Як вірно зазначає Ю. Бородай: "З однієї сторони, цей інстинкт прив'язує індивідуальну слабку особину до стада; з іншої сторони, всередині стада він гальмує у неї безпосередній прояв "егоцентричних" потягів (харчових чи статевих), тих потягів, які протистоять "інтересам" інших тварин, перш за все "інтересам" більш сильніших, домінуючих" [3, 97].

Застосувавши висловлене вище твердження до людського стада, вважаємо, що людська істота (як біологічний вид) була забезпечена всіма природними задатками для відтворення в оточуючому середовищі і зовсім не потребувала моральних імперативів в який би то не було формі. Все необхідне для існування генетично задане в механізмі інстинктів. В цьому контексті постає ряд питань: Навіщо взагалі була потрібна мораль? Чому моральність стала наскрізним елементом людської історії? ...

Відповідь на ці питання криється в тому, що природна рівновага була порушена одним із зоологічних видів (*Homo habilis* – "людини вмілої"), який став на шлях систематичного використання, а потім і виробництва знарядь праці. Останні стали не лише засобом захисту, але й штучним засобом нападу, як на природних ворогів (великих хижих звірів), так і на собі подібних, що створювало вкрай загрозливу ситуацію для знищення людини як біологічного виду. "Гомініди не могли не успадкувати природну агресивність тваринних предків, для регуляції якої, однак, природні механізми стали вже недостатніми" [4, 39]. З ситуації, що склалася, було два альтернативних шляхи розвитку подій, які і були врешті задіяні. Перший вів до поступового знищення *homo* як виду, другий – вимагав кардинальних змін у стосунках особин, головним чином, у межах одного колективу.

Витоки сучасних моральних ідеалів формувалися внаслідок взаємодії біологічних інстинктів з одного боку та стереотипів поведінки, які перевірившись позитивним досвідом, з іншого. Негативний досвід викарбувався в свідомості у велику кількість заборон (табу). Заради справедливості варто ствердити, що моральну основу можна знайти і в самому інстинкті (піклування матері за новонародженим), і в

раціональних діяч (фізично стара особина може бути джерелом інформації, досвіду для юного покоління), але їх окремої потуги та спрямованості за жодних умов не вистачить для створення системи, здатної зупинити біологічного агресора, яким є людина. З метою самозбереження індивід архаїчного суспільства упорядковував свої інстинкти з допомогою розуму, а розум знайшов опору у певних інстинктах. По суті так з'явився ще один фактор, який виявився здатним впливати на вчинки біологічної істоти, практично змінити людську сутність, а точніше раціонально олюднити тваринну сутність. Звідси випливає, що мораль по-своєму практична. "Моральність, як і наукове мислення, є визначений спосіб розуміння людиною свого історичного буття. Якщо це і не теоретичне знання, то, в крайньому разі, певна уява про дійсність, яка висловлюється своєю особливою мовою, її об'єктивні закони" [5, 425].

Проблема появи моральної регуляції в людському соціумі є достатньо складною і суперечливою, адже відкриває вхід до царини слабо усвідомленого людського буття, що й донині іноді визначає способи регуляції нашої поведінки в тій чи іншій ситуації. Духовній творчості в цьому плані відводиться роль засобу, що зберігає і транслює живі зразки особистісних взаємин, дає виявити паростки моральної свідомості, що забезпечили виживання людських особин в напівтваринному середовищі.

Зазначаємо, що моральні знання в українській дохристиянській міфології значною мірою сконцентровані, головним чином, в українських казках. Пояснюється це тим, що казки є одним з найважливішим конденсатом досвіду багатьох поколінь і соціальних груп, в них відфільтровується найбільш усталене й неперехідне з духовного досвіду цих поколінь, тобто те, що творить культуру в її цілісності й самодостатності. Казка за самою своєю суттю є національним явищем, яке в доступній формі вводить людину у світ буденних життєвих стосунків. Це аж ніяк не заперечує того, що інші жанри народної творчості позбавлені моральнісних настанов. Просто там вони подаються в іншій закодованій формі як, наприклад, лаконічно в прислів'ях і приказках, або в суміші релігійного обряду і пісні, як в колядках та щедрівках. В свою чергу казка за сюжетом подібна до міфу і може виступати як уламки якогось міфу чи їх циклу. А це вже нова, ширша площа передачі інформації. Вона вимагає певної зосередженості, налаштування носія певного знання і слухача, встановлення між ними емоційного зв'язку та головне доступність відомостей, які передаються, їх реальність для слухача, їх практичний зміст. Як свого часу міф готував ініціантів до "нового життя" внаслідок розкриття таємничих сутностей роду-племені, так казка пізніше і донині розкриває багатство духовних форм навколишньої дійсності, нерідко виступає зразком дій як моральний ідеал головним чином для молодого покоління.

Моральний ідеал ціннісно підносить людську істоту над тваринним світом, виступає одним з найголовніших духовних орієнтирів становлення повноцінної особистості. Міфологічні уявлення стосовно моральних ідеалів наших далеких предків достатньо плідно представлені в українських народних казках. В них сфера моральнісних зразків поведінки проступає через слабо усвідомлені пласти психіки, але разом з тим відчувається наявність для людської істоти потужної трансцендентної сили, яка здатна змінити існуючий стан речей, піднестися над звичною буденністю.

Література

1. Черній А. М. Атеїстична культура – реальність чи ідеал? – К.: Вид-во політ. літ. України. – 1990. – 128 с.
2. Философия: Энциклопедический словарь / Под ред. А. А. Ивина. – М.: Гардарики, 2004. – 1072 с.
3. Бородай Ю.М. Эротика – смерть – табу: трагедия человеческого сознания. – М.: Гнозис, Русское феноменологическое общество, 1996. – 416 с.
4. Назаретян А. П. Агрессия, мораль и кризисы в развитии мировой культуры (Синергетика исторического прогресса). Изд. 2, дораб. и допол. – М.: Наследие, 1996. – 184 с.
5. Дробницкий О. Г. Моральная философия: Избр. труды. – М.: Гардарики, 2002. – 523 с.

ЯЗИЧНИЦТВО ТА ХРИСТИАНСТВО: СИМВОЛІЗМ ОБРЯДОВОСТІ

Литовченко В. П.

Розглядається динаміка світоглядних перемін при переході від язичництва до християнства.

Ключові слова: ідеал, світогляд, язичництво, християнство, обряд. Рассматривается динамика мировоззренческих перемен при переходе от язычества к христианству.

Ключевые слова: мировоззрение, язычество, христианство, обряд. Dynamics of world outlook changes is considered at transition from primitive religions to Christianity.

Key words: outlook, primitive religions, Christianity, ceremony.

Язичницький світогляд протягом тривалого періоду визначав ціннісні орієнтири наших далеких предків, але під впливом реформаторської діяльності князя Володимира зазнав значного переосмислення

на користь монотеїстичної релігії. Духовні надбання, які зросилися на національному ґрунті не поглинулися новою вірою, не зникли після офіційного її прийняття, незважаючи на протекторат світської влади, а знайшли сили розвиватися в нових для себе умовах, хоча цей шлях і був достатньо болісним і тернистим. Вплив язичницьких поведінкових форм на життя кожного українця очевидний, вони значною мірою визначають стиль нинішніх стереотипів поведінки, побутують серед населення передаючись із покоління в покоління. Ми стукаємо по дереву від наврочення, чекаємо гостей, коли вислизає з рук якась річ, не вітаємося через поріг та інші. Наші пращури живуть в нас, а ми не усвідомлюємо їх присутності.

На даний час можна з впевненістю сказати, що нова віра стала значною мірою на позиції духовно-реставраційного заміщення вже існуючої протягом багатьох віків змістовної, завершеної основи та привнесла новий, яскраво виражений елемент зовнішньої естетизації, як в архітектурі так і в обрядовості. Розглянемо цей факт детальніше. Проблеми скінченності життя й осягнення безсмертя в українському дохристиянському соціумі проглядається через зв'язок людини із землеробською культурою, її замкнутими часовими циклами. Початок такої взаємодії закладається в "проводах старого року" і зустрічі "нового". Кожні наступні святкові містерії сприймаються й осмислюються не тільки як засіб збереження встановленого світопорядку чи забезпечення неперервності життя всього живого, а й постулюється як канал прямого спілкування людини з богами, через який вона прилучається вже до особистого безсмертя. Коли вихід з скрутної ситуації язичник бачить у циклах аграрного культу, покликаних до того ж сприяти задоволенню всіх, без винятку, життєвих потреб і захисту від злого та руйнівного, то християнин поринає у сферу вищих духовних цінностей передзаданих єдиною Вищою істотою в конкретно визначеній формі. Так язичницьке свято Коляди (народження Сонця) було замінене не менш значимим екзистенційно й світоглядно святом народження Христа. Характерно, що під час святкових дійств в обох випадках продукується переживання конкретною особою стану прилучення себе до Верховної істоти (Бога – в християнстві; богів – у язичництві). Іншими словами, святкування і є тим шляхом екзистенційного самовизначення людини, отримання нею нової життєстверджуючої енергії. Але в християнстві ці самопочування засвоюються через образ, а потім і ідею трансцендентної істоти (Бога). Народна творчість, яка відображає подібні світоглядні позиції, уміло поєднала язичницькі й християнські події так само як і акти самої обрядовості. Колядчани співання язичницької доби структурно змістилися в бік щедрівок із сюжетами народження Христа та діяннями божих угодників. Раніше ми вже згадували цікавий колядковий мотив – божої оранки: Бог (Ісус Христос) зі святим

Петром орють, а Божа Матір носить їм їсти і турбується про майбутній урожай. В цьому сюжеті язичницькі ідеали, норми, цінності постають кріз призму християнського вчення, або з його сюжетами-вкрапленнями. Так в обрядодіях з водінням Кози елемент різдвяної зірки постав із новим змістом (символ-звістка народження Бога), куди додалися сюжети із життя Христа.

Значним символізмом в обох релігійних системах насичені ритуали ініціації. Будучи обов'язковою складовою усіх народів світу: "Містерія ініціації поступово розкриває неофітові справжні виміри буття: втаємничуючи його у священне, містерія змушує його прийняти людську відповідальність". Ініціації християнських обрядів (хрещення, вінчання, причастя) теж покликані посилювати людську екзистенцію протягом всього її життя, утримувати особистість в межах визначених норм та правил заради усвідомленої мети – реалізації життєвих ідеалів. Ініціації чи обряди переходу язичницької доби по суті перекочували, органічно влилися в християнську релігію на новому духовному ґрунті. Так, поява нового життя внаслідок народження дитини є одним з ключових моментів в житті батьків, сім'ї, роду та всієї спільноти. Даний факт змінює характер особистісних відносин на усіх ланках даної системи, а, отже, і вимагає їх духовного переосмислення відповідно до переломних подій. Щоб повноцінно повернутися до звичних умов життя матері мусять пройти, як в язичництві, так і в християнстві, відповідні очищувальні обряди. Так відбувається ствердження нових реалій, а з ними і обернення до звичних способів життя в гармонії із вже ствердженими в спільноті цінностями. Особа новонародженого піддається дії тих обрядів, які офіційно утверджують її в наявній суспільній організації, створюється найоптимальніший бар'єр від впливу негативних чинників. До всього цього дитині надається ім'я – буденне і родово-тотемне в язичництві, світське і християнське в православній релігії, відповідно до якого програмувалося подальше життя людини, змодельовується до певного зразка її життєва дорога, здійснювалося покровительство богами чи святими.

Згідно усталених світоглядних позицій вибудовуються не менш важливі обряди в житті людини. Одним з таких таїнств є вступ до шлюбу. Випробування, які лягають на плечі майбутньої пари під час до і шлюбних церемоній покликані виявити їхню готовність до спільного життя в архаїчних народів. В свою чергу християнська релігія, через аналог обряду вінчання, прививає молодятam не елементи фізичної витривалості та вміння виконання тієї чи іншої діяльності, а орієнтують на внутрішню духовну гармонію двох осіб, утримання сім'ї на ідеалах християнського віровчення – добрі, любові, взаєморозумінні та інших. Разом з тим це аж ніяк не глибока віра і переконаність в силу християнських догматів. Це вияв ще однієї

істотної риси українців-язичників – обрядовіства. Попри переважно поверхове знання змісту християнського віровчення, вони прагнуть дотримуватися як старих обрядів (головним чином через те, що християнство не заповонило запити щодо розуміння поточного життя, природного середовища, господарської діяльності...), так і не нехтувати новими, розглядаючи обоє як самодостатнє для своєї релігійності. Корені обрядовіства і двообрядовості лежать в основі практичних буденних запитів людини архаїчної доби. Цей елемент практицизму перекочував і в християнство, тим більше, що для цього були всі умови, адже язичницькі й християнські свята збігаються в календарному циклі. Реалізація сьогоденних ідеалів хвилює українця-язичника більше ніж духовне самовдосконалення і вічне життя після смерті, запропоноване християнством. Але який би обряд переходу чи ініціації не здійснювався, його значення незмінне – якнайліпша адаптація до нових умов та реалізація життєвих прагнень під покровительством вищої істоти – Всевишнього у християнстві, божеств у язичництві.

Поширення християнства та експансія його ідеалів на українських землях протікали в руслі демонстративної заміни старої (язичницької) релігії на нову (християнську). Такий характер перемін покликаний не лише особливостями монотеїстичного світогляду на протигагу політеїзму, а й свідомим перекрученням вже складеної системи відносин та цінностей з метою досягнення реформаторських ініціатив. Заміна старого новим відбувається так, що старе в нове вписується з негативним знаком, як на побутовому, так і вищому духовному рівнях. Загалом можна відмітити дві моделі вибудови нових ідеалів в період поширення християнського вчення:

1) в ідеалів зберігається та глибинна структура, яка склалася в попередній період, але вона піддається рішучій переміні при збереженні всіх основних старих культурних контурів. Відповідно і оновлення ідеалів відбувається в процесі косметичних перемін у вербальних системах та обрядовості. Мова йде швидше про еволюційний процес в межах певного культурного середовища ніж заміну;

2) змінюється, досить часто насильницьким способом, глибинна структура ідеалів. Але ці зміни так чи інакше відчувають залежність від вже існуючих ідеалів, оскільки вибудовуються як протигага старому, або його повна протилежність.

Наочним прикладом, висловлених вище духовно-світоглядних перемін, постає проникнення язичницьких ідеалів в культурну систему християнства. Так, досягнення добробуту в язичницькій традиції відбувається через налагодження взаємостосунків з різного роду божествами, богами, які в новій релігії займають чітко негативний статус (наприклад, домовик), але разом з цим і достатньо узаконене положення. З іншого боку вони можуть ототожнюватися за своїми

функціями з новими постатями – християнськими божими угодниками. Саме молитовне звернення до них (молитовне, а не магікоритуальне) здатне принести очікуваний результат. За цією схемою функції Перуна перебрав на себе святий Ілля, позиції Волоса (Велеса) були замінені святим Власом, Георгієм, а жіноче божество Мокось нагадує заступництво та покровительство Богородиці чи Параскеви-П'ятниці. Це саме стосується й метафізичних величин. Місця на яких були розташовані язичницькі капища могли мати після реформування різне статусне положення. З одного боку зберігалася функція святості із заміною язичницького божества християнським святим (фактично – з перейменуванням божества), а з іншого могло відбутися і навпаки: збереження природи божества, але з переміною функції на діаметрально протилежну, а саме місце ставало нечистим, територією зібрання демонічних сил. Ці сакральні місця обігрувалися через опозицію "святие-нечисте" і протиставлялося нейтральним територіям.

Історично склалося так, що впровадження християнства дуже повільно змінювало природу і значимість традиційних структур соціального життя предків українців. Складний світ переплетення людей, роду і навколишнього середовища був основою язичницького світовідчуття. Община, навіть після офіційного прийняття християнства, продовжувала бути визначальним чинником організації життя і тому людина відчувала потребу в її збереженні. Через це продовжували існувати підстави для віри у старих богів, для збереження та побутування старих обрядів, які мусили б забезпечувати добробут, безпеку общини, сім'ї. До того ж в буденному житті українців постійно виникали ситуації, коли "новий" Бог не допомагав у скрутних випадках. За таких умов люди могли звертатися за поміччю до старого, правічного. Абстрактні ідеї єдиного божества відривають людину від свого роду, сім'ї, божеств-помічників і включають до світу нових взаємовідносин. Якщо язичник будує ідеали в низці відносин навколишня природа → спільнота → людина, то християнство створює нову систему: вселенський Бог → людина. Відповідно, натуралістично-суспільний компонент нівелюється і вибудова суспільних ідеалів не відбувається, якщо вони не йдуть крізь призму християнського вчення.

Входячи до сфери глобальних загальнолюдських цінностей язичництво орієнтувало людину на родоплемінне осмислення природи й себе у світі, християнство ж було спрямоване на індивіда, його внутрішній безмежний світ. Слов'янське язичництво стоїть дуже далеко від розуміння ідеалів особи в християнстві. Особа ще не осмислювалася, оскільки орієнтація робилася на рід, як головний суб'єкт життя та діяльності. Природно, що порушення норм, ідеалів, цінностей одним з членів роду вело за собою покарання будь-якого

індивіда цього роду. Це зумовлювало колективний взаємоконтроль членів роду. Руйнація родових відносин, вивільнення особи з-під опіки роду та усвідомлення власної окремішності, підготували іншу ділянку зросту для духовних цінностей. Особа перестає вважати справедливими покарання одних за гріхи інших – кожен має нести свій хрест. Тепер соціальний механізм покарання, який становив основу міфу, вже не спрацьовує. Спільнота в християнській релігії не регламентує так детально всі дрібниці людського життя. Підносячи особистість на більш високий щабель, християнська віра припускає певний рівень відірваності від буденного життя, але в той же час вводить віруючого до загальнолюдської спільноти, її власної історії через образ Ісуса Христа, який постраждав за гріхи людства. Язичницький зовнішній контроль (звичаї, табу) виявляється недостатнім за таких умов, тому для його зміни чи посилення в християнстві вводиться внутрішній контроль, де наголос робиться на моральних ідеалах, які позбулися опіки спільноти, позбувшись разом з тим дихотомії "свій – чужий". Тепер кожен свій, і всі свої. Всевидячий і всемогутній трансцендентний Бог з одного боку, і совість як соціальний контролер – з іншого створюють силове поле, яке утримує особу в межах норм, вироблених культурою суспільства. Тепер зло не породжує зло, як у язичництві, не переходить у кровну помсту, а розчиняється добром, яке ззовні переноситься в серце людини. Зло втратило язичницьку чуттєво-конкретну основу, перейшло на більш абстрактний рівень. Християнські ідеали моралі, етики вселюдські для всіх людей, не змінюються за тих чи інших обставин.

Протягом всієї історії свого існування будь-яка культура збагачується, стає більш насиченою і багатогранною, але якась стрижнева вісь усе ж залишається. Така рішуча культурно перетворювана дія, як прийняття нової релігії, не змінює цілком характеру народу, а навпаки, після приживання на новому ґрунті нова релігія трансформується і набуває своєрідного характеру. Так відбулося і з християнською релігією, коли вона прийшла на українські землі. Не можна говорити про те, що християнство цілком змінило і перетворило язичницький світогляд народу, його духовні запити, хоча безсумнівно, воно збагатило і, певним чином, спрямувало духовний розвиток українського етносу.

Література

1. Ятченко В. Ф. Про розвиток духовності українського етносу дохристиянської доби. – К.: Віпол, 1996. – 200 с.
2. Волинець О. Критерії християнського світогляду у стародавніх віруваннях українців // Українське релігієзнавство. – 2003. – № 27–28. – С. 67–76.
3. Сосенко К. Різдво – Коляда і Щедрий вечір. – К.: Український письменник, 1994. – 286 с.

4. Поленюк Т.А. Особливості інкорпорації міфологічно-язичницького елементу давніх українців у християнський монотеїзм // Мультиверсум. – 2003. – № 32. – С. 110–121.

ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ДОБРОВОЛЬНОГО ПОЖЕЖНОГО ТОВАРИСТВА В НІЖИНІ (1899–1900 РР.)

Мазурик О. В.

У даній публікації проаналізовано діяльність добровільного пожежного товариства в Ніжині на межі XIX і XX ст.

Пожежі в Україні здавна були одним із найбільших народних лих, що завдавали величезних збитків населенню. А зважаючи на те, що в пореформений період другої половини XIX – початку XX ст. спостерігається стрімке зростання територіального простору населених пунктів, дана проблема набуває все більшої гостроти.

Попри швидкі темпи оновлення інфраструктури, більшість міських центрів невеликих розмірів, серед яких і Ніжин, залишалися переважно аграрними осередками з низьким рівнем протипожежної безпеки. Солом'яні покрівлі дахів, застарілість систем опалення, велика кількість бездоглядних дітей і "старців", поширеність навмисних підпалів та ряд інших факторів почасти ставали причинами вигорання цілих мікрорайонів міст. Існуюча система професійного пожежного забезпечення, головним чином через недостатність фінансування, не в змозі була забезпечити пожежну безпеку міста.

Серед загальної кількості пожеж в Україні в пореформений період 9/10 становили сільські пожежі. В. А. Скрипцін, розглядаючи цю проблему на початку XX ст., зазначав: *"Наші села, періодично вигоряючи через кожні 10 років, розорюються від пожеж набагато більше, ніж від усяких інших негараздів... пожежа більше підриває благоустрій селян, чим неврожай".* Недаремно в Україні досить поширені прізвища та назви сіл – "Погорільці", а до 1858 р. жодне страхове товариство України не брало на себе сміливість страхувати сільські будівлі, внаслідок *"їх легкої спалюваності"*. З відміною в другій половині XIX ст. натуральної пожежної повинності чоловіків, системи пожежної безпеки на селі не існувало [2].

Важливу роль у професійній й підготовці пожежних відіграло Російське добровільне пожежне товариство. Створене в 1892 р., товариство очолювалося впливовими людьми імперії, яким була не байдужа доля пожежної безпеки країни – графом О. Д. Шереметьєвим,

князем А. Д. Львовим, бароном Ф. фон Ландезеним, генералом Є. В. Богдановичем [3, с. 49].

Добровільне пожежне товариство сформувалося внаслідок на-полегливої роботи громадськості в пошуках ефективної системи організації вогнезахисту. На 1914 р. Воно об'єднувало понад 4000 місцевих вільних пожежних товариств, дружин та команд. Товариство допомагало на пільгових умовах придбати пожежний інвентар та техніку, освоїти нові прогресивні методи гасіння пожеж, розробляло засоби пожежогасіння та ін.

Розуміючи всю важливість кадрового питання товариство взяло на себе посередництво з постачання міст та селищ досвідченими брандмейстерами (пожежні старости) [2].

Імперська політика з протипожежної безпеки була впроваджена й на Ніжинщині. Так напротязі 1899–1900 років у Ніжині було утворено Добровільне пожежне товариство. Бійці даного товариства після проходження навчального курсу мали допомогати професійним пожежникам у гасінні пожеж. Так як сил професійних пожежних команд найчастіше не вистачало для своєчасної ліквідації джерела загорання. Особливо це було характерно для сільської місцевості, де після ліквідації натуральної пожежної повинності боротьбу з вогнем вели тільки добровольці [1, арк. 1].

Головне завдання Добровільного пожежного товариства полягало в тому, щоб дати майбутнім пожежникам навички роботи з пожежним інструментом, навчити хоча б елементарних правил гасіння, забезпечити добровільні команди необхідним інструментом та матеріалами.

Підготовку добровольців мав очолити ніжинський брандмейстер. Для проведення цієї роботи він отримав у своє розпорядження міський пожежний двір із усім необхідним реманентом. За проведення навчання пожежному старості губерньська управа встановила доплату до основного заробітку у розмірі 10 руб. за місяць [1, арк. 2].

Вже з перших днів бажання навчитися пожежній справі виявила велика кількість добровольців з Ніжина та навколишніх сіл. Відомостей про кількість пожежників-добровольців на жаль не збереглося.

Уривок із вступного слова брандмейстера перед початком навчання:

"...Редкий изъ Васъ не видель пожара въ своемъ селе многіе пострадали отъ него сами. Чье сердце не разрывалось на части, глядя на дряхлыхъ старыковъ и безпомощныхъ детей, остающихся осенью без крова и хльба! И часто не одинъ два двора совсемъ имуществомъ и скотом, а десятки, сотни дворовъ въ два три часа бывають уничтожены пожаром... Если би люди умели взятъся за дело, если бы научились они работать пожарными машынами и вообще бороться съ этимъ ужаснимъ врагомъ, не гулять бы тогда

огонь по воле... Вам представляется удобный случай обучиться делу борьбы с этим злом на пожарном дворе, где Вам покажут, как следует обращаться с пожарными трубами и как вообще прекращать пожар..." [1, арк. 2–3]

Програма занять ратниковъ по обучению использованию пожарными инструментами

1) Объяснение устройства пожарных трубъ и инструментовъ съ практическимъ указанием разборки ихъ и объяснения условий для правильного действия ними.

2) Уходъ за пожарными трубами съ объяснениемъ причинъ визывающихъ ихъ порчу. Условія содержания ихъ в чистоте.

3) Помещение для хранения инструментовъ и содержание ихъ въ готовности къ делу.

4) Объяснение прочихъ инструментовъ, употребляемыхъ при тушении пожара.

5) Практическое обучение действию пожарными инструментами: работа пожарными трубами, кручьями, баграми, топорами, вилами й ломами.

6) Тушения пожара. Объяснение необходимости отделить горящія строенія отъ соседнихъ: розломки примикающихъ къ горящимъ строений. Снятие криш и уборка соломы и горючихъ предметовъ, уничтожение плетней соломы и т.п.

7) Объяснение способовъ доставки воды на место пожара: повозка бочками, подноска ведрами и составление цепи для подачи воды.

8) Тушение пожаровъ безъ помощи трубъ: водою, снегомъ, землею, сирюю растительностью.

9) Защита соседнихъ съ горящими строений: употребление пожарныхъ войлоковъ, рядень, дерюг и т.п.

10) Необходимость наблюденія за пожарами после тушения пожаровъ и заливание появляющихся огней [1, арк. 3–4].

Саме відповідно до цієї програми проводилося навчання добровольців пожежній справі. Відомо, що всіх "ратниковъ" було об'єднано в дві навчальні групи, а загальний термін навчання становив 4 місяці. Про загальну кількість добровольців, які пройшли навчальні курси в джерелах не зазначається. Однак відомо про те, що навчання добровольців протягом 1899–1900 р. проводилося систематично [1, арк. 2–3].

В подальшому губернська управа взяла на себе роль страхового агента по відношенню до добровільних пожежних команд, що діяли на Ніжинщині. Для прикладу за псування одягу пожежника під час пожежі передбачалося відшкодування у розмірі від 5 до 10 рублів. Крім того за кошти губернської управи в 1899 році розпочалося облаштування пожежної інфраструктури в сільській місцевості: пристосування водою до потреб пожежної охорони, закупівля пожежних труб, утримання добровільних пожежних бригад та ін [1, арк. 2–4].

Утворення і діяльність Добровільного пожежного товариства в Ніжині було зумовлене зростанням потреби поліпшення системи вогнезахисту, відповідаючи в цілому загальноімперській політиці з пожежної безпеки.

Література

1. Ф. 340. Нежинская городская дума, оп. 1, спр. №672 "О представлении пожарного инструмента и лошадей для ознакомления с ними ратниковъ ополчения", 4 арк.

2. Організація пожежної справи в Україні у XIX – на початку XX ст. // <http://kyrator.com.ua/>

3. Підготовка кадрів в галузі пожежної охорони в Україні у XIX – на початку XX ст. // Історичні і політологічні дослідження. – 2000. – № 2. – С. 46–54.

4. Томіленко А. Г. Організація пожежної справи в селах України XIX століття / А. Г. Томіленко // Пожежна безпека. – 1997. – № 5. – С. 60–61.

СТРАТЕГІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКОСТІ ОСВІТИ В УНІВЕРСИТЕТАХ США

Мицик Л. М.

В статті розглядаються основні стратегії забезпечення якості вищої освіти в США. Автор аналізує підходи до оцінки якості на предметному, інституційному та національному рівнях в США за результатами дослідження, здійсненого в університеті штату Небраска (Лінкольн). У висновках пропонується практична модель управління якістю підготовки фахівців в Ніжинському державному університеті.

Ключові слова: якість вищої освіти, акредитація, академічна програма, результати навчання, управління якістю.

Стаття є результатом науково-дослідницького проекту, здійсненого автором у жовтні-грудні 2008 року під час стажування в США за Програмою підтримки адміністрування університетів (UASP), яка реалізується в Україні за фінансового сприяння корпорації Карнегі [1]. Місцем проведення дослідження був університет штату Небраска в Лінкольні. Університет засновано у 1869 році. Це був перший університет на захід від Міссісіпі, який почав готувати студентів до здобуття ступеня доктора філософії. В університеті Небраска-Лінкольн було відкрито першу в світі лабораторію з психології. Тут народилася така навчальна дисципліна як екологія, і університет,

розвиваючи цю традицію, знаний в США своїми ботанічними садами і оранжереями. Університет має свій літературний журнал, національно відоме видавництво, а також музей образотворчого мистецтва, який зберігає найбільшу в світі колекцію творів американського живопису ХХ століття. Сьогодні УНЛ є одним з провідних національних освітніх центрів. За класифікацією корпорації Карнегі він входить до десятки найпотужніших дослідницьких університетів США [2].

В УНЛ навчається близько 28 000 студентів. Вони адміністративно об'єднані у факультети архітектури, науки і мистецтва, адміністрування бізнесу, освіти і гуманітарних наук, інженерії і технології, образотворчого і виконавчого мистецтва, журналістики і масових комунікацій, права, а також Інститут сільського господарства та природних ресурсів. Виконання громадської місії університету забезпечується творчою взаємодією особистих здібностей і талантів викладачів, які зорієнтовані на досягнення найвищого рівня викладацької майстерності і якості освіти [3]. Тому вивчення досвіду університету штату Небраска дозволило авторові визначити провідні стратегії та процедури забезпечення і постійного підвищення якості вищої освіти в США, а також сформулювати пропозиції щодо можливості їх адаптації в умовах української вищої школи.

Провідним механізмом контролю і стимулювання якості освіти у США, як і в Україні, виступає акредитація, в якій особливо рельєфно виявляється проблема балансу між державним контролем та автономією навчальних закладів. Специфіка акредитації в США полягає у її добровільному характері, а також незалежності акредитаційних агенцій від уряду. Федеральний департамент освіти лише номінально бере участь у цьому процесі, оприлюднюючи список національних акредитаційних агенцій, уповноважених оцінювати якість академічних програм та закладів. Рада з акредитації вищої освіти (Council for Higher Education Accreditation (CHEA)), неурядова організація, членами якої є близько 3,000 навчальних закладів США, визначає стандарти діяльності акредитаційних агенцій та оцінює їхню відповідність цим стандартам, а також оприлюднює інформацію щодо процедур та результатів акредитації [4].

В останні роки в США намітилося відчутне зміщення уваги при акредитації з формальних кінцевих показників діяльності коледжу або університету на наявність і ефективність процесів систематичного підвищення якості викладання та навчання студентів. Отже, акредитація забезпечує не лише публічну сертифікацію досягнутої інституційної якості, але й можливість і стимул для критичного самоаналізу, що веде до постійного підвищення якості та орієнтованих на якість змін академічного середовища закладу, що акредитується.

Новітні акредитаційні програми (наприклад, Програма покращення академічної якості (The Academic Quality Improvement Program

(AQIP)) в Небрасці) характеризуються концентрацією на системах і процесах, що одночасно забезпечують якість і є важелями інституційного розвитку. До критеріїв акредитаційної оцінки належать, зокрема, врахування потреб студентів та інших споживачів освітніх послуг; повага до людей; лідерство і комунікація; підтримка інституційних функцій; постійне вдосконалення; побудова стосунків партнерства; сприяння навчанню студентів; вимірювання ефективності. [5, 4–5] У комплексі ці критерії віддзеркалюють взаємозв'язки між системами, що забезпечують ефективне функціонування коледжів та університетів, фокусуючи увагу на конкретних індикаторах цієї ефективності з урахуванням місії кожного навчального закладу.

Отже, механізм акредитації в США відповідає принципам автономії університетів. При цьому головний акцент робиться на дієвість внутрішньої інституційної системи забезпечення та постійного підвищення академічної якості.

В Університеті Небраска-Лінкольн створено потужний механізм систематичного моніторингу якісних показників функціонування усіх структурних підрозділів, впроваджено новітнє програмне забезпечення такого моніторингу (а саме, он-лайн середовище PEARL), яке дозволяє накопичувати і використовувати інформацію щодо ефективності навчання студентів, роботи кафедр та університету в цілому [6].

Чітку оцінку сильних і слабких сторін спеціальностей і визначення напрямків їх подальшого розвитку забезпечує *механізм оцінки ефективності академічних програм*. Він включає внутрішній самоаналіз програми, її зовнішню експертну оцінку; підсумковий звіт експертів, що визначають план подальшого розвитку програми, та відповідь на рекомендації експертної комісії з боку адміністрації університету [7]. Результати такої незалежної оцінки виступають основою для систематичного вдосконалення навчальних програм або прийняття рішення про їх припинення. Отже, механізми оцінки ефективності академічних програм в США і акредитації спеціальностей в Україні зовні дуже схожі. Проте в Україні акредитація спеціальностей здійснюється ДАК МОН, тобто державною структурою, яка за результатами оцінки приймає директивні рішення як щодо конкретної спеціальності, так і щодо навчального закладу, де ця спеціальність існує. У США оцінку академічних програм провадять самі університети за участю експертів, незалежних як від навчального закладу, що пропонує цю програму, так і від уряду. Кінцеве рішення щодо майбутнього програми залишається в межах компетенції університету.

Важливу роль у забезпеченні та постійному підвищенні якості викладання відіграє система щорічної оцінки роботи викладачів університету, яка охоплює викладання, науково-дослідну, організаційну і громадську діяльність [8]. Механізм оцінки якості роботи викладача включає його самооцінку, оцінку колег, оцінку студентів та

оцінку завідувача кафедри. Результати щорічної оцінки враховуються при вирішенні питань продовження контракту викладача з університетом, його посадового підвищення, присудження вчених звань, а також матеріального стимулювання. Варто підкреслити, що на сьогоднішній день помітне зміщення інтересу з розробки і використання в процесі оцінювання нормативних моделей професіоналізму, в межах яких викладач розглядався як ключова постать в навчальному процесі, як агент трансляції знань, до виокремлення специфічних характеристик педагогічної діяльності, зокрема таких, як "клімат навчання", "планування і навчання", "оцінювання і оцінка", "особисті та професійні якості" тощо [9, 145]. Цей перелік характеристик становить модель викладача, професійні здібності якого вочевидь віддзеркалюють цінність освіти, центрованої на тому, хто навчається. Отже, прагнення збільшення частки самостійної роботи, розвитку відповідальності, активності та інтелектуальної автономності студента актуалізує таку специфічну функцію в діяльності викладача вищого навчального закладу, як управління навчальною діяльністю. В умовах переходу від "парадигми викладання" до "парадигми навчання" викладач – це насамперед компетентний фахівець, менеджер навчального процесу, який реалізує його конструктивну стратегію. Відповідно, критерії і показники оцінки діяльності викладача слід розглядати не як набір відірваних від практики ідеальних вимог, а як предмет комунікації й домовленості [10]. Модель професіоналізму повинна постійно обговорюватися, піддаватися сумніву, переглядатися самим викладацьким співтовариством. Тоді вона матиме потенціал для перетворення на реальний інструмент покращення якості викладацької діяльності.

Якщо розглядати оцінку викладання в контексті забезпечення якості освіти, то особливого значення набуває вимога залучення до процесу оцінювання студентів і роботодавців. Реалізація такого підходу в США зумовлена ринковим розумінням вищої освіти, яке передбачає необхідність постійного зворотного зв'язку зі споживачами освітніх послуг. Практичним виразом культивування даної цінності є численні стандартизовані опитувальники, що розробляються фахівцями в університетах або зовнішніми експертами. Практика оцінювання професійної діяльності викладачів студентами демонструє відкритість, демократичність, сприйняття критики і готовність до змін освітньої системи США. Ефективним джерелом зворотного зв'язку для викладачів в американських університетах виступає також професійна оцінка колег і завідувача кафедрою [11]. Водночас невід'ємною складовою професіоналізму є рефлексія власного педагогічного досвіду, яка слугує потужним стимулом й інструментом саморозвитку і самовдосконалення викладачів вищих навчальних закладів.

Оцінка якості викладання органічно пов'язана з системою постійного підвищення професійного рівня викладачів, до якої належать самовдосконалення в процесі викладацької і дослідницької діяльності, офіційні програми професійного розвитку (семінари, тренінги, участь у наукових і професійних конференціях, презентації кращого досвіду тощо) та стратегії організаційного розвитку. В багатьох університетах США діють Центри Навчання і Викладання, які на постійній основі здійснюють консультативну і тренінгову допомогу викладачам в опануванні сучасними педагогічними технологіями.

Забезпечення якості вищої освіти передбачає здійснення системи кроків з постійного підвищення ефективності навчання студентів, ключовими аспектами якого є:

- Якість академічної програми – її структура, цілі, очікувані результати навчання і методи їх оцінювання;
- Забезпечення і підтримка ефективного навчання, включаючи методи викладання і навчання, функціонування служб підтримки студентів, доступ до бібліотек й інформаційних технологій; ступінь залученості студентів до моніторингу та вдосконалення навчального процесу в університеті.

Сучасна американська система оцінки результатів навчання студентів включає три етапи:

- 1) визначення бажаних результатів навчання;
- 2) визначення оптимальних засобів вимірювання цих результатів;
- 3) використання результатів цього вимірювання для підтримання або вдосконалення методики викладання або навчального плану [12].

Сьогодні викладачі американських університетів майже одно-стайно відмовляються від традиційних форм оцінки знань студентів, зокрема екзаменів і стандартизованих підсумкових тестів, властивих так званому фіксуєчому (summative) оцінюванню, на користь стратегій кооперативного навчання (портфоліо, проблемні групи, практично зорієнтовані проекти тощо) і його розвиваючого (formative) оцінювання. Метою навчання визнається не накопичення певної суми теоретичних знань, а набуття системи професійних і соціально-комунікативних навичок і здатності до самостійного отримання та критичного аналізу інформації з фаху. Накопичувальна (рейтингова) система розвиваючого оцінювання дозволяє викладачеві врахувати різноманітні форми навчальної діяльності студента, що віддзеркалюють його прогрес протягом вивчення академічного курсу, і забезпечувати зворотній зв'язок зі студентом щодо його навчальних досягнень з метою допомогти студентові покращити своє навчання. Американське академічне співтовариство сьогодні активно обговорює питання про конкретні ефекти і результати інноваційного навчання, а також проблему адекватності методів оцінювання, що використовуються в процесі такого навчання. Вочевидь, різноманітність способів оцінювання у вищій освіті – це методологічна вимога,

- якщо ставляться складні і багатомірні освітні цілі, які виходять за межі традиційного підходу до розробки курсу і вимагають використання активних методів навчання;

- процес навчання розглядається як інтегративний, тобто який не фіксується за допомогою одного інструменту, призначеного для оцінювання певного типу результатів;

- враховується, що у різних студентів різні здібності, і використання лише однієї форми оцінки буде дискримінацією для деякого з них [13].

Вивчення американської й інших зарубіжних систем оцінювання навчальної діяльності студентів дозволяє визначити основні зміни, які відбуваються у сучасній практиці оцінювання. Це перехід від:

- оцінки результату до оцінки процесу;
- тестування пам'яті до оцінювання вмінь, здібностей;
- оцінювання викладачем до оцінювання за участю студентів;
- екзамени до багатоманітності способів оцінювання;
- імпліцитних до експліцитних критеріїв оцінювання.

Ці зміни підпорядковані основній ідеї – зміщенню пріоритету оцінки на пріоритет навчання [9, 142].

Таким чином, в США створена й ефективно функціонує система незалежного зовнішнього (акредитація) і внутрішнього моніторингу і постійного підвищення академічної якості, яка за своїми сутнісними характеристиками відповідає концепції університетської автономії.

Поза сумнівом, вивчення і використання американського досвіду в сфері вищої освіти має важливе значення для вдосконалення навчального процесу в університетах України, зокрема, в Ніжинському державному університеті, і має сприяти його успішному входженню у європейський і світовий освітній простір. Цілі і принципи постійного підвищення якості освіти чітко визначені керівництвом НДУ як пріоритетні, здійснюється розробка стратегічного плану підвищення якості освіти. В результаті перемоги автора у конкурсі грантів Міжнародного бюро дослідницьких і освітніх обмінів (IREX) на проведення реформи управління ВНЗ в університеті було створено Центр забезпечення якості освіти, до функцій якого належать розробка моделі оцінки ефективності навчальних планів, академічних курсів та спеціальностей; розробка системи оцінки якості викладання; створення Центру навчання і викладання для забезпечення систематичної методичної перепідготовки викладачів; вивчення та популяризація кращого зарубіжного досвіду оцінювання результатів навчання студентів та його імплементація в НДУ, а також розвиток міжвузівського та міжнародного співробітництва у сфері забезпечення якості освіти.

Попереду велика робота, успіх якої залежатиме від єдності прагнень і зусиль всіх викладачів і студентів Ніжинської вищої школи щодо перетворення її у визнаний осередок сучасної якісної освіти і центр демократичної культури міста, області і всієї України.

Література

1. Mytsyk, L. Better for less: The Quality Assurance Strategies in the USA Higher Education (on the University of Nebraska – Lincoln Data), electronic document [http://www.irex.org/sites/default/files/Mytsyk_Larysa.pdf].
2. <http://www.unl.edu/ucomm/aboutunl/index.shtml>
3. A 2020 Vision: The Future of Research and Graduate Education at UNL: Report from the Future Nebraska Taskforce (March 2000), electronic document [<http://www.unl.edu/svcaa/documents/2020report.pdf>].
4. <http://www.chea/>
5. The Higher Learning Commission Accreditation of Higher Education Institutions: An Overview, 2007 Edition, electronic document [<http://www.ncahlc.org/download/Overview07.pdf>].
6. <http://www.unl.edu/ous/pearl/pearl.shtml/>
7. Office of Academic Affairs. Academic Program Review Guidelines, electronic document [http://www.unl.edu/svcaa/documents/apr_guidelines.pdf].
8. University of Nebraska-Lincoln. Guidelines for the Evaluation of Faculty: Annual Evaluation, Promotion and Tenure (revised 2001), electronic document [http://www.unl.edu/svcaa/documents/tenure_guide.pdf].
9. Програма учебного курса как путеводитель для студента и преподавателя. Вып. 7/ Л. Г. Кириллюк, Т. И. Краснова, Е. Ф. Карпиевич; под ред. Л. Г. Кириллюк.– Минск: БГУ, 2008 – 211 с.
10. Barr, R. B., & Tagg, J. (1995, November/December). From teaching to learning - A new paradigm for undergraduate education. *Change*, 13–25.
11. Штойер Э. Как управлять изменениями в образовании: техники принятия решений и стратегии развития персонала. Вып. 3/ Э Штойер; пер. с англ.- Минск: ПроPILEI, 2004 – 124 с.
12. Guidebook for Programmatic Assessment of Student Learning Outcomes. Produced by Jessica Jonson, University of Nebraska-Lincoln, Last Update: August 2006, electronic document [http://www.unl.edu/ous/faculty_resources/assessment/learningoutcomes_guidebook.pdf].
13. Jasques, D. (2000). Learning in group. A handbook for improving group work. Kogan Page.

ЗАКОНОМІРНОСТІ ТОПОНІМОУТВОРЕННЯ НА ПІВНІЧНОМУ ЛІВОБЕРЕЖЖІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ ЧЕРНІГІВЩИНИ)

Москаленко О. Ю.

Географічна назва є категорією соціальною. Вона виникає з практичної потреби людини назвати той чи інший об'єкт. Яка ж із характеристик виявиться тією, що дає основу назві залежить, він

багатьох обставин, зокрема від історичної епохи, рівня та характеру політичного, соціально-економічного та культурного розвитку соціальної психології людей.

Кожна назва одночасно і відрізняє об'єкт від інших, і об'єднує його з однорідними. Адже назви ніколи не існують поодиночі, вони завжди співвіднесені одна з одною. При з'ясуванні їхнього походження стає зрозумілим, що вони виникли не ізольовано, а у певними закономірностями. Це явище дістало означення законів ряду в топоніміці.

Чернігівщина входить до складу етнічного ядра українських земель і є одним з найцікавіших регіонів для топонімічного дослідження. При класифікації топонімів нами були взяті назви населених пунктів не всієї області, а її центральної та південно-західної частини, тобто Ніжинщини і суміжних з нею територій Борзнянського, Ічнянського, Носівського, Кульківського, Бобровицького й частково Куликівського районів. Історичне склалось так, що ці райони раніше входили або до складу Ніжинського козацького полку, або ж до складу Ніжинського адміністративного округу і, Ніжин, як найбільший населений пункт цієї частини області, здавна був центром політичного торгово-економічного й культурного тяжіння.

Всього було проаналізовано понад 230 топонімів, їх класифікація за законом ряду виявила цілий спектр назв. Так, за законом порівняння і протиставлення (1-й закон ряду) виявлені пари: Велика Кошелівка – Мала Кошелівка, Велика Загорівка – Мала Загорівка; Доч – Мала Доч, Стара Басань – Нова Басань, Старий Биків – Новий Биків. Окремі її назви не становлять пари, проте також входять у ланцюг цього ряду: Бідин, Велика Дорога, Довге, Добропілля, Чистопілля.

Цікавою є палітра "кольорових" означень, хоча в більшості випадків їх зміст ніяк не пов'язаний з реальним забарвленням. За ознаками кольору (2-й закон ряду) групуються назви: Зелене, Іржавець (один в Носівському районі, інший в Ічнянському), Червоний Колодязь, Червоний Шлях, Червона Гірка, Червоне Озеро, Червоний Остер, Червона Україна, Червоні Партизани. Червоний колір у вищевказаних топонімах не є ознакою відповідного забарвлення, скажімо, будівельних матеріалів, ґрунтів, або ландшафтів, а має символічне значення (революційні перетворення доби соціалізму) і виступає як пізніша добудова.

Третій закон – закон ряду числівників показав наявність в межах означеного регіону топонімів – Однольків та Одинці. Один топонім знаходиться в четвертому ряду – за точкою відліку – село Заудайка.

Широко представлені антропонімічні назви (5-й закон ряду) – від імен власних: Адамівка, Андріївна, Богданівка, Василівка, Власівка, Ганнівка, Гаврилівка, Гришівка, Григорівка, Григоро-Іванівка, Іванівка,

Іваниця, Катеринівка, Леонідівка, Лідин, Макарівка, Максимівка, Марківці, Мартинівка, Наумівка, Наумівське, Олександрівка, Оленівка, Петрівка, Прохори, Сидорівка, Софіївка, Степанівна, Хомівка, Хоми-не, Юрківщина. До цього ряду слід віднести Бакаївку і Талалаївку, в яких, скоріш за все, бачаться антропоніми тюркомовного походження.

Поверхня центральної і південно-західної Чернігівщини рівнинна, з незначними коливаннями відносних висот. Північна її частина розташована в зоні мішаних лісів, південна – в лісостеповій зоні. Різноманітною є флора і фауна. Ці фактори також відбилися в назвах населених пунктів: є топонімічні ряди в основу, яких покладені характерні ознака місцевості, рослинного тваринного світу. Своєрідність природного ландшафту (6-й закон ряду) закарбувалася у назвах: Високе, Низи, Плоске, Стодоли, Роздольне, Борки, Діброва (колишні Твані), Лісові Хутори, Лугове, Підгайне, Поляна, Степ, Степове, Степові Хутори, Рівчак-Степанівка, Піски, Сухиня. Гіпотетично в цей ряд входить і топонім Крути. В місцезрешташуванні цього села річки Остер робить крутий поворот на північний захід, від чого й могла піти відповідна назва.

Серед фітотопонімів (7-й закон ряду) маємо Барвінкове, Березанку, Берестовець, Бурківку, Верескуни, Вільшнку, Вишневе, Грабів, Грабівку, Дуболугівку (до 1946 р. Британи), Калинівку, Кленове, Круничполе, Липів Ріг, Осокорівку, Проліски, Рокитне, а зоотопонімів (8-й закон ряду) – Бобрик, Бобровицю, Ведмедівку, Веприк, Дроздівку, Жуківку, Комарівку, Куликівку, Линівку, Орлівку, Соколівку, Щурівку, Припутні.

У добу інтенсивного заселення й госпдарського освоєння земель Лівобережної України протягом другої половини XVI ст. – XVIII ст., також реалізації столипінської аграрної реформи, багато сільських населених пунктів отримали свої назви стихійно, за іменами і прізвиськами засновників-першопоселенців та власників-господарів. Похідними від імен та прізвиськ (9-й закон ряду) є топоніми: Бакланове, Бригінці, Буглаки, Валентіїв, Вертіївка (до 1345 р. Веркіївка), Галайбине, Гейці, Дзюбівка, Гмирянкa, Заньки, Зінченкове, Іценків, Кукшин, Кінашівка, Конашівка, Кунашівка, Каблуки, Кардаші, Качанівка, Клипин, Коломийцеве, Корибутівка, Курилівка, Киселівка, Ковтунівка, Лукашівка, Лустівка, Макіївка, Малинчина Гребля, Паливодине, Почечине, Сезьки, Синдарівське, Ступаківка, Терешківка, Титівки, Томашівка, Шняківка, Хаєнки, Халявки, Хомівці, Яхнівкa.

За родом діяльності людини (10-й закон ряду) нараховується трохи більше десятка назв населених пунктів: Буди, Будище, Вила, Кравчиха, Карабинівка, Колісники, Печі, Плуг, Прачі, Рибачий, Шаповаліка, Нові Млини. До шести назв налічується в одинадцятому

ряду – за типом поселення й характером забудови: Безуглівка, Зруб, Городище, Погребець, Селище, Таборище. Не виключено, що у цей ряд може бути включений топонім Дорогинка.

Церковних назв (12-й закон ряду) майже не зустрічається: Білоцерківці, Монастирище. Рідкісними є топоніми на честь князів та з закінченнями -город (13-й закон ряду): Ярославка, Івангород.

Ще порівняно недавно, до 60-х років ХХ ст., на території нашого регіону була значна кількість малих річок, озер, боліт. Люди здавна оселялись поблизу них і частина назв населених пунктів походить від гідронімів (14-й закон ряду), які, на думку більшості лінгвістів, є первинними щодо назв людських поселень. Такими населеними пунктами виявились: Борзна, Вересоч, Галиця, Городня, Гужівка, Кропивна, Лосинівка, Лисогори, Ічня, Кобижча, Озеряни, Парафіївка, Плиски, Смоляж, Смолянка, Тростянка, Тростянець, Шатура.

Що стосується етнонімічних назв (15-й закон ряду), то їх з великою долею імовірності виявлено принаймні дві. Це Ковчин – давнє місце поселення чернігівських ковуїв, та Козари, в назві яких бачиться якийсь зв'язок із хозарами.

Футуроніми (16-й закон ряду) або назви пов'язані з різноманітними процесами і явищами доби революції, Великої Вітчизняної війни, соціалістичного будівництва: Вільне, Дзержинське, Жовтень, Карла Маркса, Кіровка, Мирне (одне у Бобровицькому районі, інше – в Ніжинському), Перемога, Перебудова, Пролетарське, Радгоспне, Шлях Ілліча, Юність, Ясна Зірка.

Таким чином назви населених пунктів центральної і південно-західної Чернігівщини групуються за законами ряду топоніміки. Серед них є такі назви, котрі включаються до декількох рядів: Білоцерківці, Монастирище, Стодоли, Рівчак-Степанівка, Червоний Остер, Червона Гірка, Нові Млини. Найчастіше зустрічаються назви, які належать до 5-го закону ряду, тобто антропонічні, до 6-го, 7-го, 8-го – особливості місцевості, фіто- чи зоотопоніми і, 9-го закону – від імен та прізвиськ першопоселенців та власників.

Інколи зустрічаються назви, які принесені переселенцями з інших регіонів України, наприклад, Переяславка, Хотинівка. Також є ряд назв, які мають своєрідне значення, виникнення і походження яких неясне або варіативне: Браниця, Мрин, Мильники, Дрімайлівка, Буромка, Омбиш, Рими, Воловиця, Хибалівка, Сальне, Паристівка, Хаїха, Ядути та деякі інші.

ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА ФЕОДОСІЯ ЯКОВИЧА ВОРОНОГО

Моціяка П. П.

У статті простежено життєвий шлях та педагогічну діяльність Феодосія Вороного – батька відомого математика Георгія Вороного.

Як відомо, на формування видатної особистості великий вплив мають освіта, оточення, сприятливі обставини, деколи випадок і т.п. Проте, не буде перебільшенням сказати, що одним з важливих факторів таланту є спадковість, генетично закладені здібності. У випадку Георгія Вороного це є показовим. І мати – Клеопатра Михайлівна, і батько – Феодосій Якович отримали гарну освіту, були викладачами і вели активну громадську роботу.

Феодосій Якович народився в 1837 р. у родині відставного офіцера, який обрав собі за родове гніздо Журавку Пирятинського повіту Полтавської губернії. У 1857 р. Феодосій закінчив із золотою медаллю Полтавську гімназію і того ж року вступив до історико-філологічного факультету університету св. Володимира. Безпросвітність російської дійсності спонукала студентську молодь до активної позиції стосовно поширення освіти серед народу. Феодосій Вороний був одним із ініціаторів створення безкоштовних недільних шкіл для робітничої молоді. Студенти (у т. ч. Феодосій Вороний і Михайло Драгоманов) звернулися з проханням про відкриття чоловічої недільної школи до попечителя Київського навчального округу Миколи Пирогова, відомого хірурга і ліберала за поглядами, який (за визначенням Михайла Драгоманова) "допустив у Києві de facto академічну свободу, схожу на європейську" [1]. Попечитель дав згоду і в жовтні 1859 р. у будинку Києво-Подільського дворянського училища така школа стала функціонувати, де студенти університету викладали різні дисципліни. Оскільки історико-філологічний факультет не давав педагогічної підготовки, то Феодосій Вороний, викладаючи в недільній школі історію, протягом 1861–1862 рр. навчався на педагогічних курсах при університеті [2].

Загалом треба зауважити, що Феодосій Вороний був активним організатором роботи Києво-Подільської та інших недільних шкіл, а його квартира була місцем проведення студентських літературних вечорів. Є свідчення, що в 1859 р. Феодосій зустрічався у Києві з Тарасом Шевченком і обговорював з ним також і питання освіти народу. У січні 1861 р. 68 викладачів київських недільних шкіл (у т.ч. і Феодосій Вороний) підписали колективного листа з подякою Тарасові Шевченку за надіслані ним для шкіл 50 примірників "Кобзаря" [3].

Разом з тим, зростаюча популярність недільних шкіл (де викладання велося також і українською мовою), поширення їх на інші губернії України, викликали занепокоєння властей і в червні 1862 р. всі школи були закриті начебто "тимчасово", а виявилось – остаточно. А ще через рік сумнозвісний "Валуєвський циркуляр" фактично унеможливив навчання українською мовою навіть у початковій школі. Отже, тепер для Феодосія Вороного благородна місія народної просвіти була перервана репресивною політикою влади.

У 1863 р., закінчивши педагогічні курси, Феодосій Вороний отримав призначення до Немирівської чоловічої гімназії на Поділлі молодшим вчителем словесності, а отримавши ступінь кандидата, став старшим вчителем. Крім того, він працював також і бібліотекарем гімназії. Учні гімназії (поляки за походженням) запропонували молодому вчителю вступити до їхнього таємного товариства, проте Феодосій Вороний відмовився. Ймовірно, що відданість українській справі, яку він набув у Києві, та несприйняття ним польського повстання 1863 р. зумовили цю відмову. Це викликало конфлікт між учнями та вчителем і навіть наміри учнів вчинити самосуд над Вороним, але виконавець планованого замаху не зробив цього і повідомив про це до поліції [4].

Після цього окружне начальство перевело Феодосія Вороного до Ніжинського юридичного ліцею, де він працював на посаді професора протягом 1864–1872 рр. У звіті ліцею за 1867 р. вказано про те, що з викладачів Ліцею, які не мають вченого ступеня магістра (це вимагав Статут Ліцею для зайняття посади професора) і які працюють тільки виконувачами обов'язки професора, згадується Вороний. Крім того, там зазначено, що Вороний готується до складання магістерського екзамену [5].

Цікаве свідчення про сім'ю Феодосія Вороного знаходимо в листі директора ліцею Є.В. Гудими до попечителя округу від 14 жовтня 1867 р.: "Профессор ЛКБ (Ліцею князя Безбородька – П. М.) Максимович и исполняющий должность профессора Вороной из всех профессоров Лицея не пользуются казённою квартирою. А так как эти преподаватели, оба семейные, и исполняют свои обязанности по службе с полным усердием и получают самое ограниченное жалование (750 р. в год), весьма недостаточное при существующей в Нежине в настоящее время на всё дороговизне [...], просить Ваше Превосходительство выдать пособие Максимовичу и Вороному по 150 рублей серебром" [6]. Клопотання директора було задоволено. До речі, тоді на кінець 1867 р. в сім'ї Феодосія Яковича і Клеопатри Михайлівни було вже двоє дітей – Михайло (нар. 30 листопада 1865 р.) і Надія (нар. 11 березня 1867 р.). А наступного 1868 р. народився вже і Георгій. Оскільки Георгій народився в Журавці, а не в Ніжині, то за браком документів важко сказати чи весь час сім'я

Вороних проживала в Ніжині у повному складі, чи тільки час від часу це вдавалося робити.

У 1868–1869 навчальному році у зв'язку із від'їздом професора І. В. Лашнюкова до університету св. Володимира, Ф. Вороному доручили, окрім словесності, викладати ще й російську історію по вакантній посаді (за половину окладу цієї посади) [7]. Тоді ж, 1869 р. Феодосій Вороний успішно склав екзамен на ступінь магістра, "обратив при этом своими основательными познаниями на себя внимание покойного И. И. Срезневского (академіка – П. М.) по ходатайству которого ему предложена была командировка в Петербург и выдано из сумм министерства пособие в 300 рублей" [8].

Протягом 1870–1872 рр. Ф. Я. Вороний перебував на посаді професора російської історії в ліцеї і читав тільки історію. У квітні 1870 р. рада ліцею, у зв'язку з 50-річчям навчального закладу в Ніжині, обговорювала питання про урочисте засідання з цього приводу. Було ухвалено провести урочистості 4 вересня, а професору Ф. Я. Вороному було доручено підготувати доповідь на цей ювілейний акт. Для підготовки історичної записки професору Ф. Я. Вороному було дозволено працювати з архівом ліцею [9]. Крім того, протягом 1870 р. він готував до друку магістерську дисертацію [10].

Після 1872 р. Феодосій Якович Вороний працював на директорських посадах чоловічих гімназій у Кишиневі (1872–1875 рр.), Бердянську (1875–1881 рр.), де виявляв особливу турботу про учнівські колективи і, зокрема, про нужденних і малозабезпечених дітей. У Бердянській гімназії благодійна діяльність Ф. Я. Вороного втілювалася у створенні фонду допомоги малозабезпеченим учням, а його особистий внесок склав 800 руб. Показовим тут є те, що після від'їзду Феодосія Яковича з Бердянська цей фонд практично припинив своє існування [11]. Крім того, саме за час директорства Ф. Я. Вороного гімназія у Бердянську була добудована і стала повноцінною, восьмикласною гімназією. Авторитет Феодосія Яковича у місті був великим і він обирався членом Бердянської міської думи [12].

Останній період педагогічної діяльності Феодосія Яковича Вороного пов'язаний з Прилуцькою чоловічою гімназією, де він працював директором з 1881 р. до 1887 р. Цей навчальний заклад виник як чотирикласна прогімназія в 1874 р. Почесним попечителем закладу був Григорій Павлович Галаган (1819–1888), член Державної ради, таємний радник, відомий громадський діяч і меценат, який часто бував у гімназії і надавав велику допомогу у її функціонуванні.

Стараннями Феодосія Яковича та почесного попечителя у 1882 р. шестикласна прогімназія стала повноцінною восьмикласною гімназією. Станом на 1 січня 1883 р. педагогічний колектив гімназії складався з 19 осіб (директор, інспектор, заочовчитель, 10 вчителів, 2 помічники класних наставників, 4 наглядачі, 4 інших посадових

осіб). Учнівський колектив нараховував 219 осіб. На утримання гімназії протягом 1882 р. було витрачено 26020 руб. 79 коп. [13]. Протягом 1882–1883 рр. до головної будівлі гімназії було зроблено прибудову, на першому поверсі якої розмістилися чотири старших класи, а на другому – фундаментальна бібліотека, фізичний кабінет і гімназія Свято-Вознесенська церква [14]. До речі, церква була предметом особливої уваги Ф. Я. Вороного. Він декілька разів замовляв необхідну службову літературу в Києво-Печерській лаврі. Кошторис іконостасу було визначено в чималу суму – 1570 руб. [15], і значну допомогу в цьому надав почесний попечитель. Г. П. Галаган також особисто закупив на фабриці Постникова в Москві необхідне начиння для церковної служби (хрести, євангеліє, кадила, потири, дискоси та ін.). Урочисте освячення Свято-Вознесенської церкви відбулося 14 лютого 1884 р. [16].

Загалом необхідно відзначити тісну співпрацю і порозуміння між директором гімназії і почесним попечителем. Григорій Павлович Галаган, маючи родовий маєток у Сокиринцях, часто бував у гімназії, а Феодосій Якович бував у нього вдома чи деколи приймав Г. П. Галагана у себе вдома. Ось, наприклад, витяги з "Ежедневной записной книжки на 1882 год" Г. П. Галагана: "Был у меня директор Вороной. Говорили о деятельности гимназии и объяснял, что для этого уже подготовлено", "Вечером был Вороной", "Потом пришли Вороной ...", "Завтракали у меня Вороной...", "Вечером был у директора Вороного, который собрал у себя на чай и некоторых учителей" [17]. Ці записи засвідчують, що Феодосій Якович користувався довірою у Г.П. Галагана, який шанував активного директора гімназії, підтримуючи його ініціативи. Щоправда, у цих записах не вдалося натрапити на яку-небудь характеристику Феодосія Яковича чи якісь деталі його життя і діяльності, окрім запису від 11 вересня 1883 р., коли в гімназії були урочистості з нагоди початку нового навчального року. Ось цей запис: "Торжественный акт – Вороной сказал речь, которая несколько грешила длиною и нехорошею дикцией, но в которой вполне здравые и трезвые мысли" [18]. Сам же Григорій Павлович разом з дружиною неодноразово бував на урочистих актах у гімназії в ці роки.

Навчально-виховний процес у гімназії був предметом роботи Педагогічної ради, яка мала, наприклад, у 1881 р. 30 засідань, а в 1882 р. – 22. Крім цих 22 засідань ради в 1882 р. та 2 засідань класних комісій, мали місце щотижневі, по суботах, після 4-го уроку наради класних наставників під головуванням директора. На цих засіданнях обговорювалися оцінки, отримані учнями, увага, старанність та поведінка, накладені на учнів стягнення. На засіданнях Педагогічної ради в 1882 р., зокрема, розглядалися поточні справи навчально-виховного характеру, розпорядження керівних інстанцій,

звільнення учнів від оплати навчання, успіхи і поведінка учнів, низькі результати випробувань, прийом учнів до гімназії чи переведення їх з класу в клас, перелік літератури та навчальних посібників, які необхідно придбати для бібліотеки чи кабінетів, розподіл уроків між учителями та багато іншого [19].

Окрім директорських функцій, Ф.Я. Вороной весь час роботи в гімназії читав латинську мову у різних класах і навіть був класним наставником, довівши клас до випуску [20], а останній свій навчальний рік у гімназії (1886/1887) читав латинь у 3-му класі (5 уроків на тиждень) і в 7-му (6 уроків на тиждень) [21].

У плани Ф.Я. Вороного входило розширення території гімназії, побудова приміщення для гімнастики, класу малювання, учнівської бібліотеки. У 1884 р. він уклав угоду з пирятинським міщанином М. М. Рубіним про купівлю для гімназії земельної ділянки площею в 380 кв. сажнів разом з прилеглими будівлями на розі Роменської і Кладбищенської вулиць [22], Слідом за цим розпочалися будівельні роботи. Проте несприятливий збіг обставин не дозволив Ф.Я. Вороному реалізувати свої задуми.

У 1887 р. Ф. Я. Вороному виповнювалося 50 років та 25 років його служби по відомству народної освіти. Це означало досягнення пенсійного віку та необхідного для цього стажу роботи. Як правило, міністерство народної освіти дозволяло посадовим особам ще якийсь час попрацювати до остаточного звільнення і це могло тривати декілька років. У листопаді 1886 р. міністр освіти своїм наказом залишив Феодосія Яковича на посаді директора ще на три роки (рахуючи з 28 листопада 1886 р.) [23].

Важко сказати, як склалася б доля Ф. Я. Вороного, якби не два випадки самогубства учнів гімназії, які сталися з інтервалом в два з половиною місяці. Спочатку в новорічну ніч на 1 січня 1887 р. пострілом з револьвера наклав на себе руки учень 8 класу Клавдій Фатеев. Як пояснював у листі до попечителя округу директор гімназії, мотивом самогубства була матеріальна скрута і, крім того, душевний розлад та перебування по два роки у 7 і 8 класах [24].

Треба сказати, що наприкінці XIX – на початку XX ст. самогубство серед учнів і студентів було своєрідною модною пошестю і такі випадки були досить частими. Але самогубство 11 березня 1887 р. восьмикласника Василя Хелмського (теж пострілом з револьвера) мало значно більший розголос (ніж випадок з Фатеевим) і наслідки для директора Ф.Я. Вороного. Звістка про це дійшла і до Георгія Вороного, який навчався тоді у Петербурзі. У своєму щоденнику Георгій 18 березня зробив такий запис: "... Хелмский застрелился. Это уже второй в этом году! Да что же это значит? [...] Я положительно не понимаю этого. Ведь они имеют родителей. Какой удар для бывшего отца!" [25].

Відповідаючи на пояснювальну записку директора Ф. Я. Вороного, попечитель округу Голубцов безапеляційно констатував: "...воспитанники вверенной Вам гимназии, вопреки установленным правилам не только собираются друг у друга на квартирах в неустановленное для сего время, но даже позволяют себе употреблять спиртные напитки; я отношу означенные нарушения ученических правил к недостаточному со стороны гимназического начальства надзору за внеклассной жизнью учеников в гимназии, почему и имею честь покорнейше просить Вас, Милостивый Государь, принять надлежащие со стороны Вашей меры, чтобы воспитанники вверенного Вам учебного заведения не позволяли себе уклонения от установленных на сей предмет правил" [26].

На додачу до цих трагічних випадків ще через два місяці, як повідомляв директора гімназії повітовий справник, "28 и 29 сего Мая в саду Скоропадского во время публичного гулянья, лица окончившие Прилуцкую гимназию, но не получившие аттестата, производили безобразия в пьяном виде" [27] і прохав належним чином покарати винних. Ф. Я. Вороний дав справнику відповідь аж через місяць – 27 червня. Він заперечив факт вказаних справником "безобразий в пьяном виде" і зауважував, що особи, які закінчили гімназію, потрапляють під нагляд загальної поліції, а гімназія вже не може накладати на них якісь стягнення [28]. Можна припустити, що описані справником дії могли мати місце. Учні закінчили складати екзамени і через декілька днів повинні були отримати аттестати (як це зазвичай бувало), а тому не могли не відзначити свій випуск. Місячне зволікання з відповіддю Ф. Я. Вороного пояснюється його лібералізмом стосовно правил поведінки молоді, а також тим, що він не захотів перекреслити випускникам майбутнє, не видавши їм (як просив справник) аттестати.

Ймовірно тут є і те, що ця подія також могла стати відомою освітянському начальству. Тому, скориставшись 50-річчям Феодосія Яковича і незважаючи на попередній дозвіл працювати до листопада 1889 р., міністерство 28 червня 1887 р. звільнило його з посади "за вислугою срока" [29]. Крім того, міністерство надіслало комісію для перевірки гімназії в складі члена Ради Міністра Народної Освіти таємного радника Георгієвського і директора Тульської гімназії Попова. Комісія працювала в гімназії 15–16 вересня 1887 р., тобто вже після звільнення Ф. Я. Вороного.

На засіданні Педагогічної ради гімназії, де комісія оприлюднила свої враження від побаченого, Георгієвський зауважував, що "чтение сочинений (учнів – П. М.) привело его к крайне неутешительным выводам потому особенно, что у значительной части их авторов заметны не совсем правильный образ мысли, не совсем авторское направление, склонность к критицизму" [30] і вбачав у цьому наслідок

того, що в бібліотеці гімназії багато книг, які розвивають у молоді "несоответствующий её летам и положению критицизм" та, зокрема, рекомендував вилучити з бібліотеки твори Белінського [31]. Крім того, комісія відзначила, що з наявної в них інформації випливає, що "поведение учеников Прилуцкой гимназии как в стенах заведения, так особенно вне его стен, в прошлые годы было весьма неудовлетворительно, что они, например, позволяли себе пить и безчинствовать в местах общественных собраний" [32]. Зрозуміло, що у звіті Георгієвського до міністерства за результатами ревізії освітнє начальство отримало ті оцінки роботи Ф. Я. Вороного, які й хотіло отримати, звільнивши його з посади директора.

Так несподівано завершилася службова кар'єра Феодосія Яковича Вороного в "кращих" традиціях російської бюрократії – обов'язково знайти винного, такого собі "цапа-відбувайла", на якого можна перекласти вину за те, що сталося, і поставити крапку в справі. Очевидним було те, що провини директора гімназії у смерті двох учнів не було й близько і ніхто на директора тоді не клав відповідальності, окрім начальства. Крім того, можна сказати, що за свою подвижницьку працю з виховання підростаючих поколінь Феодосій Якович Вороний не був обсипаний почестями і нагородами. Більше того, до призначення на посаду директора Прилуцької гімназії Ф. Я. Вороний не мав ... чину, тобто був державним службовцем, а чину в "Табелі про ранги" не мав. Учителі гімназії мали, ясна річ, а він не мав. Важко пояснити причину такого неймовірного випадку. І тільки в липні 1883 р. він отримав від попечителя округу повідомлення про те, що сенатським указом від 7 жовтня 1882 р. він затверджений по займаній посаді в чині статського радника зі старшинством з 1 січня 1882 р., тобто відразу він отримував чин V класу в "Табелі про ранги". Мабуть, саме через це в нього була тільки одна нагорода – орден св. Анни 2-го ступеня, отриманий ще в грудні 1874 р. [33].

Вийшовши на пенсію, Феодосій Якович оселився в Журавці. Тепер можна було більше часу приділити сім'ї, домашнім справам. Діти теж потребували батьківської настанови. Зокрема, це стосувалося Георгія, який навчався в далекому і дорогому для проживання Петербурзі. Крім того, влітку 1889 р., перебуваючи вдома на канікулах, Георгій завів з батьком розмову про перспективи свого одруження з Олею Крицькою з сусідніх з Журавкою Богданів. Георгій часто бував у Крицьких і Оля полонила його серце. Хоча ні Георгій, ні Оля ще не сказали прямо про свої почуття, проте (як видно зі щоденника Георгія) вони сильно переживали і це було помітно. У своєму щоденнику Георгій записав про розмову з батьком, яка відбулася 10 червня 1889 р.: " Приехал вечером я со своим отцом завёл очень важный для меня разговор. Я прямо заявил, что хочу возобновить прерванный год тому назад разговор о моих поездках

к Крицким [...] Папа мне сказал, что я сделаю очень хорошо если промолчу ещё год и буду поддерживать прежние отношения, потому что это будет полезным испытанием, как для меня, так и для неё, а навредить не может, так как за год она замуж не выйдет, если любит меня, а через год я окончу уже экзамены и может быть намечу вполне себе дорогу" [34]. Георгій погодився з батьковими аргументами і сказав, що через рік він знову почне розмову [35]. Цей запис про розмову з батьком у щоденнику є найбільшим за обсягом (близько двох сторінок). Ще один раз Георгій згадав про батька у червні 1887 р. в Прилуках: "За чаем разговорился с отцом о их гимназических делах. Проговорили почти до 2-х часов ночи" [36]. На жаль, у щоденнику Георгія немає згадки про батькову відставку. Важко сказати, чим пояснюється відсутність реакції Георгія на цю неприємну для Вороних подію. Разом з тим, Георгій не виявляв і якихось претензій до своїх батьків, а навпаки писав, що і батьків і братів своїх щиро і гаряче любить [37].

Ще один із синів Феодосія Яковича – Михайло займався селекцією і вирощуванням лікарських рослин. Саме в Журавці за його участі з'явився один з перших у Росії заводів з переробки лікарських трав. А наймолодший син – Леонід став лікарем. У кожного сина була своя улюблена справа і будь-який батько міг пишатися ними.

Сам же Феодосій Якович залишався творчою та активною особистістю і на схилі свого життя. Так, зокрема, його коштом у Журавці було побудовано школу для сільських дітей, відкрито народну бібліотеку та зроблено багато інших корисних для громади села справ.

Отже, в особі Феодосія Яковича Вороного ми бачимо вчителя-просвітителя, який все своє свідоме життя присвятив справі освіти народу, виявляючи найкращі людські риси громадянина і патріота своєї землі.

Література

1. Драгоманов М. Автобиография / М. Драгоманов // Былое. – 1906. – № 6. – С. 184.
2. Сита Г. Феодосій Вороний і його час / Г. Сита // Георгій Вороний та його родинне оточення. Крізь тернії – у вічність. Відновимо імена – відродимо Україну. Збірник матеріалів і публікацій. – Чернігів, 2012. – С. 104.
3. Там само. – С. 108.
4. Там само. – С. 114.
5. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі: ВДАЧОН), ф. 1359, оп. 1, спр. 730, арк. 11 зв.
6. ВДАЧОН, ф. 1359, оп. 1, спр. 700, арк. 112–112 зв.
7. ВДАЧОН, ф. 1359, оп. 1, спр. 751, арк. 6 зв. – 7.
8. Сребницкий И. Ф. Я. Вороной / Г. Сребницкий // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко. – СПб, 1881. – С. 248.

9. ВДАЧОН, ф. 1359, оп. 1, спр. 220, арк. 3.
10. ВДАЧОН, ф. 1359, оп. 1, спр. 767, арк. 5.
11. Сита Г. Феодосій Вороний і його час. – С. 115.
12. Вороний Феодосій Якович [Електронний ресурс] / Славетні запорожці // режим доступу: http://sites.znu.edu.ua/news_details.php?news_id=5560&lang=ukr.
13. Державний архів Чернігівської області (далі: ДАЧО), ф. 1435, оп. 1, спр. 220, арк. 23, 31, 46.
14. Прилуцька чоловіча гімназія // Георгій Вороний та його родинне оточення. – С. 249.
15. ДАЧО, ф. 1435, оп. 1, спр. 221, арк. 13.
16. Там само. – Арк. 41а.
17. Див.: Галаган Г.П. Ежедневная записная книжка на 1882 год // Інститут рукопису Національної бібліотеки Академії Наук України ім. В. І. Вернадського (далі: ІР НБУВ), ф. І, № 79, арк. 11, 12, 82, 83, 110 зв.
18. Галаган Г.П. Ежедневная записная книжка на 1883 год // ІР НБУВ, ф. І, № 82, арк. 56.
19. ДАЧО, ф. 1435, оп. 1, спр. 201, арк. 83.
20. ДАЧО, ф. 1435, оп. 1, спр. 228, арк. 8.
21. ДАЧО, ф. 1435, оп. 1, спр. 274, арк. 87 зв.
22. Прилуцька чоловіча гімназія // Георгій Вороний та його родинне оточення. – С. 249 - 250.
23. ДАЧО, ф. 1435, оп. 1, спр. 709, арк. 16–16 зв.
24. ДАЧО, ф. 1435, оп. 1, спр. 727, арк. 23.
25. Вороний Георгій Феодосійович. Щоденник. 1885, 1887, 1889, 1891 рр. // ІР НБУВ, ф. 280, № 91, арк. 14 зв.
26. ДАЧО, ф. 1435, оп. 1, спр. 727, арк. 18–18 зв., 24.
27. Там само. – Арк. 32.
28. Там само. – Арк. 37.
29. ДАЧО, ф. 1435, оп. 1, спр. 709, арк. 22.
30. ДАЧО, ф. 1435, оп. 1, спр. 279, арк. 20 зв.
31. Там само. – Арк. 20 зв.
32. Там само. – Арк. 26 зв.
33. ДАЧО, ф. 1435, оп. 1, спр. 709, арк. 10, 15-15 зв.
34. Вороний Георгій Феодосійович. Щоденник. – Арк. 80 зв.
35. Там само. – Арк. 81.
36. Там само. – Арк. 39.
37. Там само. – Арк. 74 зв.

РОЛЬ В. С. КОЗЛОВА В ПОШИРЕННІ КООПЕРАТИВНОЇ ІДЕЇ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

Сидорович О. С.

У статті висвітлюється внесок В. С. Козлова в зародження і розвиток кооперації в Наддніпрянській Україні, його літературна та наукова діяльність.

Ключові слова: В. С. Козлов, кооперація, Наддніпрянська Україна.

Одним із засновників кооперації у Наддніпрянській Україні був Віктор Семенович Козлов. Це була цікава і багатогранна особистість знана не тільки як фундатор кооперації, але й як суспільний діяч, науковець-винахідник, літератор та публіцист. На сьогоднішній день роль В. С. Козлова в поширенні кооперативної ідеї залишається малодослідженою. За винятком деяких публікацій та побіжних згадок постать цієї людини не отримала повноцінного наукового висвітлення [1; 2; 5].

Козлов В. С. народився в листопаді 1842 року в маєтку своїх батьків біля Полтави. Його батьки були освіченими і на той час передовими людьми. Про це свідчить той факт, що вони ще до скасування кріпосного права звільнили всіх своїх селян. Віктор Семенович навчався спочатку в Полтавській гімназії. Саме в цьому закладі йому зустрілась людина, що справила на нього великий вплив і сформувала його переконання і світогляд. Це був вчитель історії, член "Громади" і масонського братства – Пильчиков, який знав і спілкувався з Шевченком і Костомаровим. В своїх лекціях він протиставляв економічні інтереси Півдня і Півночі, України і Росії, вважаючи, що Україна має свій, відмінний від Росії шлях економічного розвитку, а відтак – і політичний. В подальшому молодий Козлов навчається в Харківському і Петербурзькому університетах. Саме в Санкт-Петербурзі в 1861 р. за участь у народницькому русі Козлова заарештовують і він деякий час проводить в ув'язненні у Петропавлівській фортеці. Після звільнення за наполяганням батька він поступає у Харківське військово училище. Потім, отримавши капітанське звання, Віктор Семенович працює у військовому інтендантстві. Одночасно, буваючи в університеті, він слухає лекції знаменитих харківських професорів Бриліантова, Бекетова та Гордієнка, де розкривається суть кооперації та виокремлюється її значення для пересічних громадян. В цей же період Козлов знайомиться із Миколою Петровичем Баллінім – натхненником і одним із організаторів Харківського споживчого товариства. Знайомство, яке втягнуло

Козлова до кооперації відбулось в Харківській недільній школі, де Віктор Семенович працював вчителем на громадських засадах. Взагалі, кількість суспільних закладів, в яких за своє життя працював Козлов, досягає десятка. В цьому факті ми вбачаємо надзвичайне прагнення цієї людини якомога більше прислужитись власному народу.

Отже, знайомство із Балліним ще більше привернуло увагу Козлова до кооперації, як до способу, що покращить становище народу. З цього приводу він писав: "Ми з самого початку своєї праці гадали, що українські кооперативи повинні допомагати українському народу стати на власні ноги. Ми були певні, що кооперація допоможе українському народу в цій справі" [3, 52]. Віктор Семенович активно включається в кооперативну діяльність у Харкові. Цікавлячись соціологічними, психологічними і філософськими питаннями Козлов підходить до кооперації, як до явища суспільного, що ставить особистість в особливе, нове положення. Звичайно ж проявлена цікавість до кооперації не була у Козлова чимось випадковим; до цього його підводить і минулий досвід (участь у народницькому русі) і його українофільство. Віктор Семенович дуже любив мову, культуру і побут рідного народу. На портретах він зображений в українській свитці з народною зачіскою "під горщик". Козлов не випадково вважав, що кооперація допоможе українському народу, адже перед ним був приклад Ірландії. Саме завдяки кооперації злиденне ірландське селянство, яке потерпало від безземелля, пережило кілька хвиль голоду і масово емігрувало до Америки, змогло зажити більш-менш достойно. Отже, саме ці причини і спонукали Козлова стати активним членом Харківського споживчого товариства, що було засновано при його участі у жовтні 1866 року. Це був перший в Україні і другий в Російській імперії кооператив (Ризьке споживче товариство було створене на рік раніше – у 1865 році).

Слід відзначити, що в цей час у Харківському товаристві виникають розбіжності у поглядах щодо призначення кооперації. Козлов вважав, що кооперативний рух повинен допомагати українському народу визволитись не тільки із матеріальної скрути, але й звільнити українську націю від морально-духовного заціпеніння, пробудити самосвідомість українського народу, його гордість і самоповагу, що були придушені двохсотрічним царсько-російським ярмом. Баллін же розглядає кооперацію як соціально-реформістський рух, в основі якого лежить колективна праця, об'єднання всіх людей на ґрунті економічної і духовної взаємодопомоги; інтеграція незалежно від класових ознак і національностей при активній господарській і культурній діяльності. Історія засвідчила, що рацію мав все-таки Козлов В.С., адже в подальшому кооперативи створюються на класовій і національній основі. Виникають кооперативи українські і польські, єврейські і німецькі, робітничі і селянські.

Взагалі, В. С. Козлов був прихильником так званого англійського напрямку у кооперації (рочдельські принципи), який він називав інтегральним і який поряд із поліпшенням матеріального добробуту населення має на меті також задовольняти його духовні потреби. Розмірковуючи над причинами занепаду споживчої кооперації у 80-х рр. XIX ст. Віктор Семенович зазначав: "Уцілілі товариства у більшості випадків підраховують свої дефіцити чи кинувши всякі рахунки тягнуть свою торгівлю з дня у день. Число членів у всіх споживчих товариствах з дня у день зменшується; покупцями в крамницях стають не члени, а випадкові прохожі, загальні збори, або зовсім не відбуваються протягом кількох років, або проходять при кількох членах, які позичаючи прослуховують цифри, нашвидкуруч накидані правлінням. На зборах і в правліннях панує повна апатія, члени ставляться до свого товариства цілком байдуже. Наші споживчі товариства стали в кінцевому підсумку в очах громадськості чи не насмішкою над принципами кооперації" [3, 58].

Віктор Семенович Козлов цікавився не тільки проблемами кооперації. Він також у харківський період своєї діяльності збирав і розробляв матеріали для "Харківського календаря", що являв собою статистичний довідник міста Харкова. Тут були дані про домоволодіння, промисловість, торгівлю, благодійні заклади, ціни на різноманітні товари і послуги. Причому ці дані Козлов обробляв на власноруч сконструйованому приладі – діаграметрі.

Діаграметр Козлова звернув на себе увагу наукової громадськості. Баллін у своєму листі до знаменитого російського хіміка Менделєєва Д. І. писав: " Если вы видели в Париже диаграммометр В. С. Козлова, то аппарат этот есть первая и грубая попытка и она имеет больше будущности чем логическая машина Джевонса. Она наводит на возможность открытый кажущихся случайными или поможет созерцанию графических изображений, различных рядов цифр арифметического треугольника, так как цифры этого треугольника могут быть выведены психологически в первых же строках" [4, 84]. Сам Козлов дивився на свій пристрій, як вчений, що шукає істини та нових засобів і методів роботи. Він не брав патенти на свої винаходи, хоча і міг би це зробити.

Літературна діяльність Віктора Семеновича Козлова була завершена майже на самому її початку. Його драма "Приют для лишних людей" була конфіскована ще у рукописному варіанті. Про це згадував Баллін у одному із своїх листів до великого російського письменника Л. М. Толстого. Цікаво, що прототипом головного героя цієї драми був сам Микола Петрович Баллін.

Решту свого життя невтомний громадський діяч Козлов В.С. провів в Одесі, де у доволі похилому віці він продовжував займатися суспільною і науковою діяльністю. Дослідник української кооперації

Пожарський П. І., який відвідав його незадовго до смерті, писав: "На сімдесят четвертому році життя Козлов зумів залишитись молодю ініціативною натурою. В такому віці жити таким багатим духовним життям – це не всякому дано. Чимось рідним повіяло на мене від старенького Козлова – продовжує далі Пожарський. – Ми зразу зрозуміли один одного. Відчули себе однаково віруючими приналежними до однієї релігії, до одного кооперативного сповідання" [2, 56].

Помер Віктор Семенович Козлов у 1920 році в Одесі. Значення його діяльності є важливим для нас перш за все з тієї причини, що він ставив зовсім інші завдання перед кооперацією, ніж це робили пізніше, за радянських часів. Адже в програмах компартійних з'їздів наголошувалось на значенні кооперації як одного із методів залучення мас до комуністичного будівництва та виховання. Козлов же вважав, що кооперація повинна сприяти звільненню українського народу (як і будь-якого іншого) з полону матеріальних нестатків, духовної і моральної обмеженості, економічного і національного гноблення.

Література

1. Аліман М. В. Видатні діячі кооперативного руху та їх ідеї / М. В. Аліман, Ю. М. Гавриленко. – Донецьк: "Проект", 2000. – 295 с.
2. Гелей С. Д. Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти / Степан Дмитрович Гелей. – Л.: видавництво Львівської комерційної академії, 2001. – 224 с.
3. Історія споживчої кооперації України: підручник [для студентів кооперативних вузів] / [Аліман М. В., Бабенко С. Г., Гелей С. Д. та ін.]. – Львів: Укоопспілка, інститут українознавства НАНУ, 1996. – 383 с.
4. Марков В. И. Пионеры Южно-русской коперации. Н. П. Баллин и его сотрудники. Очерк истории кооперации на Украине / В. И. Марков. – Харьков: издание ПОЮР, 1919. – 105 с.
5. Махновец В. П. В. С. Козлов / В. П. Махновец // Союз потребителей. – 1915. – № 29 – С. 43–65.

ТЕОРИЯ ЦЕННОСТИ ГЕНРИХА РИККЕРТА

Сибашвили Г.

Типичным примером объективистского понимания ценности является философия знаменитого немецкого неокантианского философа Г. Риккерта. Риккерт пытается ввести в неокантианство новое понимание предмета философии, отличное от понимания своего учителя Вилгельма Виндельбанда. По его мнению, философия желает "весь мир в целом сделать предметом своего

исследования" (3,19). Риккерт считает, что, сферой интересов философии является "мир как целое". Однако, так как изначально философия включала в себя все науки, естественно, что в процессе их развития, расширения должно было измениться понятие философии. "Мир как целое" всегда был основным, истинным целом философии. Что же такое "мир как целое"? Это не что иное, как "Я", и "мир" в узком смысле, или "субъект" и "объект", в единстве и во взаимоотношении которых дана основная проблема философии.

Задачей философии является показать каким образом "Я" и "мир" объединяются в единое понятие "мир как целое". Философия должна разрешить эту проблему. Он предлагает два пути решения этой проблемы, если за исходный момент примем объект и поместим субъекта в мир объектов, тем самым мы добьемся единства мира.. Можно исходить из субъекта и искать объекты во всеобъемлющем мировом субъекте. Первый путь можно назвать объективизмом, второй – субъективизмом.

Таким образом, мир состоит из действительности и ценности. Субъекты и объекты – это одна сторона мира, а именно – действительность, второй же, противоположной стороной являются ценности, несуществующие в действительности. Ценности не относятся ни к субъектам, ни к объектам. Благо же и оценка есть не что иное, как соединение ценностей с действительностью. Это соединение, связь ценности с действительностью, рассмотренная со стороны субъекта есть оценка, а со стороны объекта – благо. Исследование сфер оценки и блага является компетенцией специальных наук. Исследование проблем действительности не касается философии. Философия начинается там, где начинаются проблемы ценности" (3,37), однако проблемой философии является "мир как целое". А этот последний состоит из двух частей : действительности , или субъект – объекта, и ценностей. Проблемой философии является как раз проблема взаимоотношения и единства этих двух различающихся сфер – действительности и ценностей.

В теории Риккерта ценность объявляется объективной и приобретает всеобщий характер. Однако она теряет основной признак, который и делает её ценностью, составляет её сущность – направленность на человека, её отношение к человеку. Понятие "ценность" по своей сущности, подразумевает того, для кого она есть ценность. Ценность направленные понятие и подразумевают "то, для кого что – либо ценно". Ценность существует для субъекта, для "кого – то", точно так же как она есть ценность "чего – то". Другое понимание ценности было бы ненаучным.

Риккерт пытается ввести в неокантианство новое понимание предмета философии, отличное от понимания своего учителя Виндельбанда. По его мнению, философия желает "весь мир в целом сделать предметом своего исследования" (3,19). Эта мысль вносит своеобразный корректив в концепцию Виндельбанда, согласно которой специальные науки разделили между собой все сферы действительности, а поэтому на долю философии остаётся исследование ценностей,обладающих всеобщим значением. Философия, по его мнению, это критическая наука о необходимых и общезначимых ценностях, имеющих всеобщее значение.

Риккерт считает, что, сферой интересов философии является "мир как целое". Однако, так как изначально философия включала в себя все науки, естественно, что в процессе их развития, расширения должно было измениться понятие философии. „Мир как целое,, всегда был основным, истинным целом философии. Что же такое "мир как целое"? Это не что иное, как "Я" и "мир" в узком смысле, или "субъект" и "объект", в единстве и во взаимоотношении которых дана основная проблема философии.

Задачей философии является показать каким образом "Я" и "мир" объединяются в единое понятие "мир как целое". Философия должна разрешить эту проблему.

Он предлагает два пути решения этой проблемы, если за исходный момент примем объект и поместим субъекта в мир объектов, тем самым мы добъёмся единства мира. Можно исходить из субъекта и искать объекты во всеобъемлющем мировом субъекте. Первый путь можно назвать объективизмом, второй – субъективизмом.

Объективистская точка зрения, пишет Риккерт, распространена среди тех философов, которые ориентированы на какую – нибудь специальную науку,которая мир изучает как объект. То, что предметы являются объектами, это само по себе очевидно. Кроме предметов существует психика. Современная психология и её считает объектом. Субъект как единство психических процессов уравнён с объектом, так как научное описание и объяснение этих процессов без их объективации невозможно. Действительность существует в виде физической и психической действительности, кроме них "мы не знаем никакого иного бытия" (3, 21).

Считается, думает Риккерт, что отличием двух типов действительности – физической и психической – является именно то, что составляет противоположность субъекта и объекта, или "Я" и "мира".

Объективизм делает следующее заключение: "мир как целое" не есть ни что иное, как мир объектов, их совокупность, к которому относится также субъект как совокупность психических процессов. Для объективизма единственным научным понятием о мире есть

понятие о причинной связи объекта. Очевидно, что равноправным членом этого каузального ряда считается и субъект.

Как видим, Риккерт пока только передаёт точку зрения объективистской философии и не оценивает её. По его мнению, это делает субъективизм, который истинную сущность мира видит в субъекте. Субъективизм считает, "что причинность является формой познающего субъекта" (3, 23).

По мнению субъективистов, мир существует для субъекта; для них объективная действительность, мир объектов есть лишь "явление", внешняя сторона мира, которую объективно объясняют, описывают или заранее созерцают специальные науки. Философия же, в отличие от них, познаёт мир в его единстве. Согласно точки зрения субъективизма для философского познания мира необходимо не превращение мира в объект (в этом случае мы не можем постичь существование мира), а непосредственное созерцание, интуиция, углубление в себя. "Только таким таинственным, внутренним путём, сможем мы, в конце концов раскрыть мировую тайну" (3, 24).

Как видим, субъективизм указывает на субъективное начало мира. Главными для него являются субъективная целеустремлённость, жизненная деятельность, воля и действие. Объективизм же подавляет всяческое субъективное. Жизненная деятельность, воля и действие ему ничего не говорят. Он их рассматривает как простые психические факты. Объективизм насильно включает субъекта в объекты и превращает людей в автоматов, роботов. Он, в отличие от субъективизма, отрицает нашу личную жизнь, активность нашего "Я" в мире" (3, 25), однако смысл и назначение нечто иное, чем действительность. Ставя вопрос о смысле, мы ищем конечную цель нашей взаимосвязи с миром, ответы на вопросы: Куда мы идём? В чём цель нашего существования? Что мы должны делать?

Согласно Риккерту, ответы на эти вопросы должна дать философия как мировоззрение, а не специальные науки, которые никогда не смогут дать определение смысла нашей жизни. Решение этого вопроса, по его мнению не удаётся объективистскому философскому мировоззрению, которое не выходит за пределы проблемы действительности и включает даже субъекта в причинный ряд.

"Объективизм превращает мир в совершенно индифферентное бытие", – пишет Риккерт (3, 26). Тем самым объективизм убивает идею о смысле нашей жизни. Риккерт думает, что положение философского объективизма о "мире как целом" является врагом истинного мировоззрения, так как уничтожает всякую личную жизнь. Оно только обостряет проблему мира и углубляет пропасть между жизнью и наукой, объективизм не может дать определения смысла жизни: "Мир, понятый как объект, действительность лишённая смысла" (3, 27).

Казалось бы, после основательного критического анализа объективизма, симпатия Риккерта должна склоняться к субъективизму. В действительности же, критика объективизма вовсе не означает возрождения субъективизма, наоборот, он обнаруживает множество недостатков и у субъективизма и также отрицает его, как и объективизм, так как и субъективизм, несмотря на то, что выдвигает на передний план активность нашего "Я", и рассматривает мир как волю и действие, не может определить смысл жизни.

Согласно Риккерту, и субъективизм несовершенен, хотя бы потому, что его гносеологические рассуждения основаны на отождествлении объектов мира с простым явлением. Или что представляет собой сам тот субъект, для которого объекты мира существуют в простой форме?

По мнению Риккерта, для сознания мировоззрения очень мало значат воля и действие субъекта, о которых говорит субъективизм. Главное "каковы те цели и задачи, которым должны служить эти воля и деятельность" (3, 29). Об этом же субъективизм ничего не говорит. Ясно, что для Риккерта основными являются не субъективистские воля и действие, а совершенно иная проблема. Основное – поиск смысла жизни, сознание такого мировоззрения, которое ответит на вопрос о значении мира и разъяснит, "имеет ли наша жизнь ценность или что мы должны делать, чтобы она приобрела таковую" (3, 29).

По мнению Риккерта, для осуществления этой цели субъективизм также не пригоден, как и объективизм. Основным аргументом субъективизма., направленным против объективизма было то, что этот последний отнимает у мира ценность, однако и сам субъективизм тоже не может её постигнуть. В этой сфере мир как воля и действие также непонятны, как и мир объектов. По мнению Риккерта, основная ошибка субъективизма состоит в том, что распространением на действительность категории субъекта он желает придать миру смысл. А это, по мнению Риккерта, невозможно, так как "всеобъемлющий мир", "Я" могут быть такими же низменными, лишёнными всякой ценности, как человеческий, слишком человеческий субъект". Как видим, Риккерт утверждает, что решить проблему смысла жизни не может и субъективизм, хотя он сделал и положительное дело хотя бы в борьбе с объективизмом, показав, что уравнивать субъект с объектом нельзя.

Таким образом, Риккерт делает заключение, что объективистскими и субъективистскими методами разрешить мировоззренческую проблему невозможно. Причину этого Риккерт видит в их коренной ошибке, состоящей в том, что они не выходят за пределы действительности, бытия. По его мнению, мир не сводится к действительности. Действительность – более узкая сфера, она – часть мира. Кроме сферы действительности мы имеем целое со сферой

ценности: "Кроме бытия имеются ценности, значимость которых мы хотим понять" (3, 31).

Философия – это учение о "мире как целом". Этот же последний объемлет, с одной стороны, действительность, с другой – ценности: "Лишь совокупность бытия и ценностей составляет вместе то, что заслуживает имени мира" (3, 31). Следовательно, мир состоит из субъекта и объекта, или из действительности и ценности, которая сама по себе является совершенно иной сферой, нежели действительность. Ценность по утверждению Риккерта, ни в коем случае не может иметь тот же характер, что и бытие, тем более она не может быть частью бытия: "Ценности противопоставляемые нами действительностью бытию не являются частями этого последнего" (3, 31). Для того, чтобы разрядить некоторый парадоксальный характер этой мысли и избежать недоразумения, Риккерт указывает на конкретный пример, в природе которого, по его мнению, великолепно видна особенность единства и различия сфер значимости действительности и ценности.

По мнению Риккерта, когда говорят, что некоторый предмет, например, произведение искусства, имеет ценность, ни в коем случае нельзя смешивать друг с другом эти два понятия – действительность и ценность. Ценность обязательно нужно различить от этого произведения или вообще от ценного объекта, содержащего ценность: "Иные объекты обладают ценностью или, говоря точнее, в иных объектах обнаруживаются ценности" (3, 31). Очевидно, что ценность, проявляющаяся в действительности, не тождественна этой действительности и ни в одном случае не совпадает с нею. Для размежевания ценности к действительности, ценные предметы, отличающиеся от ценности, Риккерт называет "благами". Он требует строгого размежевания ценности и блага. Ценность, осуществлённая в ценном предмете, то есть в благе, конечно не идентична этому последнему. Риккерт приводит пример: "Всё что составляет действительность какой-нибудь картины – полотно, краски, лак – не относится к ценностям с ними связанным" (3, 32). Следовательно, ценность проявляется в благе, она осела в нём, она проявляется в нём в виде значения. Она осуществлена в ценных вещах, в благе, проявлена в ценных объектах, как кристаллизованная в них несуществующая, но имеющая значение, которая ни в коем случае не носит характера реальной действительности.

Ценность, по мнению Риккерта, даётся в ценных объектах, в благе, однако она всё же связана с субъектом, оценивающим благо: "Ценность, по-видимому, всё же связана с субъектом, оценивающим объекты" (3, 32). Внимание Риккерта направляется уже на исследование вопросов взаимоотношения ценности и субъекта. Может действительность нам являться в виде благ (например, полотно

художника или музыка в виде художественных произведений, обладающих для нас эстетическими ценностями) именно потому, думает Риккерт, что ценность им придаёт оценивающий субъект, то есть субъект, дающий им оценку? Риккерт предостерегает, что необходимо твёрдо защитить себя от подобной ошибки и резко разграничить друг от друга ценность и оценку так же, как мы это сделали в случае ценности и блага.

Риккерт считает, что не верна точка зрения тех философов, которые придерживаются взгляда о тождественности ценности и оценки. Он категорически требует застраховаться от опасности смешения этих понятий. Ценность резко отличается от психологического акта оценки, проводимого оценивающим субъектом. Процесс оценки реально существует в действительности. Подобный признак ни в коем случае не может рассматриваться как характерная особенность не существующей, но имеющей значение сферы ценностей. Риккерт критически смотрит на ту философскую точку зрения, согласно которой действительность становится благом (например, произведением искусства, музыкой) лишь тогда, когда оценивающий субъект придаст ей ту или иную ценность. Согласно этой концепции, ценность отождествлена с процессом оценки. Сведение ценности к психологическому акту оценки или рассмотрение её как психического процесса является возрождением субъективистско – психологического взгляда на ценность, что совершенно неприемлемо для Риккерта. В таком случае ценность становится частью действительности, а в частности психической действительности. Такое решение вопроса конечно неприемлемо для аксиологических взглядов Риккерта; ценность не может совпадать ни с физической, ни с психической разновидностью действительности. Таким образом, ценность не есть психологический акт оценки, и поэтому теорию ценности ни в коем случае нельзя считать частью психологии. Риккерт считает, что в этом смысле он разделался с субъективистско-психологическими теориями, основную ошибку в которых он видит в отождествлении понятий ценности и оценки. Спротивляясь такому отождествлению, он в то же время считает, что "ценности для нас всегда связаны с оценками, но они именно связаны с ними, а потому – то их и нельзя отождествлять с действительными, реальными оценками" (3, 33). Некая парадоксальность подобного суждения снимается посредством понятий существования – несуществования, применённых Риккертом к оценочным актам и ценностям. В результате такого рассмотрения становится ясно, что своеобразное взаимоотношение ценности и оценки вовсе не означает их идентичности, оно указывает лишь на то, что между ними существует определённая связь. Ценность является принадлежностью совершенно иной сферы, отличной от

сферы, к которой принадлежат реальные психологические процессы оценки; относительно этих последних совершенно логично рассуждать с применением понятий существования – несуществования. Что касается проблемы ценности, такое суждение о ней лишено смысла. О ценности мы не можем сказать, существует она или не существует, так как "проблема ценности есть проблема значимости ценности, и этот вопрос ни в коем случае не совпадает с вопросом о существовании акта оценки" (3, 33).

По мнению Риккерта, теоретическая ценность того или иного научного положения, то есть истинность этого положения отличается от акта оценки этого положения. Тот факт, что какое-то положение оценивается всеми как истинное, разумеется, ещё не даёт гарантии его истинности. И, наоборот, ещё не открытые истины значимы, несмотря на существование или несуществование соответствующих оценок.

Таким образом, нельзя отождествлять ценность ни с оценкой, ни с благом. И оценка, и благо обладают реальной формой существования. Для оценки характерна психическая форма существования, реальное же существование блага как ценного объекта не вызывает никакого сомнения. Ценность не обладает ни реальной, ни психической формой существования. Реальность же существования блага не вызывает никакого сомнения. Ценности не относятся ни к субъектам, ни к объектам, они создают совершенно независимое от субъекта и объекта, отделённое от действительности царство, существующее само по себе. Ценность как сообщающая миру смысл, как основа всяких человеческих действий значима как "надпространствременное" образование, потустороннее к действительности. Она – ценное сверхсуществующее, возвысившееся над всяким существованием.

Таким образом, мир состоит из действительности и ценности. Субъекты и объекты – это одна сторона мира, а именно – действительность, второй же. Противоположной стороной являются ценности, несуществующие в действительности. Ценности не относятся ни к субъектам, ни к объектам. Благо же и оценка есть не что иное, как соединение ценностей с действительностью. Это соединение, связь ценности с действительностью, рассмотренная со стороны субъекта есть оценка, а со стороны объекта – благо. Исследование сфер оценки и блага является компетенцией специальных наук. Исследование проблем действительности не касается философии: "Философия начинается там, где начинаются проблемы ценности" (3, 37), однако проблемой философии является "мир как целое". А этот последний состоит из двух частей : действительности, или субъект – объекта, и ценностей. Проблемой философии

является как раз проблема взаимоотношения и единства этих двух различающихся сфер – действительности и ценностей.

В теории Риккорта ценность объявляется объективной и приобретает всеобщий характер. Однако она теряет основной признак, который и делает её ценностью, составляет её сущность – направленность на человека, её отношение к человеку. Понятие "ценность" по своей сущности, подразумевает того, для кого она есть ценность. Ценность направленные понятие и подразумевают "то, для кого что – либо ценно". Ценность существует для субъекта, для "кого – то", точно так же как она есть ценность "чего – то". Другое понимание ценности было бы ненаучным.

Литература

1. Буачидзе Т. А. Ценность и назначение человека // Человек индивид, личность. – Тбилиси : Мецниереба, 1987 Груз.
2. Виндельбанд В. Новые проблемы ценностей и возвращение к идеализму // Виндельбанд В. Философия в немецкой духовной жизни XIX столетия . 1910.
3. Риккорт Г. О понятии философии // Логос. – М. : Мусагет, 1910. – Кн. I.
4. Риккорт Г. Ценности жизни и культурные ценности // Логос. – М. : Мусагет, 1910. – Кн. I.
5. Риккорт Г. Суждение и процесс суждения // Логос. – М. : Мусагет, 1910. – Кн. II.
6. Риккорт Г. Два пути теории познания // Новые идеи в философии. – № 7. СПб. Образование, 1913.
7. Риккорт Г. Система ценностей // Логос. – Пг. , Москва : Издание М. О. Вольфа, 1914. – Кн. I.
8. Тевзадзе Г. В. Критика теории ценностей Риккорта Г. // Труды института философии, X. – Тбилиси : Изд-во АН Груз., 1961.
9. Чавчавадзе Н. З. Культура и ценности // Культура в свете философии. – Тбилиси : Хеловнеба, 1979.
10. Rickert H/ Der Gegenstand der Erkenntnis/ Tübingen

ОРГАНИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У НІЖИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Страшко Є. М.

У статті аналізується система місцевого самоврядування – міської думи та управи, у Ніжині у другій половині ХІХ ст. Також з'ясовується вплив муніципальних органів на соціальний, економічний і культурний розвиток м. Ніжина.

Система місцевого самоврядування та ліберальний рух, пов'язаний із нею, здавна були предметом уваги істориків, публіцистів, політиків. Даною проблемою в XIX ст. займалися видатний російський історіограф Веселовський, історики Корнілов, Кізіветтр, Богучарський, суспільні діячі М. Драгоманов, Л. Тихомиров. Саме в літературі, виданій у дворянський період, історія земського та міського самоврядування представлена широко та різноманітне. Особливо інтенсивно вона досліджувалася у 1910–1914 роках, коли відзначався 50-річний ювілей земства. З середини 60-х рр. XX ст. дана проблема знаходилася у фокусі історичних досліджень В. Гармізи, П. Зайончковського, Л. Захарової, В. Чернухи, Н. Пірумової та інших [1]. Зарубіжні історіоверсії представлені в працях англо-американських вчених Емонса, Брукса, Пірсона, Рамера, Фрідена, Джонсона, Маккензі.

Щодо специфіки проведення цих реформ у Лівобережній Україні, то вона залишається актуальною проблемою й на сьогодні. У вітчизняній історіографії є окремі праці, присвячені проблемам утворення, соціального складу органів самоврядування Чернігівщини [2]. Дещо ширше та різнобічніше проаналізовано досвід роботи прогресивних земських діячів [3]. Стосовно ж напрямків діяльності місцевого самоврядування, то українські історики найбільш акцентували дослідницьку увагу на характеристиці культурно-освітньої сфери [4]. До певної міри вивчена і господарча робота органів самоврядування [5].

Однак, попри все, в сучасній історіографії недостатньо дослідженими залишаються такі питання, як урядова політика щодо органів міського самоврядування в національних регіонах, їх соціальний склад, діяльність в них провінційної інтелігенції, генезис ліберального руху.

Необхідність введення місцевого самоврядування як в центральних губерніях Російської імперії, так і в ряді національних регіонів була зумовлена цілою низкою причин соціально-політичного та економічного характеру. Після Селянської реформи 1861 р. гостро постала проблема у більш цивілізованих методах, принципах і новому механізмі управління місцевими справами. Знаменно, що саме в період глибокого суспільного розлому в Росії, в часи, коли вже неможливим стає абсолютне існування одноосібної влади самодержавства, була проведена міська реформа. У 1864 р. був підготовлений перший проект міської реформи, а остаточно "Міське положення" було затверджене лише 16 червня 1870 р. Згідно з ним створювалися всестанові і органи місцевого управління, котрі формувалися перш за все на принципах майнового цензу. Виборчі права надавалися купцям, промисловцям, володарям нерухомої власності в межах міста. Розпорядчим органом самоврядування була міська дума, виконавчим – міська управа під керівництвом міського голови. Міська реформа проводилася поетапно; у 1871 р. міське самоврядування було запроваджено в 104 містах Російської імперії, а в 1892р. – в 621 із 707 [6].

Ніжин потрапив у число тих 104 міст, у яких міська реформа відбулася в 1871–1872 роках. 24 квітня 1872 р., відповідно до положення про міське самоврядування, у місті було відкрито міську думу та міську управу. З квітня по липень цього ж року на посаду міського голови було затверджено М. К. Фальковського, а його заступником – члена управи грека Анастасія Кунелака [7]. Список обраних членів Ніжинської міської думи нараховував 63 особи. Архівні матеріали дають можливість проаналізувати соціальний склад думи. Потомствених гласних громадян – троє, надвірний радник, статський радник і кавалер, два титулярних радники, колезький асесор, колезький секретар, два губернських секретарі, три священники, двадцять п'ять купців, дванадцять міщан, п'ять козаків, два поручики, чотири греки [8]. Адміністративний апарат управи виглядав так: міський голова та три члени управи мали статус державних службовців, секретар думи та управи не наділявся правами державної служби, нарешті, бухгалтер і вісім канцелярських чиновників працювали на умовах вільного найму [9].

Таким чином, соціальний склад першої міської думи та управи дозволяє стверджувати, що він віддзеркалював соціальну стратифікацію міста Ніжина у другій половині XIX ст., був досить демократичним, а з точки зору адміністративно-чиновницького апарату не бюрократичним і фінансове необтяжливим.

У 90-х роках XIX ст., внаслідок контрреформ Олександра III структура міського самоврядування стала багатокуріальною, що повинно було посилити представницьку нерівномірність і, тим самим, забезпечити більшість депутатських місць за дворянством. Проте ситуація у віддалених від столичного Санкт-Петербурга повітах, у тому числі й у Ніжині, залишилася відповідно стабільною: як і раніше, в міській думі та управі переважали купці, промислові підприємники, нові землевласники з числа селян [10].

Першим міським головою Ніжина у 1872 р. було обрано відставного поручика артилерії дворянина М. К. Фальковського. Отримавши від губернатора затвердження, 3 травня 1872 р. він приніс присягу. 4 травня 1872 р. після приведення до присяги членів Ніжинської міської управи Ф. І. Подковещикова, А. Г. Куналаку, Г. П. Зевіна, міський голова постановив відкрити міську управу. 15 травня 1872 р. губернатор затвердив заступника міського голови грека Анастасія Кунелака [11]. М. К. Фальковський поставив собі за мету згуртувати гласних у своєрідну думську партію та спільними зусиллями досягти того, "щоб місто набуло належного вигляду серед інших міст Росії" [12]. Активна та результативна діяльність міського голови була оцінена в наказі імператора Миколи II у січні 1900 р., за яким він одержав звання "Почесний громадянин м. Ніжина", а його портрет був встановлений у приміщенні міської управи [13].

У політичних питаннях діячі Ніжинської думи та управи виявляли запопадливість і відверту підтримку царського уряду. Так, після розгрому народницьких виступів у Києві, Одесі, Петербурзі ніжинські думці засудили ці виступи і письмово висловили "верноподданические чувства и заверения, что враги общественного порядка не могли бы влиять в бреду общества на основы коренного Государственного и семейного строя" [14]. У січні 1879 р. Ніжинська дума отримала подяку від імператора Олександра II.

Отже, міські самоврядні інституції характеризувалися політичною лояльністю до самодержавного уряду та досить активною позицією до будь-якого суспільного радикалізму.

Архівні джерела дозволяють висловитися з приводу практичної діяльності міських органів самоврядування, їх функції спочатку чітко ділилися на обов'язкові та другорядні. Обов'язковими вважалися, насамперед, облаштування та ремонт доріг, утримання мирових суддів і посередників. Господарські, благодійні ж справи були другорядними та необов'язковими. Лише з кінця 70-х років ці обидва функціональні напрями набувають обопільного значення, що й підтверджується зростанням уваги міської управи до культурно-освітніх, санітарно-епідеміологічних і побутових справ.

Аналіз історичного матеріалу показує, що міська дума розгорнула економічну діяльність, хоча вона й не вирізнялася різноманітністю: у більшості випадків це регулювання роботи промислових і торгівельних закладів міста. Ніжинська дума викупила землі у межах міста і відкрила постійно діючий ринок. За право вести торгівлю на ярмарках встановлювався відповідний порядок на користь міського самоврядування, при цьому він не був обтяжливим [15].

Міські самоврядні інституції регулювали торгівлю різними продуктами. Традиційно в людних місцях відкривалися шинки. Проте Чернігівський міський муніципалітет заборонив відкривати шинки у місцях торгівлі. Дозволялося утримувати там лише "харчевні" і "трактири", в яких обов'язково повинні були подаватися страви. Безумовно, ці заходи сприяли удосконаленню культурних традицій ярмарків другої половини XIX ст. В перші роки своєї діяльності Ніжинське міське самоврядування ліквідувало 63 шинки [16]. Це насамперед запобігало численним правопорушенням і пов'язаним із ними злочинності. Подальша економічна діяльність міських інституцій сприяла розвитку капіталістичного підприємництва в Ніжині. Так, наприклад, у 1900 р. за сприянням Ніжинської міської управи відкрився торгівельний дім фірми "А. З. Раділовський і Х. М. Гольман" [17].

Розвиток індустріальних відносин, модернізація економіки нагально потребували активізації фінансово-комерційної та банківської справи. За ініціативою міської думи 8 червня 1873 р. в Ніжині, як і в інших містах Лівобережної України, відкривається Міський Громадський

банк. У інформаційному тексті з цього приводу наголошувалося, що банк допоможе "открыть дешевой кредит, ходатайствовать развитию торговли и промышленности, умножить городские доходы и вообще способствовать благосостоянию всего города" [18]. Установчим капіталом банку став внесок у розмірі 10000 крб. гласного Миколи Куликова, обраного директором банку.

Із архівних матеріалів легко помітити, що найбільш ініціативно-результативною була господарська діяльність управи з метою покращення благоустрою Ніжина: підтримка чистоти вулиць, реставраційне відновлення найдавніших із них, наприклад, Біляківської, влаштування парку (щоправда, на честь царя) на площі Богдана Хмельницького, виділення коштів на капітальний ремонт Олександрівського грецького училища, заснування в місті вільного пожежного товариства тощо [19].

У центрі уваги управи, враховуючи соціальні потреби міщан, були й справи покращення медичного обслуговування населення Ніжина. Серед них назвемо найбільш вагомі: влаштування міської лічбениці "для приходящих больных", богадільні для пристарілих, відкриття на кошти купця Д. Вольфіна єврейської безкоштовної лікарні "для несостоятельных больных всех сословий, обоего пола, иудейского вероисповедания" [20].

Отже, як бачимо, соціально-економічна діяльність ніжинських думців була домінуючою серед інших напрямів і безпосередньо задовольняла господарські, фінансові та побутові інтереси міста.

Звернемося до ролі органів міського самоврядування у сфері культурно-освітнього життя Ніжина. Найбільш відрадні явища в цьому плані були у благодійно-меценатських і освітніх справах. Саме за ініціативою гласних міських органів самоврядування протягом 70-х – 90-х років XIX ст. у Ніжині була започаткована строката мережа шкільництва для представників різних верств населення міста. Насамперед, слід назвати недільні класи для дорослих. Так, наприклад, у такі класи при парафіяльному міському училищі приймалися лише дорослі від 14 до 50 років. При цьому була розроблена досить чітка система організації навчального процесу, котра враховувала станові, ремісничі та освітні характеристики учнів [21].

У травні 1894 р. членами міської управи було розглянуто питання про відкриття в Ніжині купчихою Сарою Радилівською "елементарної школи" для дівчаток бідних євреїв під назвою "Талмуд-Торе". Управа задовольнила прохання меценатки Радилівської [22]. Однак, нерідко траплялися й такі випадки, коли на реалізацію подібних ідей доводилося марнувати багато зусиль і часу. Ще в листопаді 1888 р. гласні думи та члени управи поставили питання про заснування ремісничого училища на благодійні кошти колезького радника А. Ф. Кушакевича у розмірі 159642 крб. Передбачалося, що в ньому

хлопчики 11–14 років будуть набувати слюсарного, столярного, ковальського ремесла. Та лише 1 липня 1895 р. училище розпочало навчання. Щоправда, надалі це училище зіграло помітну роль у підготовці ремісничих кадрів для місцевих господарських потреб [23].

Нарешті, завдячуючи ініціативі діячів самоврядних структур, у Ніжині зрушилася з мертвої крапки проблема жіночої освіти. 1 червня 1878 р., знову ж таки на пожертви А. Ф. Кушакевича, в місті почала діяти жіноча прогімназія, котра в 1884 р. була реорганізована у гімназію [24]. Крім того, гласні думи та управи систематично контролювали шкільну справу в місті: заслуховували звіти адміністрації про кількість учнів, їх успішність і побут, розглядали та затверджували вчительські кадри, клопотали про закупівлю підручників і шкільного приладдя. На жаль, архівні матеріали не відображають позицію членів думи та управи стосовно впровадження української мови у навчальний процес у шкільних закладах. І все ж значну роль у розвитку освіти в Ніжині зіграли такі думські діячі, як міський голова П. Ф. Кушакевич, радники А. Ф. Кушакевич і О. Гржимайло, предводитель дворянства Ніжинського повіту К. Троцина.

Отже, створення у другій половині XIX ст. нетрадиційних для російської самодержавної системи органів місцевого самоврядування, так само як і земств, відкривало нову альтернативу суспільного розвитку – шлях до ліберального конституціоналізму, а не лише фатального радикалізму. І хоча царизм максимально звузив механізм і так слабких гарантій, жорстко обмежив їх діяльність суто побутовими та господарськими функціями, навіть, у галузі освіти, все ж система місцевого самоврядування виявилася життєспроможною.

Як свідчить історичний досвід Ніжинської міської думи та управи, їхня ефективність і працездатність забезпечувалися перш за все тим, що вони були самоврядним організмом: самі обирали керівний апарат, визначали структуру управління та напрями діяльності, підбирали та готували кадри, накопичували значні фінансові можливості. Вплив органів місцевого самоврядування на соціальний, економічний, освітній розвиток м. Ніжина, безперечно, не міг швидко та докорінно змінити його, але мав конструктивний характер і в кінцевому результаті відповідав соціальному прогресу. Нарешті, професіоналізм, добродійність і меценатство, особиста відповідальність та ініціатива діячів думи і управи позитивно впливали на суспільну думку жителів Ніжина, ставали своєрідною зоною формування ліберальних ідей.

Джерела та література

1. Гармиза В. В. Подготовка земской реформы 1864 года. – М., 1957; Зайончковский П. А. Российское самодержавие в конце XIX ст. – М., 1970; Захарова Л. Г. Земская контрреформа 1890 года. – М., 1968; Пирумова Н. М. Земская интеллигенция и ее роль в общественной

борьбе до начала XX в. – М., 1986; Чернуха В. Г. Внутренняя политика царизма з середини 50-х до начала 80-х гг. XIX в. – Л., 1978 та ін.

2. Шраг І. Л. Документи і матеріали. – Чернігів, 1997; Тридцатилетие деятельности Черниговского общественного управления. 1870–1901. – Чернигов, 1901; Студьонова А. Чернігівське повітове земство. – Ніжин, 2003; Редькіна О. Земства Лівобережної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху // Історіографічне дослідження в Україні. – Вип. 10. – 4.2. – К., 2000; Шара Л. Формування міських дум Чернігівщини за Положенням 1870 р. // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. Вип. 5. – Чернігів, 2002 та ін.

3. Демченко Т. П. І. Л. Шраг – "славний український діяч" // УЇЖ. – 1993. – № 10; Ісаєнко О. Доповідь у міській думі // Сіверянський літопис. – 2002. – № 6; Ємельянов В. Міський голова // Ніжинський вісник. – 1992. – 14 січня; Кулик В. Ніжинська міська управа // Вісті. – 2002. – 6 грудня та ін.

4. Шара Л. Роль муніципальних органів у розвитку освіти на Чернігівщині // Сіверянський літопис. – 2000. – № 5; Гапієнко А. А. Пам'яткоохоронна діяльність земських установ Чернігівської та Полтавської губерній // Україна і Росія в панорамах століть. – Чернігів, 1998; Гуз А. Земства дбали й про українську мову // Політика і час. – 2001. – №5 та ін.

5. Гандиш А. Діяльність Чернігівського губернського земства по сприянню сільському господарству // Сіверянський літопис. – 2000. – № 4; Дмитренко О. Роль земства у розвитку селянської кооперації на Чернігівщині (1865–1917 рр.) // Сіверянський літопис. – 1999. – № 5; Раковський Л. Б. Чернігівське міське самоврядування і упорядкування міста в 2-й пол. XIX ст. // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Вип. 3. – Чернігів, 1995; Кулик В. Вказана праця, та ін.

6. История СССР. 1861–1917 // Подред. В. Г. Тюкавкина. – М., 1990. – С. 35.

7. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. 1, оп. 1, спр. 1, арк. 19.

8. ВДАЧОН, ф. 5, оп. 1, спр. 2, арк. 2–3.

9. Там само, ф. 5, оп. 1, спр. 112, арк. 2.

10. Там само, ф. 5, оп. 1, спр. 39, арк. 195.

11. ВДАЧОН, ф.340, оп. 1, спр. 1, арк. 4, 19.

12. Кулик В. Вказана праця. – С. 6.

13. ВДАЧОН, ф. 5, оп. 1, спр. 113, арк. 1.

14. Там само, ф. 5, оп. 1, спр. 22, арк. 5.

15. Ємельянов В. Вказана праця. – С. 4.

16. ВДАЧОН, ф. 340, оп. 1, спр. 9, арк. 140.

17. Там само, ф. 340, оп. 1, спр. 994, арк. 2.

18. ВДАЧОН, ф. 5, оп. 1, спр. 1227, арк. 3.

19. Там само, ф. 5, оп., спр. 360, арк. 14.

20. Там само, ф. 5, оп., спр. 1246, арк. 4.

21. Там само, ф. 5, оп., спр. 1242, арк. 4.

22. Там само, ф. 5, оп., спр. 1239, арк. 1–2.

23. Там само, ф. 5, оп., спр. 1236, арк. 62.

24. Там само, ф. 5, оп., спр. 1230, арк. 16.

**НІЖИНСЬКІ КОРЕСПОНДЕНТИ В. Г. КРАВЧЕНКА
(СПАСЬКА Є. Ю. ТА СПАСЬКИЙ І. Ю.)**

Тарасенко І. Ю.

У багатющих фондах Інституту Мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського (далі – ІМФЕ) НАНУ, серед безлічі кореспондентів видатного українського етнографа, фольклориста, письменника, організатора Товариства дослідників Волині та Волинського музею – В. Г. Кравченка є і листи уродженців м. Ніжина – науковців Євгенії та Івана Спаських.¹ Слід зазначити, що у тих же таки фондах ІМФЕ існує і окремий невеликий фонд Є. Ю. Спаської². Тут зберігаються її автобіографія (1965 р.), листи, фотографії, спогади, наукові праці, доповіді, колекція альбомів із зразками вишивок, етнографічні та фольклорні записи. На жаль, тут не існує особового фонду молодшого брата Є. Ю.– Івана Спаського. Цим пояснюється непропорційність поданих матеріалів. Нашу увагу привернули саме листи Спаських до В. Г. Кравченка, тому, що вони відбивають події тогочасного українського життя і дають багато цінної інформації про період становлення молодих вчених.

Знайомство В. Г. Кравченка та Є. Ю. Спаської відбулося, очевидно, влітку 1924 р. Так, у щоденнику експедиції по Північній Волині В. Г. Кравченка за 15.VII.1924 р. є коротенький запис: "...Крім всього того – одвідала мене студентка Етногр[афічного] факульт[ету] Київського археологічного Інституту Євгенія Юрійвна Спаська – вона досліджує кераміку. Сьогодні теж поїде з нами до Коростеню."³

Судячи з листів вони ще зустрічалися у Києві у 1926 році, коли В. Г. Кравченко здійснив поїздку до Києва.⁴ Можливо вони регулярно листувалися, але збереглися листи лише за 1926–1928 рр. У особистому фонді В. Г. Кравченка нараховується 8 листів Євгенії Юрійвни і 5 від Івана Юрійовича. Листи надіслані з Ніжина, Києва, Ленінграду. Збереглися і кілька листів-відповідей Кравченка В. Г. до Євгенії Юрійвни, а також чернетки (один великий лист має кілька різних чернеток). На жаль, трагічні обставини життя Спаської, що закинули її у 1934 р. до Казахстану, призвели до того, що багатий архів та цінна колекція дослідниці були розпорошені і вважалися нею втраченими. У 1960 р. її вірні подруги М. І. Вязьмітіна та М. О. Новицька надіслали їй дві великі посилки з її "случайно разысканными матеріалами и готовыми работами. ... Все считалось безвозвратно утерянным и ... больно пережитой потерей, а сейчас больно это позднее возвращение."⁵ Серед цих матеріалів знайшовся і один з листів В. Г. Кравченка: "Між іншим листи дуже старого волинського етнографа

В. Кравченка, де він перераховує відомих йому старих краєзнавців з різних кутків України, це може бути Вам корисне."⁶ В іншому листі за 1964 р.: "І ще одно: недавно знайшовся у мене один великий і дуже інтересний лист В.(?) Кравченка про рушники."⁷

За допомогою листів можна встановити приблизну дату знайомства, очевидно заочного, і Івана Юрійовича з В. Г. Кравченком. Це сталося у листопаді-грудні 1927 р. за посередництвом сестри, коли на її прохання, Кравченко розшукав і надіслав Івану Юрійовичу рідкісне видання по нумізматичі: "Не знаю як дякувати Вам за ласкаву послугу, що Ви зробили мені через мою сестру. Може ще доведеться чимось одслужити."⁸

У 1927 р., коли з життя трагічно пішов Д. М. Щербаківський, науковий керівник Є. Ю. і молода дослідниця не знаходила підтримки серед своїх київських колег, вона звертається до свого доброго знайомого В. Г. Кравченка по допомогу. Справа в тому, що учениці Д. М. Щербаківського вирішили виконати колективну працю про український рушник і присвятити її своєму дорогому вчителю. "Мені дісталася трудна тема, яку призначив мені ще сам Д[анило] М[ихайлович] – Роля й значення рушника в житті укр[аїнського] селянина і друга "Чернігівські рушники".⁹ Знаючи про глибоке знання етнографії, багаторічний досвід, доброзичливе ставлення до молодих науковців В. Г. Кравченка, Є. Ю. сподівалася знайти у його особі учителя, друга, наставника. І Василь Григорович не обманув сподівань Спаської. У відповідь він пише докладного листа, якого йому довелося навіть скорочувати (є чернетки) з планом роботи по темі, дає поради як слід розробляти цю тему, рекомендує необхідну літературу, направляє до живих ще знавців українського побуту, а головне усіляко підтримує і направляє розгублену дослідницю.¹⁰ З пізнішого листа дізнаємось, що Василь Григорович навіть залучив своїх аспірантів до збору інформації по цій темі і обіцяв вислати все здобуте Євгенії Юрївні.¹¹ На жаль Є. Ю. не вдалося повністю втілити в життя задумане, але до друку була підготовлена розвідка "Кролевецькі рушники", а робота "Промислова експортна вишивка Київщини" з великою кількістю ілюстрацій була вже на стадії друкування, коли у 1934 р. її було заслано в Уральськ. Ці матеріали, що збереглися не повністю, сама Є. Ю. передала до фондів ІМФЕ.

Слідом за сестрою по допомогу до В. Г. Кравченка звернувся і Іван Юрійович, коли писав свою дипломну роботу про українські дукачі: "...звертаюся до Вас з ласкавим проханням, коли це не обтяжить Вас – повідомити мене чи єсть в Житомирських музеях дукачі (або як ще їх звать "личмани") в яких саме, скільки, тощо."¹² Ця робота побачила світ набагато пізніше, у 1970 р. з передмовою С. А. Тарануценка. Василь Григорович і тут не підвів, на відміну від

співробітників інших музеїв, надіслав весь необхідний матеріал, навіть фотографію особливо цікавого дукача: "Надісланий Вами матеріал дуже висвітлив для мене характер правобережних дукачів, він ще не дуже виділяється із загальноукраїнського матеріалу, а я до цього часу думав, що Дніпро розділяє окремі територіальні групи дукачів."¹³ На нашу думку за свою допомогу ця благородна людина, не просила якоїсь винагороди, а тільки допомогу у зборі етнографічного матеріалу і Іван Юрійович з свого боку намагався бути корисним старому етнографу – надав адресу ніжинського етнографа Ю. Н. Гапрілея і обіцяв залучити когось з учителів чи студентів для збору етнографічного матеріалу про вогонь.¹⁴

Довгі роки наукова робота Є. Ю. Спаської замовчувалася, а сама вона не мала змоги плідно працювати на користь України, живучи в Казахстані із заплямованою репутацією і підірваним здоров'ям. На жаль, творчий доробок Є. Ю. Спаської і те, що вона прожила на Україні майже половину свого життя, не стали підставою для окремої статті у новому виданні Енциклопедії історії України, де вміщено статтю про її брата – І. Ю. Спаського¹⁵. Тому на нашу думку листування між Спаськими та В. Г. Кравченком без перебільшення має велику цінність для дослідників Ніжина та родини Спаських і можуть стати в нагоді для подальших біографічних розвідок. Це особливо актуально у наступному ювілейному 2014 р., коли виповниться 110 років з дня народження І. Ю. Спаського.

Література

1. ІМФЕ, ф. 15, 714 од. зб.
2. ІМФЕ, ф. 48, 74 од. зб.
3. ІМФЕ, ф. 15, 45, арк. 4.
4. ІМФЕ, ф. 48-2/7, арк. 1-4 зв.
5. Лист Є. Ю. Спаської до П. М. Жолтовського. Зберігається у власному архіві М.П. Жолтовського.
6. ІМФЕ, ф. 48-2/9 арк.8, 9 зв.
7. ІМФЕ, ф. 48-2/9 арк. 35.
8. ІМФЕ, ф. 15-4/333, арк. 112; ІМФЕ, ф. 15-4/333, арк. 113.
9. ІМФЕ, ф. 15-4/333, арк. 115.
10. ІМФЕ, ф. 48-2/7, арк. 1-4 зв.
11. ІМФЕ, ф. 48-2/7.
12. ІМФЕ, ф. 15-4/402, арк. 106.
13. ІМФЕ, ф. 15-4/402, арк. 108 зв.
14. ІМФЕ, ф. 15-4/402, арк. 109 зв.
15. Енциклопедія історії України. К., Наукова думка, 2012. Т. 9, с. 741–742.

Додатки

Листи Спаської Є. Ю до Кравченка В. Г.

№ 1

"Ніжин. Судейська 11

З великою приємністю надсилаю Вам, свою маленьку книжечку, вельмишановний Василь Григорович.

Дякую за відомості про кахлі. Чи не зміг би хто з Ваших учнів намалювати, або накреслити для мене їх?

На великий жаль майже не бачила Вашого співробітника, бо поспішала на потяг. Якщо хто б згодився намалювати кахлі, то я охоче оддячу його, як скаже, прошу лише зазначити які саме і відкіля вони.

Моє поваження! *Є. Спаська*

16.IX.26."

ІМФЕ. – Ф. 15-4/333. – Арк. 111. – Автограф.

№ 2

"Вельмишановний Василь Григоровичу!

Звертаюсь до Вас з проханням порадити де б мені дістати книжку, що колись у Вас у Житомирі вийшла: С. Г. Громичевский. Библиографичный указатель литературы по русской нумизматике. Житомир. 1904. Книжка ця дуже потрібна моему братові, що кінчає Ленінгр[адський] Інст[итут] і працює у проф. Бауера. Проф. Бауер залишив його у себе на службі в Ермітажі, але він хоче повернутися в Ніжин і завідувати знов музеєм. Він ще зовсім молодий хлопчик, але славно і розумна людина і я буду дуже вдячна Вам, якщо Ви мені порадите, або допоможете дістати цю книжку. Якщо її можна придбати в Житомирі, прошу вислати її мені належним платежом на адресу Київ, Михайл. проул. б.28, п.16.

Безмірно буду Вам вдячна, з великою повагою *Є. Спаська*.

1927 24/XI."

Вгорі над листом рукою В. Кравченка: "Євгенія Юрівна Спаська – співробітниця с-г. музею в Києві – спец[іаліст] по народньому мистецтву *ВКр.*"

Нижче під листом іншими почерками:

"В б-ці музею Вол. Цієї кн.. нема. Громичевський родич – В. Г. Вікторівського, може В. Г. що згадає і порадить.30/XI 27 р. М. К."

"Можу порадити звернутись до доньки С.Гр. Громичевського – Тамари Семенівни; живе у власнім буд[инку] – Прохорівська № 7 чи 9. [Вікторівський]

ІМФЕ. – Ф. 15-4/333. – Арк. 112. – Автограф.

№ 3

"Вельмишановний Василю Григорович!

Звертаюся до Вас з проханням указати мені в якій книжці, якого часопису надруковано В.(анкету з гончарства, про яку я чула, але не бачила; вона мені зараз дуже потрібна і адресу звідки б я її виписала. Буду В. дуже вдячна. Був у мене брат цими днями і дуже дякував за надіслану книжку.

Всього найкращого! З пошаною Є. Спаська.

15.II.28. Київ, вул. револ[юції]. № 8 Музей."

ИМФЕ. – Ф. 15-4/333. – Арк. 114. – Автограф.

№ 4

"Вельмишановний Василю Григорович!

Дуже В. вдячна за відповідь, вже виписала собі цей журнал. Тат[арських] вишивок, на жаль, не можу Вам надіслати, бо й сама більш не маю так як і Ви своїх програмів та робіт. Надішлю Вам іншу свою робітку, що скоро має вийти з друку. Усього найкращого. Є.С."

ИМФЕ. – Ф. 15-4/333. – Арк. 116. – Автограф. Поштова картка. Адреса: "Житомир Волинський Музей Етногр. Відділ В. Г. Кравченко 23/II 28 р. ч. 356"

№ 5

"Вельмишановний Василь Григорович!

Знову я звертаюся до Вас з проханнями, бо відчуваю що Ви охоче дасте мені добрі поради, за що я безмірно Вам вдячна і також завжди з великою охотою готова до В[аших] послуг. Недавно в Етн[ографічній] Ком[ісії] було об'явлено В[ашу] доповідь, я пошла, сподіваючись, що Ви самі її читатимете.

Справа така: гурток наш, учениць Д[анила] Мих[айловича] задумав протягом декількох років виконати колективну працю про рушник український. Склали план, розбили на теми і декілька доповідей вже готові. Мені дісталася трудна тема, яку призначив мені ще сам Д[анило] М[ихайлович] – Роля й значення рушника в житті укр[аїнського] селянина і друга "Чернігівські рушники". Для першої я перерила силу етнографічного, фольклорного матеріалу; бібліографія до цієї теми досить вже велика, але все ж таки я все ще боюся пропустити щось найголовніше для кожної місцевості України, бо я хочу взяти матеріал по всій Україні та її найближчих сусідах. Для Волині я використ[овую] – Труды о-ва исследователей Вол[ыни]. Для Катеринославщини – Бабенка, для Київщини, Поділля Полтавщини – лише окремі невеликі студії і не знаю може є якісь капітальні роботи з етнографії та фольклору яких я не знаю? Для Харківщини – Іванова, для Херсонщини – Труды Одеської Краєзнавчої Комісії, для Черні-

гівщини здається все що могла найповніше. Я вже не говорю за великі загальні труди Чубинського, Вовка, Сумцова, Ящуржинського, Грінченка, Шейна, Kolberg'a та інших, – їх знаю досить добре, а просто боюсь може я просто не дошукалася ще чогось дуже важливого і не знаю головних етнографів, що працювали на Київщині, Поділлі, Полтавщині? Може Ви б могли назвати такі прізвиська? Хотіла б цю роботу закінчити до літа, а все боюсь і все здається, що не в свої сані сіла. Але Д[анило] М[ихайлович] сказав, що поки цієї теми докладно не проробимо – не зрозуміємо, що таке рушник. Всю цю роботу, коли ми її закінчимо, ми хочемо присвятити дорогому й незабутньому нашому вчителю. Чи не будете Ви в Києві? Мені дуже хотілося б багато про що з Вами порадитися, бо я якось боюсь і соромлюсь багатьох великих вчених – страшно до них приступитися з своїми дрібницями. Д[анило] М[ихайлович] був такий щедрий і простий, так охоче керував, навіть вимагав, щоб з усіма непорозуміннями йшли до нього і тепер ми без нього – чисто сироти; а зробити хочеться якнайкраще.

По тат[арські] вишивки – от що я згадала, як що Ваш примірник загубився, може Ваш Музей міг би виписати з Баку збірник "Востоковедение" т. I, 1926 р. де цю статтю вміщено, в обмін на щось з В. видань? "Востоковедение" – це орган Гос[ударственный] Азербайдж[анского] Универс[итета] Воточн[ого] факультета і я певна, що Музею надішле охоче. В "Известиях" о-ва Азербайджановедения за 1926 г. (не то 2, не то 3 №) є ще одна моя робота про тат[арські] вишивки з малюнками, гадаю, що й вони Вам дали б на запрошення.

Пробачте за докуку й турботи!

Бажаю Вам усього найкращого й прошу Вас написати мені відповіді. Є.Спаська
25/II 28"

ІМФЕ. – Ф. 15-4/333. – Арк. 115. – Автограф.

№ 6

"Вельмишановний Василю Григорович! Спасибі Вам за В. лист, Ваша готовність відповісти і щедрість просто зворушує мене, бо ми звикли до скупости. Лише Д[анило] М[ихайлович] був такий самий щедрий до нас.

Я напевно не досить зрозуміло написала, що саме мене турбує, але й те що Ви відповіли мені досить заспокоює. Я не мала на меті, і не можу притягти сучасний матеріал, так повно, як би це слід було зробити, тому й чіпати його не збираюся, а хочу лише звести до купи страшенно розпоршений дрібний фольклорний матеріал вже зібраний. Для цього я вже переглянула силу книжок і значну частину їх зовсім одкинула, бо нічого не знайшла там, але й те що залишилося

мас серйозну кількість, понад 150 назв різних авторів. Тому я й просила Вас назвати мені прізвища головних дослідників фольклору Поділля, Полтавщини і т. ін., щоб бути певною, що я нічого не пропустила з усіх, кого Ви згадуєте, я хотіла б бути знайомою з Зеленіним, але страшно підступатися до таких відомих людей. Про Київського дослідника це правда, краще не згадувати, бо у мене ніколи не лежало серце до цієї людини з фальшивим голосом, а останні події зробили для мене неможливим навіть стрічатись з ним, бо коли я його бачу – у мене одно бажання – біжати від нього "без оглядки". Не вірю, не люблю, ніколи не хочу його бачити й слухати й Вам не раджу. Грінченка знаю, але ж там далеко не всі назви? Програм, що Ви додаєте мені з моїм в деяких частинах однаковий, де в чому різняться, бо є ще розділи про кострище, обіденні рушники, при [горня], в сказках і т. ін.. Чого я не стрічала – рушники і світільки? Рушники для втирання огню після його вмивання? І не знаю різниці рушника для батьківської дитини, для сироти, для байстряги, не один запись, що я перечитувала не дали мені нічого. Якби Ви могли мені сказати де я це можу вичитати? Дуже Вам буду за це вдячна. Ваш метод праці зручний і цілком приємний, але такий цепенливий, який можуть вживати лише такі поважні й серйозні особи, нашому брату нетерплячці, надзвичайно трудно примушувати себе бути педантичними, як це слід і тому я лише інколи, намічаю собі день-два на генеральну чистку і тоді все сортирую із полки тимчасової, до певних своїх груп матеріалу. Так що ще раз спасибі Вам за щирість, щедрість і науку. Я похвалилась їми, і до Вас напевно будуть звертатися ще й наші сироти Д[анила] М[ихайловича] Адже Ви не відмовитесь їм допомогати?

Надсилаю Вам свою працю про кахлі*, дуже хотіла б почути Вашу справедливую критику, а роботу про Литвинову надсилаю також, але не на завжди й прошу Вас її прочитати й повернути, бо, на жаль, у мене нема власного примірника. Я читала цю роботу в Етн[ографічній] Ком[ісії] де її збираються друкувати в Віснику № 7, скоротивши й з передмовою М[иколи] П[рокоповича] Василенка. Знали Ви П[елагею] Я[ківну] Литвинову? І також, і про це прошу Вас сказати мені по-щиро. Д. М. знав лише половину цієї роботи, закінчила я вже після його смерті. Дуже не хотіла її починати і це Він примусив мене взятися й працювати; так що її й справді полито сльозами – совісно було, що я так одмовлялася, тоді як Д. М. відчував це як борг перед несправедливо забутою людиною, тому то на другий день після похорону я й сіла, плачучи вголос, кінчати її, й не вставала декілька тижнів, поки не скінчила.

Пробачте мене за каракулі, я й завжди погано пишу, а сьогодні ще й гірше, бо наколола пальця й трудно писати.

Усього Вам найкращого. З великою пошаною Є. Спаська

11/III 28

*на жаль роботи про кахлі відбірку з збірника "Український музей", який Ви скоро матимете, не можу зараз надіслати, бо дали мені авансово так мало примірників, що я могла лише роздати їх тому, кому винна, своїм поміщикам – фотографам, художникам, друкаркам, мамі та брату. Обіцяли дати ще потім."

ИМФЕ. – Ф. 15-4/333. – Арк. 117 зв. – Автограф.

№ 7

"Вельмишановний Василь Григорович!

Лише вчора надіслала Вам свій відбиток "Каюль", а сьогодні одержала Вашого листа, за який Вам щиро дякую! Перепишу собі все і поверну негайно, дуже й дуже цікаво. Пробачте, що не відповідала Вам так довго, бо подорожувала більш як місяць – була і в Москві, і в Ленінграді, їхала за своїми справами, а довелося музейні справи там робити так що лише втомилася, а користі мало. Правда познайомилася с проф. Зелениним і це було й надзвичайно цікаво і надзвичайно для мене корисно, бо три години без передиху ми з ним розмовляли й нарешті він погодився з моїми намірами й думками відносно рушників. Грилькову й Бломквіст також бачила, але обидві вони над рушниками не працюють і в такому широкому обсягові його не вивчають. Все ще ніяк не рішусь, чи ж вже братися за опрацювання, чи ще накопичувати матеріяли? 15/VII збираюся на місяць до Одеси на ліман. Може там гуляючи, що й надумаю та й почну.

Бажаю Вам усього найкращого й прошу Вашої уважної й суворої критики на "Каюлі"

Є. Спаська

В Музеї, на службі у мене загострилися стосунки й я уперто почала думати кинути його, бо Н.С. надзвичайно трудна й не "доброжелательна" особа і мені надокучили постійні непорозуміння. Так що й не знаю як буде; може краще Вам писати на мою домашню адресу."

ИМФЕ. – Ф. 15-4/333. – Арк. 118. – Автограф. Б/д.

№ 8

"Одержала В. останню листівку й не зрозуміла це вже видруквана праця Грилькової, чи ще пишеться лише?"

Я знаю її листівочку (4 сторінки) про полотенце. Дуже прошу пробачити мене за те, що не можу залишити Вам "Литвинову" назавжди і дуже прошу прочитавши висловитися с приводу цієї роботи й повернути її мені, бо це в мене останній примірник."

ИМФЕ. – Ф. 15-4/333. – Арк. 119. – Автограф. Б/д.

Листи Спаського І. Ю. до Кравченка В. Г.

№ 1

"Дорогий Василю Григоровичу!

Не знаю як дякувати Вам за ласкаву послугу, що Ви зробили мені через мою сестру. Може ще доведеться чимось одслужити. Дозвольте ще раз дякувати Вам.

З глибокою пошаною Ів. Спаський

14/XII 27 р."

ІМФЕ. – Ф. 15-4/333. – Арк. 113. – Автограф. Лист написано на відрізному купоні переводу грошей. Адреса: "Ленінград, вул. Надисинского 27, кв. 30."

№ 2

"Шановний Василю Григоровичу!

Мавши нагоду зкористуватися з Вашої ласки, знову звертаюся до Вас з ласкавим проханням: я пишу зараз роботу про українські дукачі; з цією метою я уже одвідав дуже багато музеїв, як на Україні, так і в Росії, але до цього часу довелося бувати лише на лівобережній Україні; дуже бажаю на весну побувати на другому боці Дніпра в Музеях; тому звертаюся до Вас з ласкавим проханням, коли це не обтяжить Вас – повідомити мене чи єсть в Житомирських музеях дукачі (або як ще їх звать "личмани") в яких саме, скільки, тощо. Буду безкрайне вдячний Вам за це.

З щирою пошаною до Вас. Ів. Спаський

18.XI.1928

м. Ніжин, Судейська 11

P.S. Сестра моя, що цими днями виїхала до Ленінграду, знаючи, що я Вам писатиму, просила передати Вам щире вітання."

ІМФЕ. – Ф. 15-4/402. – Арк. 106. – Автограф.

№ 3

"Вельмишановний Василю Григоровичу.

Знову звертаюся до Вас за допомогою: Ви ласкаво повідомили мене, що в Вашому Музеї є кілька дукачів. Я маю намір літом одвідати В[аш] музей і попрацювати над ними. Але зараз обставини так складаються, що можливо мені не доведеться цього робити, бо з одного боку я до цього часу не маю відповіді ні з Білої Церкви, ні з Вінниці, а з Бердичива, куди написав за Вашою порадою, одержав відповідь, що дукачів там майже немає. З другого боку – можливо, що мені доведеться після 1.IV бути призваним до армії, так що на деякий час я позбавлюся можливості працювати над своєю темою.

Отже мені дуже хотілося б закінчити до літа свою роботу хоч в межах того матеріалу, що я його уже зібрав; але матеріал у мене однобокий, бо я зовсім не знаю дукачів правобережної України.

Тому я вирішив звернутися до Вас з проханням дати мені можливість ознайомитися з дукачами В[ашого] музею. Мене цілком задовольнило б якби Ви могли оттерти олівцем (краще хемічним) на папері дукачі й надіслати ці рисунки мені. Зазначивши будь-які відомости за них (матеріал, техніка, походження й зовнішній вигляд – може який дукач має банта, тощо). Мене в дукачах цікавить головним чином іконографічний бік.

Прошу вибачити, що турбую Вас, але Ви розумієте, що примушують мене обставини. Як на Вашу думку: можна сподіватися знайти дукачі в Кам'янецькому Музеї? Я хочу написати й туди.

З щирою пошаною до Вас *Ів. Спаський*

27.I.1929

м. Ніжин, Окр[ужний] Музей."

ІМФЕ. – Ф. 15-4/402. – Арк. 107. – Автограф.

№ 4

"Високошановний Василю Григоровичу!

Дуже, дуже вдячний Вам за листа. Дуже цінним для мене є те, що Ваші дукачі всі паспортовані, а мій матеріал, що походить головним чином з центральних музеїв – майже весь безпаспортний. Найбільше цікавить мене інв. ч. 4638 (1), кат. 1354. Це новий для мене варіант дукача з виображенням Св. Параскеви-П'ятниці: до цього часу подібні дукачі я знав лише на Чернігівщині та на Полтавщині, крім того він до деякої міри відзначається. Дуже хотів би мати з нього фотографію, простіть мене, що надокучаю Вам!

Цей тип дукача має дуже велике значення, в зв'язку з культом Параскеви на Україні.

Дукач інв. ч. 4638 (4) (Хрещення й обрізання) – це представник іншої культури: це копія з німецької медалі роботи J.Nöhn'a (друга пол. XVII ст.).

Надісланий Вами матеріал дуже висвітлив для мене характер правобережних дукачів, він ще не дуже виділяється із загально-українського матеріалу, а я до цього часу думав, що Дніпро розділяє окремі територіальні групи дукачів.

Ще раз дякую за ласкаву допомогу, не гнівайтеся, що турбую Вас.

Вдячний і готовий до послуг *Ів. Спаський*.

23.II.1929 р. Ніжин."

ІМФЕ. – Ф. 15-4/402. – Арк. 108 зв. – Автограф.

№ 5

"Вельмишановний Василю Григоровичу!

Щиро дякую Вам за фотографію, тільки чому Ви не зазначили, що я винен за неї?

Я уже в цілому закінчив свою роботу й надіслав до університету; шкодую, що не пощастило зібрати 1000 карток на дукачі, поки що маю лише 850. Здається буду скоро читати її в Києві.

Щодо зібрання матеріалів про "Вогонь", то я маю надію, що в цій справі міг би допомогти один старий етнограф, що живе в м-ку Веркєівка (Ніж. окр.): колись він збирав матеріали для Грінченка, він учитель, гадаю, що Ви могли б звернутися до нього безпосередньо: м-ко Веркєівка, Ніж. Окр., Євфим Никифорович Гаприлей, а я якщо побачу його, побалакаю з ним про цю справу. Крім того можна було б звернутися до Краєзнавчого т-ва у м-ко Лосинівка (теж Ніж округи) Верк[єівка] на північ від Ніжина, Лосинівка – на південь. Коли Ви надішлете мені програму, я попробую доручити заповнити її якому-небудь студенту Ніжинського ІНО, або вчителю. Ніжинське Краєзнавче т-во, гадаю, в цій справі допомогти не може, бо існує воно на папері лише.

Будь ласка, укажіть мені де (в якому збірнику) було надруковано Вашу "Шопку". Я знаю її в окремому відбитку, що Ви надіслали моїй сестрі; цю роботу бачив у мене проф. Резанов, що працює над укр[аїнською] драмою і дуже зацікавився нею.

Ще раз дякую за фотографію і за ласкаве відношення до мене.

З щирою пошаною до Вас *Ів. Спаський.*"

ІМФЕ. – Ф. 15-4/402. – Арк. 109 зв. – Автограф.

Листи В. Г. Кравченка до Спаської Є. Ю.

№ 1

"Вельмиповажана Євгенію Юрьівно!

У відповідь на Вашого листа від 25/II 28, позволю собі зробити маленький вступ до тієї відповіді, що подаю Вам.

Колись до Житомиру завітав знаменитий чеський скрипач – Кубелик. Народу була сила – всі ревли від щастя. Але мені той музичний "божок" чомусь не подобався, с. т. я не відчув у собі того, щоб то Кубеликова музика відірвала мене від того сірого – буденного життя, що нас оточує. Вона не піднесла мене до того прекрасного менту, за якого всяка чутлива людина мусить забути про горе людське на те, щоб опинившись у звичайному оточенні знову змогла б працювати, але вже з новими силами.

Мій тодішній приятель – був. директор Музичної школи, довідавшись про мої думки, зазначив, що мовляв, він пережив те саме. Хоч же колись сам він того ж таки К(убели)ка бачив кращим. А це тому, зазначив він, що Кубелика відкопав Шевчик, колишній уставлений директор Празької Музичної Консерваторії. Він же, як тільки Кубелик мав кудись виїздити у "турне", перед тим "накручував" його. В натурі – Кубелик уявляв з себе ту "шарманку", яку міг "накрутити"

лише Шевчик. Але Кубелик одружився з угорською мільйонершою й з того часу він "розкрутився", бо зробивсь зарозумілим – грошей має багато, тому, за його думкою й Шевчик допіро йому не потрібний зробивсь.

Отже цей приклад лише передмова до того, що далі буде. Ви просите, щоб порадили до кого з етнографів, що працювали на Київщині, Поділлю й Полтавщині, Вам звернутись? Колись на Поділлі працював Валеріян Боржковський, що в 1919 р. загинув. Зазирніть до журн. "Кіевская Старина" (більша його праця в ч. IX- 1889 р. того ж таки журналу).

Отже здається, що Поділля років зо 3 назад об'їхав відомий Вам харківський професор. Тільки ж він більш цікавиться українським мистецтвом. Певне він щось і про рушник знає. Тільки ж від фольклору стоїть та людина убіч. Я говорю про Ст. Андр. Тарануценка. Сам я його дуже шаную і багато де в чому розумію його.

В Одесі є не етнограф, а просто великий знавець української мови. Це людина, що має понад 60 років. Знає які хоче мови і європейські й тюркські.

Протягом останніх 25 років він зібрав понад 300 тисяч окремих оригінальних українських слів і речень. Гадаю, що в нього Ви змогли б щось здобути і навіть більше ніж від когось іншого. Це людина, що в свій час була "Шевчиком" у Михайла Коцюбинського. Цього останнього відкопав він, він же й "накрутив" його в свій час.

На жаль, листування з ним майже безнадійна справа! І це останнє Ви мусите пам'ятати.

Знаю гарного справедливого етнографа в Ленінграді. Це відомий проф. Зеленін. Таких як Хв. Вовк, М. Сумцов – допіро в нас нікого нема!

До речі, зробивши того подорожа в 1926 р., як ото зазирнув до Вас, я натрапив тоді у Києві досить гарного етнографа. На жаль, всяке боялось з тією людиною заговорити. Як же я в одному місці став у оборону того етнографа й зазначив, що, мовляв, Ви тії людини не збагнули, тому й нападаєте на неї". На це одна досить поважна особа сказала мені: "Коли не знаєте, то й не беріться захищати..." А далі та ж особа дала: "Кит Китича ніхто не образить, він сам усякого образить..."

Здається перерахував усіх, але мушу додати, що небіжчик Данило Мих., яко справедливий етнограф, був для багатьох молодих осіб той же Шевчик. Всі інші наші "етнографи", крім перерахованих, це ті самі "кубелики", тільки маленькі, менше за мізинчика! А чому ж це так? А тому, що до свого часу на етнографію дивились так: як тільки я записав пісню або якусь казку, то вже з мене й "етнограф". У нас брак шкіл на те, щоб з них виходили етнографи.

Допіро я придивляюся до тих етнографів, що їх починає випускати в себе Ленінградський університет. Студент – як студент, не

більше! А це тому, що, бачу, навіть там, після смерті Л. Я. Штернберга, залишився лише один Зеленін. Нарешті – теорія – одно, а практика – справа інша. Та час і на вироблення школи потрібен! Етнографія – наука, що вимагає не лише вміння щось записати з фольклору, вона мусить знати "Побут і ідеологію" людини. Сюди входить:

- а) матеріальний бік побуту,
- б) народне мистецтво (все!) і
- в) звичаєве право.

За тему собі Ви взяли таке питання, що в натурі охоплює собою всі ті дисципліни. При розгалуженості в нас науки, до кого тут звертеться? Сама наша УАН допіро розгалужена так, що аби дотепно розробити лише самий план і програми по ньому, що стосувались би до Вашої теми про рушник, то на нараду треба би запросити: Історичну секцію, Етнографічну комісію й Ком. Звичаєвого права + гарного знавця народнього мистецтва з Художнього Інституту. Але це ще, як бачимо, не всі, бо на "матеріальний бік побуту" треба ще когось закликати й з Етнографічного музею. Коли ж ті самі питання в свій час мусив був вирішувати один Д. М.

Чому це так? Тому, що Д. М. на всі свої шкільні здобутки дивився лише, яко на "кістяк", а вже "м'ясо" накладав лише з великого тяжкого життєвого досвіду. Тоді, коли людина, те "м'ясо" накладає сама, то це ще ж не визначає того, що всі питання вирішує власною особою. Ні, – в питаннях скрутних вона мусить звертатися до тих, кому вона дає віри. Бо хоч і кажуть, "людей слухай, а свій розум май", але та одна здібність, щоб уміти собі вибрати товариша-радчика – вже є талант!

У Вашій праці запитуйте не тих, хто сам себе називає "етнографом" чи то "фольклористом", оно тих – кому самі Ви даєте віри. Далі:

Якщо Ви зазирали на ст. 91, т. IV Грінченкового словника, що його колись видано ред. журн. "Кіевская Старна", то там Ви одразу натрапили на цілу низку назв того самого рушника на різні випадки його вживання. Крім того, дослідник повинен дуже обережно ставитись щодо вживання певних термінів певної речі (зараз – рушника). А це тому, що одне й те саме слово й в одному селищі, лише по різних кутках останнього, часто-густо здиференціюється, до того, що недосвідчений етнограф може помилитися на кожному кроці. Незалежно того, коли б збирання мовного (чи якого хочте!) матеріалу поширити на велику просторінь, то, будьте певні, що яке-небудь уживання рушника лише для однієї будь-якої потреби дасть 3–4 десятки назв.

Мені здається, що таких велетенських мовних скарбів, що їх має Україна, не багато можна знайти щодо мови інших націй.

Я певен, що пишу тут багато зайвого для Вас, бо адже з Вас уже цілком гарно вироблений музейний робітник. Хоч же де в чому й "розмазую", то лише тому, що боюсь, як би чогось не пропустити. Як

мені здається, то Ви мусили би всю Вашу працю розбити й виявляти за таким планом:

I. Роля рушника в родинному побуті, с. т.

1. Рушник при народженні дитини.

2. Рушник на весіллі, як от:

а) перев'язування (й зв'язування") сватів – на всі випадки.

б) рушник і скликання молодими потрібних для них осіб на весілля.

в) рушник при шлюбі в церкві (ставання на рушник + усі спостереження!)

г) рушник у дружок (од наймолодшої й до старшої!) з одного, а в бояр – з другого боку й т. і.)

д) рушник і світилка.

е) рушник у батьківської дитини, в сироти, у байстряги й т. і.

ж) рушник на весіллі: в дівчини, в парубка, у вдовиці й у вдівця, що беруться вдруге й т. і.

3. Рушник на похороні:

а) як несуть (носили) труну (кришку) з небіжчиком, а ще часом і на труну кладуть;

б) коли опускають (опускали) труну в яму;

в) той же рушник на похороні, але за принципами, що тут зазначені в п. 2, літери "е" й "ж".

II. Рушник на інші випадки:

1. Рушник на іконах – по стінах взагалі,

2. Рушник і пікна діжа й т. і.

3. Рушник, що його вішають біля печі "для втирання вогню після його вмивання",

4. Рушник для лица – для рук;

5. Рушник для втирання посуду й т. і.

Отже для Вашої теми – це лише коротенько накреслений план, бо по ньому годилось би більш детально розробити ще й програми, напр. коли в певному випадку вживається рушник, то тут же маються на те спец. зав'язування, скручування, різні спостереження – вірування, пісні й т. і.

Якщо, за накресленими тут думками, Ви складете відповідну анкету, то вже по ній можна набувати й обробляти потрібний Вам матеріал.

Якщо не переглядали, то варто переглянути "Маяк", "Основу", "Кієвську Старину", "Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові". Праці Гловацького, Шухевича, Володимира Гнатюка й т. і. перегляньте "Приказки" Нолиса. Власне фольклорного матеріалу є безліч, тому й використати його весь навряд чи й можливо. А все ж таки, перебування Ваше в Києві дає Вам багато плюсів, адже там залишилися бібліотеки Б. Д. Грінченко, В. Б. Антоновича, колишня університетська, допіро – "Всенародня бібліотека" при ВУАН. Проблему як же саме підходити Вам до того самого книжкового матеріалу, я певен, Ви вже

розв'язали й самі, але позволю собі поділитися з Вами щодо деяких власних моїх методів. Те саме раджу робити й усім тим з моїх молодих товаришів, які звертаються до мене чи то коли взагалі керую ними.

Коли я переглядаю певну якусь працю чи то твір і там натрапив для себе потрібну думку, то відразу ж занотую її на картку (не в нотатку!) Як же натраплене мною містить у собі кілька окремих питань, які в майбутньому я мушу розбивати й розносити по відповідним галузям, то справу цю роблю відразу, с. т.: на одну картку виписую місцеву термінологічну назву; на другу – до чого вживано ту річ; на третю – її складові частини (рушника); далі – малюнки й його складові частини; нарешті – фольклор.

А все те розношу по окремих конвертах. На тих конвертах мусять бути відповідні написи згідно питання, яке він у собі вміщує.

Цілком забувся: той мовознавець в листовні якого Ви можете натрапити частину потрібного Вам матеріалу, мешкає в Одесі, по вул. Красної Армії, буд. 2, пом 9. Прізвище його Віталій Гаврилович Боровик.

Маленьке завваження: листуванням з тією особою нічого не зробите, але вихід такий: пошліть Вашу анкету комусь близькому до Вас, що мешкає в Одесі, а той нехай звернеться до В. Г. До речі – В. Г. Боровик – особа цілком громадська, але порада моя, не звертатися до нього листовно, виникає з того, що в нас зветься "об'єктивні умови".

В Києві зверніться до Інституту мовознавства – у них напевне мається безмежна сила самих назв [рушника] (*обірвано – І.Т.*) же натрапить багато речень (*обірвано – І.Т.*) до рушника й т. і.

Якщо з Вас замало буде матеріалу писаного, тоді пробуйте робить так: запросіть до себе на допомогу якусь з Ваших товаришок на той час, коли Ви в себе в Відділі музею провадите політосвітню працю з екскурсією червоноармійців або селян, то перед тим поставте одно-два потрібних Вам запитання з Вашої анкети про рушник. Та анкета хай буде у Вашої товаришки й того, хто обізветься на Ваше запитання Ви передавайте товаришці – нехай "інтерв'ює".

Те саме можна доручити Вашим товаришкам проробити й по інших музеях. Особливо гарно набування цього матеріалу можна проробити в Лаврі Тут з одного боку відвідувачі музеїв, з другого – прочани, а з третього – монахи!

Вашу анкету, коли б захотів, напр. секретар "Етногр[афічної] Ком[ісії]" В.П.Петров, можна розіслати по селах. Але це справа менш надійна ніж, коли б 2-3 особи, з анкетною в руках, об'їхали певну територію селищ і самі в натурі виявили б потрібний Вам матеріал.

Я навіть певен, що з книжок вичерпуючого матеріалу Ви не здобудете і як не як, а його треба би "освіжити" частиною того, що Вам удасться зібрати, за Вашою анкетною, в натурі.

А все ж таки - в кінці Вашої праці прикладіть словничок різних назв рушника на всі ті випадки, що їх натрапите, але, звичайно, ще й з варіантами до кожного випадку (щодо вживання).

Хочу, щоб висловлені мною тут думки бодай трохи допомогли Вам у Вашій цікавій роботі.

З ширим до Вас поважанням *ВКравченко"*

ІМФЕ. – Ф. 48-2/7. – Арк. 1–4 зв. – Автограф. Б/д.

№ 1-а

"лист ч. 258

7.II.1928 р. м. Житомир

вул. К. Маркса, ч. 101

Вельмиповажана Євгеніє Юрівно!

Дехто каже, що життя, то музика! Ви певне знаєте, що десь то там у чехів був, а може ще й зараз є, їхній знаменитий скрипач – Кубелик. Він колись приїздив до Житомиру. Зрозуміло, який то підвищений настрій охопив ту частину нашого громадянства, яка рахує себе справедливим знавцем "вищої музики".

Сам я чомусь боюсь слухать уславлених мистців тому, що не покладаюся на власні мистецькі здібності, а тому й можу часом сказати щось такого недоречливого, що для справедливого мистця може здатись, що я цілковитий неук. Тому не мав я також бажання слухати й Кубелика хоч же знайшлись такі, що намовили й потягли мене.

Народу у великому залі Взаємного Кредиту було повно, де відбувався той концерт великого маестро. Перфуми, разом з пахощами тіла напівроздітих красунь, сп'яніли повітря. Електрика додавала краси... З'явився Кубелик... Він ще не встиг уклонитись, як уже вся зала заляскала – заклекотала!.. Заграв Кубелик... Усі напружились... За всіма – я теж. Але думками ловлю себе - очі мої біля тих надлюдських пальців, що так перебирають, даючи з себе лише мережу мелькань... Тут жодного не вловиш пальця в повітрі! Не пам'ятаю, що саме першим заграв Кубелик, але ж та надзвичайна техніка пальців не вилазила з мого мізку! І що цікаво – лише та сама техніка вразила мене... Останній смичок... Нема що спинятись над тим вражінням, що залишив по собі цей "великий" музикант в своїх тодішніх слухачах, бо те, що було там – Ви, певне бачили щось подібне десь інше.

Всі плескали й роздратовано-лоскотно кричали!.. Знов починається гра... Тільки ж чому це мої очі втомилась від того мелькання пальців? Чому вже я не дивлюсь на музику, а всього себе віддав розгляданню обличчя глядачів, що так дико перед тим нервувалися від того "натхнення", яке нібито він одержав од цього вславленого музиканта.

Концерт закінчився, а на дворі ніч темна. Од електричних ліхтарів світла задосить на те, щоб не вскочити на хідниках у болото.

- А як вам до вподоби ця гра всесвітнє вславленого музик? – спираючись на мою руку, запитав мене тодішній директор нашої музичної школи О.С.Ружицький. Проте, маючи на увазі, що це ж батько знаменитого "Володі Ружицького". Цей останній ще за своїх дитячих років уславився своїми музичними "турне" до Америки. Ось чому й зараз я мусив мовчати. Проте старий Ружицький не відставав. Оскільки в мене з ним були взагалі приятельські взаємовідносини, тому я й відваживсь висловити свою думку:

- Я не музика, але Ваш Кубелик мені не подобавсь.

- Чому?! – аж підскочив запитувач.

- Тому, що коли він грав, то на власних нервах я не відчув тієї гри... Він грає механічно-геніяльно, але його гра не зворушила моїх істотних поривань до того чогось вищого, що всяку чулу людину на той мент мусить одірвати від повсякчасного буденного життя й підняти її, на те, щоб вона про всяке своє горе забулась – не згадала б про той бруд, що опановує нами на землі зашморгує нас самих... Нехай та людина хоч трошки побуває в тому прекрасному, після якого її настрої міняється на те, щоб вона, та сама людина, лише кілька хвилин вільно зітхнувши, з новими й міцними силами могла повернутись у своє звичайне оточення..."

ІМФЕ. – Ф. 15-4/519. – Арк. 79 зв. – Автограф. Чернетка.

№ 1-б

"Вельмиповажана Євгеніє Юрівно!

Ваш стогін по небіжчикові Д.М. для мене цілком зрозумілий. Бачив я його лише двічі в життю, а саме – вперше, коли йому було років 23–24, саме він тоді мандрував по Волині й завітав до моєї хати. Вдруге – це було того самого дні, коли ми з Вами бачились в останній раз у Києві. Щоб не розмазувати справи, зайвими, туманними балачками, позволю собі навести ось де маленький приклад, який на мою думку, освітить особу Д. М. і його роль відносно нашого суспільства.

Бачте, сам я виніс таке переконання: – життя то музика! Ні, трошки ще інакше, – все життя людини складається з певних окремих її дій, думок – чого хоче, але кожна окрема дія мусить уявляти з себе повну гаму! Не разом, як то кажуть, Краків будувався, тому, відомо, не разом усяка людина й певного досвіду набирається. Бувають дуже талановиті люди, але самі не здатні на те, щоб виявити свої власні здібності і дотепно показати їх на людські очі й т. і.

Ви певне знаєте, що десь то там у чехів був (а може ще й зараз є) їхній знаменитий скрипач – Кубелик. Він колись прихав до Житомиру... Чи зрозуміло Вам, який то велетенський підвищений настрої охопив ту частину нашого громадянства, яка рахує себе справдливими знавцями "високої музики"?!"

Сам я боюсь слухати уславлених мистців тому, що не покладаюсь на власні мистецькі здібності, а тому часом можу сказати щось такого недоречливого, що для справедливого мистця може здатися нецтовом з мого боку. Не мав я також бажання йти й Кубелика слухать. Але знайшлись люди, які все таки намовили мене.

Народу було повно в залі Взаємного кредиту, де відбувався той концерт знаменитого маестро.

В кімнаті висіли парфуми; вони разом з пахощами тіла напівроздітих красунь, сп'яняли повітря. З'явився Кубелик... Він навіть не встиг ще вклонитись, як уже цей натовп заляскав – заклекотав! Заграв Кубелик... Я слухав... Слухаю, а очі мої біля пальців музики... Така безмежно хутка мережа переборів, що не сила людська вловити бодай одного пальця в повітрі!... Я не пам'ятаю, що саме перше зграв Кубелик, але ж та надлюдська техніка гри вразила мене. Останній смичок... Нема що спинятись над тим вражінням, яке залишив по собі музика в своїх слухачах – це Ви не раз бачили по відповідних концертах. Отже всі плескали – люто плескали!

- А ти ж чом не плещеш? – сердито запитала в мене дружина. Я нічого на це не сказав. Знов починається гра... Але чому це, чому, мої очі втомились?.. Чому не дивлюсь на музику, а всього себе я віддавав розгляданню того натовпу, що так дико нервувався від натхнення, що йому нібито передавав цей уславлений музика?! Закінчився концерт. Ніч темна, але щоб не попасти ногами в калюжу, освітлювали електричні ліхтарі...

- Як вам до вподоби ця гра "Великого музики"? – запитав мене тодішній директор нашої музичної школи О. С. Ружицький.

Проте, маючи на увазі, що це ж батько знаменитого "Володі Ружицького", що ще за дитячих років уславився своїми музичними "турне" по Америці, я боявся висловити власну думку. Коли ж старий Ружицький намагався. Оскільки ж з ним у мене були досить людські відносини, я сказав йому таку свою думку:

- Я не музика, але Ваш Кубелик мені не подобавсь.

- Чому?!!!

- Тому, що коли він грав, я не відчув на власних нервах його гри... Він грає механічно-геніяльно, але його гра не зворушила моїх істотних поривань до того чогось вищого, прекрасного, що відриваючи людину від повсякчасного – буденного життя підносить до чогось вищого прекрасного, що відриваючи людину від повсякчасного буденного життя, підносить до чогось вищого прекрасного, підносить її на те, щоб вона забувшись про весь бруд на землі, що її зашморгує, вільно зітхнувши з новою силою повернулась би знову до тяжкої праці, але з кращим настроєм...

По тих словах моїх директор нашої музичної школи злорадісно – немов би той "Демон", що межі скель Кавказьких батував "Тамарину"

душу – зареготавсь... Мені було сором, бо його регіт було чути далеко!.. Але ж зтишився регіт і Ружицький, стискаючи мою руку сказав:

- Це ж геть достоту ви вкрали мою думку!.. Ні, ви розумієте, як влучно висловлене те, що саме й я думав увесь час на тому концерті... Я[...] думками сиділи в моєму мізку. Кубелик - учень Шевчика Шевчик був директором консерваторії в Празі – в свій час велика знаменитість! Це він одкрив талант у Кубелика. Кубелик, як зазначив Ружицький, та шарманка, яку завжди міг накручувати лише Шевчик. Звичайно було так: коли Кубелик бувало їде в якийсь свій музичний подорож, то перед тим він обов'язково мусить з'явитися до Шевчика на те, щоб той "накрутив" його. Допіро Кубелик побрався з угоркою, яка принесла йому свої мільйони... Маючи таку силу грошей, Кубелик дійшов до того власним розумом, що вже Шевчик для нього непотрібний... "Розкрутився" Кубелик – нема кому його "накрутити", – закінчив свою характеристику Ружицький про того "знаменитого музику".

Таких прикладів можна навести багато. Як же Ви запитаєте мене для чого це я розповів, то дуже просто: коли Ви просите мене, щоб я порадив Вам, до кого Ви змогли би звернутися з тих етнографів, що працювали на Право- чи Лівобережній Україні, то їх я не відаю. Я знаю таких етнографів, як у Ленінграді – Зеленін, Штернберг (що недавно помер), а це наші українські: Сумцов, Хв. Вовк і ще кілька, але ж усі вони вже теж повмирали. Останнім "Шевчиком" у нас був ніхто інший, як отой самий Ваш Учитель Д. М. Навіть тих "Кубеликів", що він по собі міг би залишити в галузі етнографічній – я не знаю.

В 1926 році я об'їхав Київ, Полтаву й Харків. Найкращим був Д. М. Розмова, що тоді я мав з ним, довела мені, що це саме та людина, яка нам потрібна для підвищення загального рівня наших мас, с. т., що Д. М. мусить стояти в перших лавах українських керівників-етнографів. По ньому, я дуже пильно придивлявся тоді до одного з Ваших київських етнографів, прізвища якого не подаю, бо Ви ж його знаєте. Той підхід, з яким та особа провадила свою працю, хоч і не дала власне мені нічого нового (бо все те пережито власним моїм досвідом), але для молодих, ще малодосвідчених етнографів вона могла би дати багато дечого. Але, коли ж нервовість і трошки прибільшене переконання, щодо власної особи, мені здавалось мусить віддалюватися від неї так чутливу нашу молодь.

Отож більш, щодо наших етнографів, то чомусь я не знаю їх. Правда є кілька молодих осіб, що гарно починають, підходити до справи, але якихсь закінчених, чи то взагалі вже оброблених їхніх праць ми ще не бачимо.

Та все те, про що написав, не мусить Вас занепокоювати, бо на мою думку (особливо після ознайомлення мого з Вашою працею про

татарське мистецтво), те завдання, яке взяли на себе, виконаєте гаразд! Тільки не так скоро, як самі Ви про те гадаєте. Я навіть дозволив би собі на дещо від себе звернути Вашу увагу, але боюсь улазити туди де з мене не фаховець! С.-т. – я не спец. мистець. Що ж до фольклору, то по 45 роках моєї праці в тій галузі гуманітарної науки, я починаю (лише "починаю") уміти бачити. Справа в тому, що хоч у нас і сила була всяких етнографів, але ж більш справедливими межі них знавцями, за моєю думкою, можна визнати небагатьох, а саме: Зор'ян Ходаковський, Потєбня, Чубинський, Сумцов і яко вінець, Щербаківський. З галицьких – Шухевич (матер'яльний бік побуту, але без ув'язки з фольклором) і В. Гнатюк. Всі інші – гарні збирачі й упорядники фольклору.

Етнографія наука, що вимагає знати не лише фольклор, оно "побут і ідеологію" людини в цілому. Сама наша Укр. Ак. Наук зараз розгалужена так, що коли б хтось з нас забажав вирішити питання, що його, Ви розробляєте, то треба би було на те скликати такі установи ВУАН: Історичну Секцію, Етнографічну Комісію й Комісію звичаєвого права + гарних знавців народнього мистецтва з Мистецького інституту. Розумієте, це тоді, коли всі ті питання могли об'єднуватися в голові лише Д. М. Чому так? Бо Д. М. мало того, що любив науку – був взагалі людиною вченою, але на ту науку, що він її одержав у вищих школах - він дивився яко на звичайний "кістяк", а вже "м'ясо" на нього всюди сам, власним досвідом накладав. Безперечно, той самий Д. М. не раз робив силу помилок, але ж він вірив у власні сили – він знав, до кого йому в свій час треба звернутися за порадою. А радитися треба, бо, особливо в нашій роботі, одна, сама по собі людина щось зробити безсила. Навіть уміти вибрати людину, з якою треба порадитись, уже є талант! У Вашій праці – запитуйте не тих, хто сам себе називає "етнографом" чи то "фольклористом", оно тих – кому даєє віри. Отже, здається, треба запитати оті, може цілком для Вас непотрібні всі тут висловлені мною міркування, а поговоримо про Вашого "Рушника". Якщо Ви зазирали до т. IV "Грінченкового" словника, що його колись видала "Кієвская Старина", то там, на ст. 91, Ви вже натрапили на цілу низку окремих назв того самого рушника. До речі: я випадково взяв одну річ з селянсько-скотарського вжиткування й зібрав про неї, лише в межах України, 45 окремих назв! Виходить, що коли б тільки Вам удалось зібрати самі назви рушника, то вже праця велика!

Я робив так: приходять до музею студенти, відвідувачі, червоноармійці (добре!), робітники, селяне й т. і. – от я й розпитую, як та чи інша річ зветься. Самому робити це буває незручно, краще запрошувати когось з молодих товаришів.

Головна справа, це, на мою думку, виявити ролю рушника в "Родинному побуті", с. т.

1. Рушник в родинному побуті (в оригіналі В. К.равченко не пише цього, а тільки позначає стрілкою – Т.І.)

1. Рушник при народженні дитини.

2. Рушник на весіллі:

а) перев'язування сватів на всі випадки!

б) рушник і скликання молодими потрібних осіб на весілля.

в) рушник у церкві (= "стояти на рушнику")

г) рушник: – дружки з одного, а боярина з другого боку й т. і.

д) рушник у батьківської дитини, в сироти, у байстрюці;

е) рушник у дівчини, в парубка, у вдовиці й у вдівця, що беруться вдруге й т. і.

3. Рушник на похороні:

а) як несуть (носили) труну з небіжчиком (а ще й на труну кладуть);

б) коли опускають (опускали) в яму;

в) рушник на похороні, за принципами, що тут зазначені в п. 2, літери "д" й "е"

II Рушник на інші випадки:

1. Рушник на іконах, по стінах взагалі.

2. Рушник і пікна діжка й т. і.

3. Рушник, що його вішають біля печі, "для втирання вогню"

4. Рушники для лица – для рук і т. і.

Я так гадаю, що коли Ви як слід питання з рушником розв'яжете взагалі, то дійдете й до зв'язку рушника з "наміткою" й т. і. Не знаю Вашого власного підходу в цій справі с. т., що й як саме Ви проробили, як не відаю й того, чи перегляділи Ви всі примірники таких видань, як "Кієвская Старина", "Основа", "Маяк", "Первобытные славяне" Будиновича (певне в цього нічого й не знайдете), Володимира Гнатука, Шухевича та Головацького, а ще – "Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові" й т. і.

Етнографічного, переважно фольклорного, матеріалу є багато, але він так розпорошений, що використати його весь навряд чи можливо. А все ж таки, в Києві, при Всенародній бібліотеці, де залишилися такі книгозбірні, як Б. Д. Грінченка, В. Б. Антоновича, Кониського й т. і. – Ви можете багато натрапити книжкового матеріалу. Щодо самої проблеми, як Вам підходить до того матеріалу, що його можете натрапити, Ви вже давно розв'язали й самі, за допомогою того ж таки Д. М.

Що власне до мого особистого методу, то сам я завжди роблю й раджу своїм молодим товаришам робити так: мене цікавить рушник. Я переглядаю певний твір, де можу натрапити слово "рушник" (чи якусь відповідну місцеву назву тієї речі)

(Завваження: дослідник мусить бути дуже обережним, щодо вживання певних термінів. А це тому, що часом одне й те саме слово й в

одному селищі, але по різних кутках останнього, часто-густо здиференціюється так, що недосвідчений етнограф може проґавити справу.)

Натрапивши потрібне для мене питання – в жодному разі не виписувать у нотатки, а таким чином рознести по окремих картках: на одну – вписую місцеву термінологічну назву, на другу – до чого вживано, на третю – складові частини рушника, далі – малюнки та їхні складові частини й т. і. й т. і. А все те розноситься по окремих конвертах. Коли Ви читаєте про рушник, який згадується в пісні – зробіть виписку на пару рядків. Якесь оригінальне прислів'я, загадка, цікавий зворот про рушник – усе це мусить бути обов'язково записано на окремого папірця. Мало того – зверніться до інституту Мовознавства попросить їх, допустити Вас переглянути їхній писаний матеріал про рушник і що в них ще на картках.

Ще й таке: є на світі одна особа, яку я добре знаю й ставлю її надто високо. Тільки ж вже не є етнограф, але на мою думку, щось більшого за звичайного сучасного етнографа. (Не дивуйтесь – за нашого часу – всякий себе рахує етнографом. На цьому ґрунті я не раз мав прикрі зтикання навіть з тими, хто має право рахувати себе добрим знавцем в іншій якійсь галузі гуманітарної науки. Але коли Ви заговорите з ним про етнографію, то він виявляє свої цілком дитячі ставлення до цієї науки. То оця ж особа за останні 25 років зібрала (Ви не повірите!) 300 тисяч слів та відмінних висловів з української мови. Але... писанням до неї листів – нічого не вийде. Вам треба до неї поїхати, а перед тим, щоб застати її вдома, списатись. Пишіть обов'язково замовленого листа, але щоб примусити на відповідь, положіть марку. Крім тих 300 т. слів, та людина – сама по собі варта, щоб Ви з нею не тільки познайомились, а ще й поговорили б добре! В натурі – невичерпне море таланту, щодо мовознавства. Навіть володіє якими хоче мовами. Особа, що відома всім старшим культурним робітникам, що працювали над українською письмово-мистецькою творчістю, над її мовою. Хоч же дехто з "старих" не любить його за його правдиве слово, а ще й за те, що маючи ті велетенські здібності, він ніколи не виявляючи себе, працює тихенько... "Нехай – на колись!"

На всі мої благання, щоб він оті всі свої мовні картки передав до УАН – він навіть не обізвався. Це колишній, так би мовити, "батько-хреститель" Михайла Коцюбинського. Цього останнього виявив він. Виявив і дав йому напрямок. Це та особа, що була справедливим Шевчиком у таланті Коцюбинського. Але... та особа вже помаленьку хворіє й в останньому своєму листі, якого оце написано в кінці січня, вона мене досить обережно повідомляє, що перед нею стоїть загроза на "шлунковий пістряк". Може це лише побоювання людини, в якій батько, брати й сестри повмирили на ту слабкість, але Ви цеє мусите знати й поїхати до неї завчасу на таку адресу: (Одеса, вул. Красной Армії (бувш. Соборна площа) ч. 2, пом. 9 – Віталій Гаврилович

Борович.) Коли писатимете до нього про дозвіл побачення, то не зазначайте, чого саме, оно тільки скажіть, що мовляв, бажаєте від нього одержати деяку пораду відносно української мови й т. і.

Цікава людина й в натурі – громадська. Але ж все це для Вас лише тоді цікаво, якщо надумаетесь до неї поїхати. А може цього й не треба. Дивіться. Якщо для Вас ще мало й того – тоді складіть спеціальну анкету – програм і розробіть її за накресленими мною вказівками, щодо вживання рушника в "родинному побуті" й т. і. – Допіро звідси вже є два відомі Вам шляхи: а) через В. П. Петрова (секретар Етногр. Ком.) розіслати по його кореспондентах; б) об'їхати самій (а то ж й ще 1–2 близькими особам) ті місцевості, з яких матеріялу у Вас бракує. Цей другий шлях – більш надійний, але він вимагає певного від Вас часу й деяких грошей. Ну, а коли прибудете на село – звертайтеся у першу чергу до секретаря й голови "сельради" Вони дадуть Вам ув'язку з "комсомолом", з "женгуртком" і т. і. З школою й самі ув'яжетеся Прочитайте перед молоддю маленьку лекцію, з'ясуйте чого Вам треба, а далі – хай зберуть потрібні Вам відомості й т. і.

Здається вже досить Як же не зрозумів Ваших думок, то вибачте за те, що так довго турбував Вас своїми думками."

ІМФЕ. – Ф. 15-4/519. – Арк. 80-84 зв. – Автограф. Чернетка.

№ 2

"2.IV. 1928 Житомир

лист ч. 294

Вельмиповажана Євген. Юрівно!

Тоді, коли я відписував Вам на Вашого першого листа, то мав добре на увазі, що не даю просто відповіді на поставлене мені запитання про етнографів, що досліджували Поділля й т. і. А це ось чому: а) хоч може такі етнографи й були, але крім Боржковського й Чубинського, що там працювали, не знаю, бо, за відсутністю етнографічної бібліографії – трудно довідатись тоді, коли сам не бібліограф; б) Ваше запитання, хоч би я назвав Вам силу прізвищ, не буде задоволене тоді, коли Ви почнете щось у них відшукувати, що потрібно для Вашої теми. А це тому, що Ваша тема з рушником – надто спеціальна й з того боку, з якого Ви мусите до неї підійти, навряд чи хто працював. Могло бути так, що напр. у Полтаві, за дореволюційного часу було 1–2 особи, що працювали в земстві й добре практично були ознайомлені з рушниками. Вони працювали в Дехтярях, у Решетилівці й т. і. Але друкованих праць вони своїх не мали. Революція – все злизала. Більш досвідчена особа в 1917 році в Полтавському Земстві була по всім виробам матерії, це якщо не забув – т. Костенкова. Здається так. Але де вона й що з нею?! Не відаю. А була вона досить уже підтопаною особою. Зверніться Ви до Марії Олександрівни Щепотьєвої. Здається вона зараз працює в Полтавському музеї й теж працює по нар. мистецтву Марія Ол-на

мусить добре знати всіх тих осіб, що тоді коло матерій працювали по Полтавщині. Також не втратите, якщо запитаете тт. Рудинського або Мощенкова, що працюють у ВУАК Вони обидва старі полтавські працівники в науковій галузі. Правда, персонально я з ними не знайомий, але ж, коли бував у Полтаві, то бачив їхню працю й це дає мені переконання, що я не помиляюсь, коли раджу Вам запитати в них. Нехай Вам скажуть: хто тоді був у Земстві маляр, що спеціально для їхніх виробів набував народні малюнки.

Поскільки розумію Ваше становище, тому й звертаюсь до 2-х своїх кореспондентів – аспірантів на Коростенщині, щоб по можливості зібрали щось для Вас. Доведеться трошки почекати. Звичайно, за коштовність матеріалу не ручусь, але ж до аби-кого не звертаюсь.

Ваші нервування з приводу особи одного з сучасних етнографів – мені зрозумілі, тому й не згадуватимемі його.

П.Я. Литвинову – особисто не знав, бо жила вона поза межами місць, де я бував. Те, що в свій час друкувалось з її праць у "Кіевской Старине" – читав тоді ж. Одного з Туманських – родичів П. Я. – знав. Помер він років 18–20 тому назад, будши Управителем Акцизних податків у Мінській губ. Цікавий тим, що коли він довідався, що відомий "народоволець" Ковалик, повернувся з Сибіру, не мав собі притулку, то він запросив його до себе на секретаря. Такий вчинок, років 25–30 тому назад вимагав великої громадської мужності й свідомості. Тут є спорідненість вдачі з П. Я. До речі – той Т-ий ще й переконаний вегетаріанець. Вашу працю перечитав дуже уважно, тільки прошу Вас не здавайтесь Ви на мій особистий смак. Мені здається, що, бажаючи хоч по дві слові сказати, про ввесь той величезний матеріал, що залишила по собі П. Я., у Вас не хватило місця, а головне – сили. Чому так? Таку роботу треба провадити тоді, коли людина вільна від того, щоб бігти цохвилини відриватись аби заробити собі на кавалок черствого хліба. При Вашій свідомості справи й чесності до самої себе – я би на Вашому місці всю ту працю поклав – нехай ще трохи вилежиться. Настане час – Ви переболієте ще не раз душею; багато дечого наново простудіюєте й тоді напишете. Це в тому разі, якщо Ви хочете, як то кажуть, і тут "проспівати гарну пісню". В противному разі – людей слухайте, а свій розум майте.

Вичитати десь з того, що накреслив про рушника, ніде не вичитаете, оно треба шукати в натурі. Думаю, що в тій справі ще колись поговоримо з Вами. До речі, коли студіюватимете таких, як Головацький, Чубинський і т. і., то дуже обережно переглядайте – не спішіть, бо все ж таки матеріал є. Може колись пізнаше й своїх одну-дві думки подам про рушник, тільки зараз іще почекаю, бо сила праці!

З глибоким до Вас поваженням *В. Кравченко.*"

На полях: "Про "русское полотенце", що ніби то його опрацьовувала та спів роб. Русс. Муз. Я довідався від одного з студентів

Ленінгр[адського]. Унів[] Але чи праця надрукована? Не відаю
Напишіть [...]" (обірвано І.Т.)

ІМФЕ. – Ф. 48/2-7. – Арк. 5, 6 зв. – Автограф.

№ 3

"7.IV. 1928 Житомир

Вельмиповажана Євгеніє Юрівно!

Для того, щоб Ви заспокоїли своє передчуття на конт можливості пропустити щось з літератури про "український рушник", Вам треба відшукати "Библиографический указатель русской этнографической литературы о внешнем быте народов России 1700–1910 гг." (Жилище одежда, музыка, искусство, хозяйственный быт") Труды Комиссии по составлению этнографических карт России. Составил Д. К. Зеленин СПб. – 1913. Там, не тільки на ст. 241–243, знайдете дещо потрібне Вам, а ще й по інших розвідках. Уважно простежте всі українські губернії, с. т. – місцевості, де мешкає українське населення. Якщо ту книжку не відшукаєте в Києві, то повідоміть і я зроблю Вам виписки тут. Чи одержали Вашу працю про П. Я Литвинову? За пару тижнів після Паски думаю надіслати те, що зберуть мої аспіранти про рушник. З щирим до Вас поважанням *В. Кравченко*."

На звороті: "Про одержання цієї листівки не відмовте коротенько повідомити мене"

ІМФЕ. – Ф. 48-2/7. – Арк. 7. – Автограф. Поштова листівка.
Адреса: "Київ – Михайлівський заулок б. 28, пом. 16 ВП Євгенії Юрівні Спаські. Ч. 300 Етновідд[іл]. Волин[ського] Муз[ею]"

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Баранова Наталя Миколаївна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та соціології НДУ імені Миколи Гоголя.

Вахтангишвили Шорена Лаврентова – асоційований професор Телавського державного університету імені Якоба Гогешавілі (Грузія).

Грибенко Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії Глухівського національного університету ім. О. Довженка.

Єфремов Віктор Володимирович – кандидат економічних наук, доцент кафедри економічної теорії та соціально-економічної політики НДУ імені Миколи Гоголя.

Желіба Олександр Володимирович – кандидат педагогічних наук, завідувач кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін НДУ імені Миколи Гоголя.

Іванцова Ніна Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та політології НДУ імені Миколи Гоголя.

Редян Інна – магістрантка історико-юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя.

Казаров Саркіс Суренович – доктор історичних наук, професор кафедри вітчизняної історії Південного Федерального Університету (Ростов-на-Дону).

Конончук Іван Миколайович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України та політології НДУ імені Миколи Гоголя.

Король Володимир Степанович – старший викладач кафедри психології НДУ імені Миколи Гоголя.

Кириленко Сергій Олексійович – старший викладач кафедри історії України та політології НДУ імені Миколи Гоголя.

Кітесашвілі Софіо Валер'янівна – докторант гуманітарно-наукового факультету Телавського державного університету імені Якоба Гогешавілі (Грузія).

Кочлошвілі Ніно – асоційований доктор, професор Телавського державного університету імені Якоба Гогешавілі (Грузія).

Лабузько Світлана – студентка V курсу історико-юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя.

Тищенко Тетяна – студентка V курсу історико-юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя.

Кривобок Олександр Павлович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та політології НДУ імені Миколи Гоголя.

Романюк Інна В'ячеславівна – студентка V курсу історико-юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя.

Крупенко Оксана Василівна – асистент кафедри історії України та політології НДУ імені Миколи Гоголя.

Борисюк Яна – студентка V курсу історико-юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя.

Лисенко Катерина – студентка IV курсу історико-юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя.

Ларченко Марина Олександрівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри права та методики викладання історії НДУ імені Миколи Гоголя.

Лейберов Олексій Олегович – старший викладач кафедри всевітньої історії НДУ імені Миколи Гоголя.

Литовченко Віктор Петрович – кандидат філософських наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін ВП НУБіП України "Ніжинський агротехнічний інститут".

Мазурик Олександр Володимирович – магістрант історико-юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя.

Мицик Лариса Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всевітньої історії, декан історико-юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя.

Москаленко Олександр Юрійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та політології НДУ імені Миколи Гоголя.

Моціяка Петро Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всевітньої історії НДУ імені Миколи Гоголя.

Сидорович Олександр Сергійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін ВП НУБіП України "Ніжинський агротехнічний інститут".

Сібашвілі Георгій – асоційований професор, завідувач кафедри філософії та соціальних наук Телавського державного університету імені Якоба Гогешвілі (Грузія).

Страшко Євгенія Матвіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та політології НДУ імені Миколи Гоголя.

Тарасенко Інна Юріївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства НАНУ ім. М. С. Грушевського.

Для нотаток

Наукове видання

ЧАСОПИС
ІСТОРИКО-ЮРИДИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

Випуск 5

Відповідальний редактор
КРИВОБОК ОЛЕКСАНДР ПАВЛОВИЧ

Технічний редактор – Борис І. П.
Верстка, макетування – Мачужак Н. В.

Видання друкується за авторським редагуванням

Підписано до друку	Формат 60x84/16.	Папір офсетний.
Гарнітура Arial	Обл.-вид арк. 15,08	Тираж 45 прим.
Замовлення №	Ум. друк. арк. 14,12	

Видавництво
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя.
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4
(04631)7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК № 2137 від 29.03.05 р.